

शेरलॉक होम्स

ब्रुस आर्थर कॉनन डॉयल

द

साइन
ऑफ
फोर

अनुवाद
प्रवीण जोशी

शेरलॉक होम्स

द

साइन

ऑफ

फोर

सर आर्थर कॉनन डॉयल

अनुवाद - प्रवीण जोशी

पुस्तकाचे नाव : द साइन ऑफ फोर

The Sign of Four

लेखक : सर आर्थर कॉनन डॉयल

Sir Arthur Conan Doyle

अनुवादक : प्रवीण जोशी

Pravin Joshi

© डायमंड पब्लिकेशन्स

इ-बुक प्रकाशक : कनक बुक्स

कुमारवाङ्मय विभाग, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे

२६४/३ शनिवार पेठ, ३०२ अनुग्रह अपार्टमेंट

ओंकारेश्वर मंदिराजवळ, पुणे-४११ ०३०

Phone : ०२०-२४४५२३८७, २४४६६६४२

info@diamondbookspune.com

www.diamondbookspune.com

इ-बुक अक्षर रचना

व पुस्तक मांडणी : गिरीश जोशी,

साथीदार प्रिंटर्स,

४६१/१ सदाशिव पेठ, पुणे ४११०३०

Mob : 9423570060, 9595757225

E - mail : girishpvjoshi@gmail.com

मुखपृष्ठ : शाम भालेकर

ISBN : 978-81-8483-597-7

या पुस्तकातील कोणत्याही भागाचे पुनर्निर्माण अथवा वापर इलेक्ट्रॉनिक अथवा यांत्रिकी साधनांनी-फोटोकॉपिंग, रेकॉर्डिंग किंवा कोणत्याही प्रकारे माहिती साठवणुकीच्या तंत्रज्ञानातून प्रकाशकाच्या लेखी परवानगीशिवाय करता येणार नाही. सर्व हक्क राखून ठेवले आहेत.

अर्पणपत्रिका

‘श्रीमंत नानासाहेब पेशवे’
आणि ‘मंगल पांडे’ यांचे चरणांसी सादर
- प्रवीण जोशी

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના

૧

૨

૩

૪

૫

૬

૭

૮

૯

૧૦

૧૧

૧૨

प्रस्तावना

गुडबाय मि. होम्स!

शेरलॉक होम्सवर लेखक आर्थर कॉनन डॉयलने कथा बऱ्याच लिहिल्या पण कादंबऱ्या मात्र चारच! होम्स नेहमीप्रमाणेच इथेही वाचकांची मती कुंठित करतो. गडद रहस्याचे धागेदोरे कधी बुद्धिमत्तेने तर कधी साहसाने अलगद सोडवतो. मराठीत अनुवादित होत असलेली ही चौथी आणि अखेरची कादंबरी; म्हणूनच हा गुडबाय.

पण त्याला गुडबाय करून कादंबरी सुरू करण्याआधी या कादंबरीची अर्पणपत्रिका श्रीमंत नानासाहेब पेशवे आणि मंगल पांडे यांच्या नावे का आहे, हे सांगणं जरूरीचं आहे. शेरलॉक होम्स आणि त्यांचा संबंधच काय, असा प्रश्न पडणं स्वाभाविकच आहे.

होम्सच्या गोष्टींना सत्यघटनांची पार्श्वभूमी लाभलेली असते. त्यात इतर पुस्तकांचे, चित्रकारांचे, घडामोडींचे संदर्भ असतात. डॉयलचं सारं लिखाण अठराशेच्या उत्तरार्धातलं आहे. इंग्रजी सत्तेवरचा सूर्य न ढळण्याचा काळ होता तो. सगळ्याच इंग्रजांच्या लिखाणांतून हा 'जगज्जेते'पणाचा गर्व ठायीं ठायीं जाणवतो. आपण जगाचे 'कैवारी' आहोत आणि भारतासारखे देश आपले गुलाम आहेत, ही ब्रिटिशांची धारणा वारंवार डोकावते.

'द साइन ऑफ फोर' या कादंबरीतल्या मुख्य घटना भारतात घडतात. अठराशेसत्तावन्नच्या क्रांतीच्या रणधुमाळीत. या काळात ब्रिटिश सत्तेला भारतात प्रथमच मोठा हादरा बसला होता. मंगल पांडेने उभं केलेलं शिपायांचं बंड आणि त्याला मिळालेली श्रीमंत नानासाहेब पेशवे, तात्या टोपे, झाशीची राणी लक्ष्मीबाई यांची साथ, यामुळे कंपनी सरकारची सत्ता खिळखिळी झाली होती; त्यांना हा धक्का अनपेक्षित होता.

इतिहासलेखनामध्ये शत्रूचा उल्लेख एकवेळ तटस्थ, कोरडेपणाने केला जाऊ शकेल पण कादंबरीसारख्या लेखनात मात्र भावनिक पडसाद उमटतातच. तीच सर्वसामान्यांची खरी प्रतिक्रिया असते. अठराशेसत्तावन्नच्या बंडामधलं आग्राच्या किल्ल्यातलं स्फोटक, तंग वातावरण, गंगा नदीतल्या मगरी, अंदमानच्या तुरुंगातली भीषणता, इथली सामाजिक परिस्थिती या सगळ्याबद्दल डॉयलने आकसानेच लिहिलंय. कारण ब्रिटिशांच्या मनात भारताबद्दल धास्ती निर्माण झाली होती. खरं म्हणजे कादंबरीत श्रीमंत नानासाहेब पेशवे किंवा मंगल पांडे यांचे ओझरते एक-दोनच उल्लेख आहेत; पण तेही ब्रिटिशांच्या मनात उद्भवलेली भीती स्पष्ट करतात. आपल्याला 'जेतेपणा'चा अनुभव देतात. ह्या अनुभवाची उतराई म्हणून हे पुस्तक त्यांच्या चरणी अर्पण करतो आहे.

आपल्याकडे गदिमांचं 'गंगेकाठी' हे महाकाव्य किंवा गोनिदांची 'शिवकाल', बाबासाहेब पुरंदर्यांची 'शेलारखिंड' ह्या कादंबऱ्या असे सन्माननीय अपवाद वगळता, ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर घडवलेल्या कथांची संख्या अगदी बोटावर मोजण्या इतकीच; कारण त्या सोनेरी उज्ज्वल पार्श्वभूमीबद्दल आपल्याला फारशी जाण नसते. आपण स्वतःला आंतरराष्ट्रीय पटावर मानां ठेवू पहातच नाही. (म्हणूनच मग जेम्स बॉडसारख्या बाहेरच्या चित्रपटांमध्ये भारतातल्या दृश्यांमध्ये भिकारी, गरिबी, दैन्य दाखवतात आणि इथल्या ऐतिहासिक भव्य चित्रपटांनाही 'बाजारू मसाल्या'चा आधार घ्यावा लागतो.)

इंटरनेट सारखी इत्थंभूत माहिती देणारी तत्पर साधनं हाताशी नसतानाही भारताची सुंदर वर्णनं केली आहेत; कारण इंग्रजांची 'नोदी करून ठेवण्या'ची परंपरा वाखाणण्यासारखी होती आणि आहे. (जिचा आपल्याकडे अजूनही आनंदच आहे.) तरीही डॉयलच्या हातून नावे, भाषा यांच्याबाबतीत काही किरकोळ चुका झाल्या आहेत. आपल्याला नेमके संदर्भ माहिती असल्याने त्या लक्षात येतात. मी त्या सुधारलेल्या नाहीत, पण जमेल तिथे थोडसं पांघरूण घातलं आहे.

पुस्तकाच्या उत्तम निर्मितीचं श्रेय डायमंड पब्लिकेशन्सचंच आहे; त्यासाठी श्री. निलेश पाष्टे आणि सौ. मानसी जोशी-बेडेकर यांचे आभार. लेखक नावाच्या आळशी प्राण्यासाठी, सतत लिहितं रहाणं ही अक्षरशः एक साधना असते. ती करवून घेण्याचं सारं श्रेय माझी पत्नी मंजिरी हिचं.

आधीच्या तिनही कादंबऱ्यांना उत्तम प्रतिसाद मिळाला. वाचकांचे फोन, ई-मेल्स आले. हा अनुवादही आवडेल अशी आशा आहे; तर डॉयलने लिहिलेल्या चारही कादंबऱ्यांचा अनुवाद पूर्ण झाला.

गुडबाय मि. शेरलॉक होम्स, गुडबाय डॉ. जेम्स वॉटसन.

- प्रवीण जोशी

९८५०५ २४२२९

होम्सन् फायरप्लेसवरच्या शेल्वमध्ये कोपऱ्यात ठेवलेली बाटली उचलली. जपून ठेवलेल्या मोरोक्को मेडच्या त्या छोट्याशा डबीतून इंजेक्शनची एक सिरिंज बाहेर काढली. आपल्या लांबसडक, पांढुरक्या, अस्वस्थ बोटानी तिची सुई सारखी केली आणि डाव्या हाताची बाही वर गुंडाळून घेतली. त्याच्या कोपराखाली अगदी मनगटापर्यंत, आधी टोचलेल्या इंजेक्शन्सच्या असंख्य खुणा दिसत होत्या. काही क्षण त्यानं त्या खुणांकडे पाहिलं आणि त्यातच एक नवी जागा शोधून अजून एकदा सुई घुसवली; इंजेक्शनचा लहानसा पिस्टन दाबला. आणि मग समाधानाचा सुस्कारा सोडत तो मखमली अस्तर लावलेल्या खुर्चीत विसावला.

गेले अनेक महिने दिवसातून तीन वेळा मी हा प्रकार पाहून पुरता गोंधळून गेलो होतो. दिवसेंदिवस मला त्याचा उबग येऊ लागला होता. पण ते थांबवू शकत नसल्यामुळे माझं मन मला खात होतं. होम्सला या सवयीपासून परावृत्त करण्याची शक्ती माझ्यात नव्हती. पण ते करण्यासाठी माझं मन वारंवार उचल मात्र घेत होतं. त्याचा सारा मोठेपणा, अनुभव, त्याच्या अंगचे अनेक असामान्य गुण यामुळे मला त्याला अडवण्याचं धैर्य होत नव्हतं.

पण त्या दिवशी दुपारी जेवणानंतर वाईन घेत असताना मात्र मला राहवलं नाही. आता उशीर करून चालणार नाही हे मला जाणवत होतं.

“मग होम्स, आज काय?” मी विचारलं; “मॉर्फिन का कोकेन?”

त्यानं पुस्तकातून नजर हलकेच उचलली. “कोकेन.” तो म्हणाला; “सात टक्के प्रमाणाचं सोल्यूशन. तूही घेणार थोडंसं?”

“काही गरज नाही.” मी तुटकपणे म्हणालो; “माझं शरीर अफगाणिस्तानमधल्या दगदगीतून अजून सावरलं नाहीये. त्यावर अजून अत्याचार झालेले मला परवडणारे नाहीत.”

माझ्या तिखट प्रतिक्रियेवर त्यानं केवळ एक स्मित केलं. “कदाचित तुझं बरोबर आहे वॉटसन. याचा शरीरावर वाईटच परिणाम होतो. पण मनावर होणारा परिणाम मात्र कल्पनेच्या बाहेरचा आहे. कमालीची उत्तेजना मिळते; सारं कसं स्पष्ट होतं.”

“पण कशाच्या बदल्यात?” मी गंभीरपणे म्हणालो; “विचार कर. तुझ्या म्हणण्यानुसार तुला यामुळे उत्तेजना मिळते, तू म्हणतोस तशी जागृतावस्थाही मिळते. पण ही एक जीवघेणी रासायनिक प्रक्रिया आहे. यामुळे पेशींमध्ये विलक्षण उलथापालथ होते. कायमचा दुबळेपणा येऊ शकतो. तुलाही या परिणामांची कल्पना आहे. हा सारा मृत्यूशी खेळ आहे. केवळ क्षणिक सुखासाठी तू तुझ्याकडच्या साऱ्या गुणांना, अद्भुत शक्तींना पणाला लावतोयस. मी हे केवळ मित्र म्हणून बोलत नाही; तुझ्या आरोग्याची काळजी आणि जबाबदारी घेणारा डॉक्टर या नात्याने सांगतोय.”

होम्सवर माझ्या बोलण्याचा काहीही परिणाम झाला नाही. उलट त्यानं आपली बोटे जुळवली, खुर्चीच्या हातावर कोपरं रेलली. त्याला वाद घालायची खुमखुमी आली होती.

“माझं मन...” त्यानं बोलायला सुरुवात केली. “काही काम नसलं की माझं मन बंड करून उठतं. मला काहीतरी कोडं घाला, मनाला खाद्य द्या. अवघडातअवघड प्रश्न सोडवायला द्या, गहन अभ्यास करायला द्या. तो माझा प्राणवायू आहे. मग मला अशा कृत्रिम उत्तेजना देणाऱ्या साधनांची गरजच पडणार नाही. पण हे असं रिकामटेकडं लोळत पडण्याचा मला तिटकारा आहे. माझ्या बुद्धिमत्तेचा वापर करण्यासाठी मी तळमळत असतो. म्हणून तर मी हा आगळावेगळा व्यवसाय स्वीकारला आहे. खरं म्हणजे तो व्यवसाय मीच तयार केला आहे. संपूर्ण जगात ह्या व्यवसायात मी एकटाच आहे.”

“जगातला एकमेव खासगी डिटेक्टीव्ह?”

“जगातला एकमेव खासगी सल्लागार डिटेक्टीव्ह.” त्यानं माझं उत्तर सुधारलं; “तपासकार्यात माझा शब्द शेवटचा आणि सर्वोच्च आहे. जेव्हा ग्रेगसन, लेस्ट्रार्ड किंवा ऍथेलनी जोन्स गोंधळात पडतात; तसे ते नेहमी गोंधळलेलेच असतात. पण एखाद्या केससमोर अगदीच हात टेकतात तेव्हा मला शरण येतात. मी तज्ज्ञ दृष्टिकोनातून माहितीची छाननी करून माझं मत जाहीर करतो. त्या यशाचं श्रेयही मला नको असतं. वर्तमानपत्रात माझं नाव कधीच जाहीर होत नाही. माझं काम, माझ्या असाधारण बुद्धिमत्तेचा वापर करण्यासाठी मीच शोधलेलं कार्यक्षेत्र हेच माझं सर्वात मोठं पारितोषिक असतं. ‘जेफरसन होप’ केसमध्ये तूच याचा प्रत्यक्ष अनुभव घेतलेला आहेस.

“हो. खरंच.” मी म्हणालो; “माझ्या आयुष्यात मला ते प्रकर्षानं जाणवलंय. ‘अ स्टडी इन स्कॉलॅट’ या नावानं मी त्याची नोंदही करून ठेवलीये.”

“मी चाळलंय ते..” होम्स म्हणाला; “पण मी तुझं अभिनंदन करू शकत नाही. कारण गुन्हाचा तपास ही एक शुध्द शास्त्रीय प्रक्रिया आहे; आणि ती तशीच असायला हवी. भावनांना कटाक्षाने लांब ठेवून ती मांडली गेली पाहिजे. पण तू तर तिला रंजकतेची डूब दिलीयेस. जणू काही एखादी प्रेमकथाच. प्रसिध्द गणिती ‘युक्लिड’च्या पाचव्या प्रमेयावर आधारित प्रेमकहाणी.”

“पण त्या केसमध्ये रंजकता होतीच.” मी निषेधाच्या स्वरात म्हणालो; “मी त्यातल्या सत्यतेशी तर प्रतारणा केलेली नाही.”

“काही घटनांचे उल्लेख टाळायला पाहिजे होतेस. निदान, त्यांचं नेमकं महत्त्व, तोल तरी सांभाळायला पाहिजे होतेस. कोणत्याही केसमधला उल्लेख करण्यासारखा मुद्दा एकच. तो म्हणजे ‘शास्त्रशुध्द कारणमीमांसा’, ज्याच्या आधारावर मी कोड्याची उकल करू शकलो.”

मी खरं म्हणजे ते लेखन होम्सला बरं वाटावं म्हणून केलं होतं; पण त्यानं तर टीकाच सुरू केली. मी वेंतागलो. माझ्या लेखनातली प्रत्येक ओळ होम्सच कौतुक करणारी असावी असाच थोडा अहंगांचा सूर त्याच्या बोलण्यामागे होता; त्याचा मला उबग आला. बेकर स्ट्रीटवरच्या त्या घरात त्याच्याबरोबर रहायला सुरुवात केल्यापासूनच्या गेल्या काही वर्षांत मला त्याचा हा स्वतःला महत्त्व द्यायचा स्वभाव अनुभवाला आला होता. मी काहीच प्रतिक्रिया न देता माझ्या पायाच्या दुखापतीवर मलमपट्टी करत बसलो. काही काळापूर्वी माझ्या पायात जिझेल बुलेट घुसली होती. चालायला अडचण येत नव्हती; पण तरी हवामान बदलताना खूप त्रास व्हायचा.

“माझा व्यवसाय आता इतर देशांतही पसरत चाललाय.” जरा वेळाने आपल्या ब्रायर चिरुटमध्ये तंबाखू भरत होम्स म्हणाला; “फ्रेंच डिटेक्टिव्हजमध्ये नुकत्याच नावारूपाला आलेल्या ‘फ्रँकोस ल विलार्ड’शी मी एका केसच्या संदर्भात सल्लामसलत केली. त्याला गुन्द्याचा सुगावा घ्यायची जन्मजात शक्ती लाभलेली आहे. पण तिला जोड देण्यासाठी, ती अजून उच्च स्तरावर घेऊन जाण्यासाठी जी शास्त्रीय ज्ञानाची बैठक लागते तिचा मात्र अभाव आहे. एका मृत्युपत्रासंबंधातली केस होती. त्यातल्या काही गोष्टी तर फारच वेधक होत्या. तशाच प्रकारच्या अजून दोन केसेस मी त्याला दाखवून दिल्या. ‘रिगा’ मध्ये १८५७ साली आणि ‘सेंट लुईस’ मध्ये १८७१ साली तशाच केसेस घडलेल्या होत्या. त्यांच्या आधारे मी निर्णयाप्रत पोहोचलो. आजच सकाळी मला त्याचं पत्र मला आलंय. बघ काय कौतुक केलंय ते.” असं म्हणत होम्सचं चुगळला गेलेला एक कागद माझ्याकडे टाकला. मी त्यावर नजर टाकली. त्यात होम्सची वारेमाप स्तुती केली होती. अगदी फ्रेंच माणसाच्या स्वभावाला साजेसंच ते मुक्तपणे लिहिलेलं पत्र होतं.

“एखाद्या शिष्यानं आपल्या गुरुबद्दल अतिआदरानं लिहावं तसं लिहिलंय की रे हे.” मी म्हणालो.

“हो. त्याला माझ्या मदतीचा फार उपयोग झाला..” होम्स सहजपणे म्हणाला. त्याच्याकडे काही असामान्य गुण उपजतच आहेत. एक आदर्श डिटेक्टिव्ह बनण्यासाठी लागणाऱ्या तीन महत्त्वाच्या गुणांपैकी दोन तर त्याच्याकडे आहेतच. उत्तम निरीक्षण आणि अचूक तर्क. पण या दोघांना सांधणारं ज्ञान मात्र यथातथाच आहे. पण कालांतराने तेही येईल. सध्या तो माझं लिखाण फ्रेंचमध्ये अनुवादित करतोय.”

“तुझं लिखाण?”

“म्हणजे? तुला माहीत नाही?” त्यानं आश्चर्यानं विचारलं. “माझ्या नावावर अनेक शास्त्रीय प्रबंध जमा आहेत. सगळे तांत्रिक विषयांवर आहेत. उदाहरणादाखल एक सांगतो, ‘वेगवेगळ्या प्रकारच्या तंबाखूंच्या राखेचे त्यांच्या गुणधर्मांवरून अवलोकन’. मी सिगार, सिगारेट, पाइपमधली तंबाखू अशा एकशेचाळीसहून अधिक तंबाखूंच्या प्रकारांचा अभ्यास मांडला आहे. त्यात या तंबाखूंच्या राखेमधले फरक दाखवणारी काही संगीत पानंही आहेत. हा विषय गुन्हे-तपासाच्या वेळी कायमच अग्रभागी असतो. बऱ्याचदा तर हाच मुद्दा गुन्हेगारापर्यंत पोहोचण्याचा महत्त्वाचा धागा असतो. म्हणजे बघ. जर एखादा खून करणारा माणूस ‘लुंकाह’ ही भारतीय तंबाखू ओढणारा आहे; असं निश्चितपणे कळलं तर त्याला शोधून काढणं किती सोपं होईल. एखादा पक्षी जसा आकाशातून बघून त्याचं खाद्य आणि कचरा यांच्यातला फरक नेमका ओळखतो. ‘त्रिचनापल्ली तंबाखू’ आणि ‘व्हाईट फ्लफ’ यांच्या राखेतला फरक कळण्यासाठी तसाच तीक्ष्ण अभ्यास लागतो.

“हं. अशा सूक्ष्म अभ्यासाच्या बाबतीत तुझा हात कोणी धरू शकणार नाही.” मी म्हणालो.

“कारण, मी छोट्या गोष्टींचं महत्त्व जाणतो. माझा एक प्रबंध, पावलांच्या ठशांचा मागोवा घेण्यासंबंधी आहे. प्लॅस्टर ऑफ पॅरिसचा वापर करून हे ठसे जतन कसे करायचे; याबद्दलही मी त्यात लिहिलंय. वेगवेगळ्या व्यवसायांमधल्या माणसांच्या हातांवर त्यांच्या व्यवसायाचा काय परिणाम होतो याबद्दलही माझा प्रबंध आहे. घरावर कौलं शाकारणारे, खलाशी, खाटीक, छापखान्यातले जुळारी, विणकर, सोनार या सगळ्यांचे हात वेगळे असतात. त्यांचा शास्त्रीय अभ्यास डिटेक्टिव्हसाठी फार महत्त्वाचा असतो. एखाद्या प्रेताची ओळख पटवायला किंवा खुन्याचा व्यवसाय ओळखण्यासाठी याचा खूपच उपयोग होऊ शकतो. असो. मी तुला कंटाळा येईपर्यंत माझे छंद सांगत बसलोय.”

“नाही नाही.” मी त्वरेने म्हणालो. “मला यात फारच रस वाटतोय. मी तुझ्या ज्ञानाचा प्रत्यक्षात उपयोग होताना पाहिलंय तेव्हापासून तर जास्तच. तू मगाशी निरीक्षण करणं आणि तर्क बांधणं यासंबंधी बोललास. या दोन्ही गोष्टी एकमेकांवर आधारित असतात?”

“हो पण प्रत्येक वेळी नाही.” होम्स आपल्या आरामखुर्चीत मागे टेकत; पाइपमधून धुराची जाड वलयं सोडत म्हणाला. “निरीक्षणानं मला एवढंच कळू शकतं; की आज सकाळी तू विग्मोर स्ट्रीटवरच्या पोस्ट ऑफिसमध्ये गेला होतास. आणि त्यातून तर्क असा निघतो की तू तिथून एक तार पाठवलीस.”

“अगदी बरोबर.” मी थक्क होत म्हणालो; “तू म्हणतोस त्या दोन्ही गोष्टी तंतोतंत खऱ्या आहेत. पण त्या तुला कशा कळल्या हे काही मला समजत नाही. मी ते अगदी घाईघाईत केलं होतं आणि कोणाजवळ बोललोही नव्हतो.”

“अगदी सोपं आहे.” माझी उत्कंठा अजून ताणत तो म्हणाला; “हे एवढं चटकन समजेल की त्याचं स्पष्टीकरणही त्यापेक्षा मोठं होईल. पण त्यावरून तुला निरीक्षण आणि तर्क यातला फरक समजून येईल. निरीक्षण मला असं सांगतं की तुझ्या बुटांच्या तळव्यांना, चवडा आणि टाचेच्या मधल्या खळग्यात, लाल मातीचा घट्ट थर चिकटला आहे. विग्मोर स्ट्रीट पोस्ट ऑफिसच्या समोर आत्ता रस्त्याचं काम चालू आहे. तिथे लाल मातीचा ढीग अशा पद्धतीने टाकलाय की तो न टाळता ऑफिसमध्ये शिरताच येत नाही. आणि माझ्या माहितीनुसार अशी बांधकामाची लाल माती सध्या आणखी इतर कुठेच पडलेली नाही. इथवर होतं ते निरीक्षण आणि उरलेला सारा तर्क.

“म्हणजे? मी तार पाठवली हा तर्क होता?.”

“ऑफ कोर्स. मी सकाळपासून तुझ्या समोरच बसलोय. की तू आज कोणालाही पत्र लिहिलं नाहीयेस हे मला माहित्येय. तुझ्या टेबलावर स्टॅप आणि पोस्टकार्डचा गड्डाही आहे. मग तू पोस्ट ऑफिसमध्ये कशाला गेला असशील? बाकी सगळे पर्याय वजा होतात आणि उत्तर येतं - ‘तार करायला.’”

“हं. हे तर सगळंच बरोबर आहे.” मी म्हणालो; “मी तुझ्या या विचारपध्दतीची अजून ताणून, कडक परीक्षा घेतली तर रागावणार नाहीस ना?”

“छे छे. त्यामुळे तर मला कोकेनचं दुसरं इंजेक्शन घ्यायची गरज पडणार नाही. तुझ्या कोणत्याही प्रश्नाचं उत्तर मी आनंदानं देईन, कोणतीही समस्या सोडवायला आवडेलच मला.”

“मी तुझ्याकडूनच ऐकलंय की कोणाच्याही दररोजच्या वापरातल्या वस्तूवर त्याचा स्वतःचा असा खास ठसा उमटतो. तपास करणारा तज्ज्ञ असेल तर त्याला हा ठसा मिळतोच मिळतो. हे माझं घड्याळ बघ. मी एवढ्यातच घेतलंय. हे आधी ज्याच्या मालकीचं होतं त्याच्या चारित्र्याबद्दल, त्याच्या सवयींबद्दल तू काही सांगू शकतोस?”

खिशातून पॉकेट वॉच काढून मी त्याच्या हातात दिलं. देताना मला उत्सुकतेनं धडधडायला झालं. कारण माझ्या मते हे अशक्य असंच काम होतं.

त्यानं ते घड्याळ घेतलं. एकवार हातात धरून तोललं. त्याच्या डायलचं बारकाईने निरीक्षण केलं. मग ते मागून खोललं. त्याची कारागिरी तपासली. आधी नुसत्या डोळ्यांनी; मग भिंगाखाली. मग ते घड्याळ पुन्हा बंद करून परत माझ्या हातात देताना त्याचा विचारात हरवलेला; थोडासा खिन्न चेहरा पाहून मला हसू आवरत नव्हतं.

“फार काही माहिती मिळू शकत नाहीये. हे घड्याळ एवढ्यातच स्वच्छ केलं गेलंय. त्यामुळे त्याच्यावरच्या बऱ्याचशा खाणाखुणा पुसल्या गेल्यात. नाहीतर त्यांचा मला उपयोग झाला असता.”

“बरोबर आहे.” मी म्हणालो; “माझ्या हाती पडण्यापूर्वी ते स्वच्छ केलं गेलं होतं.” होम्स आता सबबी सांगत होता. मी त्याला पकडलं होतं. त्या घड्याळावर अशा काय खाणाखुणा मिळणार होत्या?

“फार काही समाधानकारक नसलं तरी निरीक्षण अगदीच काही भाकड ठरणार नाही.” तो छताकडे हरवलेल्या डोळ्यांनी पाहात म्हणाला; “मी एवढं सांगेन की हे घड्याळ तुझ्या मोठ्या भावाचं आहे. आणि त्याला ते तुमच्या वडिलांकडून मिळालं आहे.”

“हे तुला घड्याळाच्या पाठीमागे एच. डब्ल्यू. असं लिहिलंय त्यावरून कळलं असणार.”

“नक्कीच. डब्ल्यू म्हणजे वॉटसन. हे घड्याळ पन्नास वर्षांपूर्वीचं आहे. त्यावरची अक्षरंही तेवढीच जुनी आहेत. म्हणजेच हे मागच्या पिढीसाठी बनलेलं आहे. अशा वस्तू वडिलांकडून मोठ्या मुलाकडेच येतात. मोठ्या मुलाचं नाव आणि वडिलांचं नाव बऱ्याचदा एकच असतं. माझ्या आठवणीप्रमाणे तुझे वडील जाऊन आता बरीच वर्षे होत आली. आणि मग हे घड्याळ तुझ्या मोठ्या भावाच्या हातात आलं.”

“अगदी बरोबर. आणि काही?”

“तो अगदी गबाळा, बेशिस्त माणूस होता. आणि निष्काळजीसुद्धा. आयुष्यात खूप चांगल्या संधी चालून आल्या पण त्यानं त्या घेतल्या नाहीत. बराचसा काळ गरिबीत काढला. मध्ये मध्ये काही काळ त्याची परिस्थिती चांगली होती. पण शेवटी मद्यपानाने तो मरण पावला. एवढं तर मी सांगू शकतो.”

मी खुर्चीतून ताडकन् उठलो. पण हताशपणे खोलीत चकरा मारत राहिलो. माझं मन कडवटपणानं भरून गेलं होतं.

“हे बरोबर नाही होम्स.” मी म्हणालो; “तू एवढ्या खालच्या पातळीवर येशील असं मला वाटलं नव्हतं. तू हे सारं ह्या घड्याळावरूनच सांगतोयस असं मी कसं म्हणू? माझ्या अभागी भावाचा इतिहास तू कधीतरी खणून काढलायस आणि अशा नाटकी पद्धतीने सांगतोयस की आत्ताच निरीक्षणातून तर्क बांधलायस. तू थापा मारतोयस. हे सारं थोतांड आहे.”

“माझ्या डॉक्टर मित्रा.” तो हळुवारपणे म्हणाला; “दुखावला गेला असशील तर मला माफ कर. मी हे कोडं अत्यंत तटस्थ तर्कनिष्ठपणे सोडवायला घेतलं होतं. पण ते तुझ्यासाठी एवढं क्लेशदायक असेल याचा मला विसर पडला होता. मी तुला हे शपथेवर सांगतो की हे घड्याळ हातात घेईपर्यंत तुला एक सख्खा भाऊ आहे हे देखील मला माहीत नव्हतं.”

“पण मग तू ते सगळं कसं काय ताडलंस? तू सांगितलेल्या साऱ्या गोष्टी तंतोतंत खऱ्या आहेत.”

“ओह. काही भाग योगायोगाचाही आहेच. मी जेवढी शक्यता गृहीत धरली होती त्याहीपेक्षा अधिक गोष्टी बरोबर आल्या. माझ्या अपेक्षेपेक्षा खूपच जास्त.”

“पण तो केवळ ढोबळ अंदाज नव्हता. हो ना?”

“नाही. मी कधीच असे ढोबळमानाने अंदाज बांधत नाही. मेंदूला तर्कसंगत विचार करण्याची सवय जडली आहे. ते ऐकताना तुला विचित्र, विस्मयकारक वाटतं; कारण तू माझी विचारसाखळी बारकाईने बघत नाहीस. त्यातल्या छोट्या छोट्या गोष्टींवर बरेच निष्कर्ष अवलंबून असतात. उदाहरणच देतो. ‘तुझा भाऊ अत्यंत निष्काळजी होता’ हे माझं सुरुवातीचं विधान. त्या घड्याळाच्या केसला खालच्या बाजूला तडा गेलाय. नुसता तडाच नाही तर अनेक ओरखडेसुद्धा आहेत. असे ओरखडे, कधी उमटू शकतील? एकाच खिशांमध्ये नाणी किंवा किल्ल्या अशा टणक वस्तूंबरोबर हे घड्याळ ठेवलं तरच. पन्नास गिऱ्या किमतीचं घड्याळ जो माणूस अशा पद्धतीनं वापरतो तो निष्काळजीच असला पाहिजे. आणि वारशाने मिळालेली वस्तू अशा पद्धतीनं वापरणारा

माणूस निष्काळजी आहे हे सांगायला फार काही सखोलपणे विचार करण्याची गरज नाही.”

मी मान डोलवली. मला त्याचं म्हणणं पटत होतं.

“इंग्लंडमध्ये वस्तू गहाण ठेवून घेऊन कर्जाऊ पैसे देणाऱ्यांच्या ज्या पेढ्या आहेत ना, त्यांची एक पध्दत आहे. घड्याळ गहाण म्हणून ठेवून घेताना; खूण म्हणून ते घड्याळाच्या केसच्या आतल्या बाजूला आकडा कोरतात. लेबल अडकवण्यापेक्षा हे सोपं आणि टिकणारं असतं. आकडा हरवण्याची किंवा खोडला जाण्याची शक्यता नसते. असे कमीतकमी चार आकडे मला भिंगाखाली दिसले. तर्क काय निघतो? तुझ्या भावाची परिस्थिती बऱ्याचदा वाईट होती. आणि त्याचबरोबर हाही तर्क निघतो की काही वेळा हे घड्याळ गहाणवटीतून सोडवताना त्याची आर्थिक परिस्थिती चांगलीही होती. घड्याळाची आतली बाजू बघ. किल्ली लावण्यासाठी जे भोक असतं त्याच्या आजूबाजूला अनेक ओरखडे दिसतील. न पिणाऱ्या माणसाच्या घड्याळावर अशा खुणा दिसत नाहीत. पण दारुड्यांच्या घड्याळांवर तशा नक्कीच असतात. रात्रीअपरात्री कधीतरी थरथरत्या हातांनी घड्याळाला चावी देण्यामुळे उमटतात त्या. आता मला सांग यात अद्भुत, समजायला अवघड असं काय आहे?”

“सूर्यप्रकाशाइतकं स्वच्छ आहे. मी तुला टाकून बोललो याचा मला पश्चात्ताप होतोय. मी तुझ्या गुणांवर विश्वास ठेवायला पाहिजे होता. असो. सध्या तुझ्या हातात कोणाची केस आहे?”

“एकही नाही. म्हणूनच तर हे कोकेन. मी मेंदूला काम दिल्याशिवाय जगूच शकत नाही. त्याशिवाय जगण्यात असं आहे तरी काय? इथे या खिडकीत येऊन बघ. जग कसं कुंद, उदास दिसतंय. दाट पिवळसर धुक्यानं मळकट रंगाच्या घरांना वेढून टाकलंय. याच्यापेक्षा सामान्य, हलक्या प्रतीचं असं काय असू शकेल? एखादी शक्ती वापरण्यासाठी संधीच नसेल तर तिचं असणं तरी काय कामाचं?”

त्याच्या या उदासवाण्या टीकेचं उत्तर देणार, तेवढ्यात दारावर टकटक करून आमची घरमालकीण मिसेस हडसन आत आली. तिच्या हातातल्या पितळ्याच्या चकाकत्या तबकात एक व्हिजीटींग कार्ड होतं.

“तुम्हाला भेटायला एक तरुणी आलीय सर.” ती म्हणाली.

“मिस मेरी मॉस्टन.” होम्सनं कार्ड वाचलं; “हे नाव कुठे ऐकल्याचं स्मरत नाहीये. मिसेस हडसन, त्या तरुणीला वर यायला सांगा. थांब वॉटसन तू जाऊ नकोस. इथे असलास तर बरं.”

मिस मॉस्टन खोलीत आली. तिची चाल ठाम असली तरी तिचा शांतपणा मात्र वरवरचाच वाटत होता. केस पिंगट सोनेरी होते. चण लहान असल्यामुळे ती छोटीशी दिसत होती. हातातले ग्लोव्हज्, अंगावरचा ड्रेसही चांगल्या आवडीनिवडीची साक्ष देत असला, तरीही त्यातला साधेपणा तिची बेताची आर्थिक परिस्थिती जाहीर करत होता. मलूल, पिवळसर रंगाच्या ड्रेसला लावलेल्या लेसचे धागे नीटपणे कापलेले नव्हते. डोक्यावर तशाच रंगाची हॅट होती. त्यावर एक पीस खोवलेलं होतं. तिचा चेहरा सर्वसाधारण नव्हता, पण तो 'सुंदर' या गटात मोडणाराही नव्हता. चेहऱ्यावरचे भाव मात्र गोड आणि खेळकर होते. डोळे करुण होते. मी तीन खंडांतल्या अनेक देशांतल्या स्त्रिया पाहिल्या होत्या, पण हिच्या चेहऱ्यावर असलेली संवेदनशीलता मात्र कुठे आढळली नव्हती. होम्सना पुढे सरकवलेल्या खुर्चीवर बसताना तिचे ओठ आणि हात थरथरत होते. ती मनातली खळबळ लपवू शकत नव्हती.

“मि. होम्स. माझ्या मालकीणबाईंना, मिसेस सेसील फॉरेस्टरना तुम्ही एका अडचणीच्या कामात मदत केली होती. त्या तुमच्या तंत्रावर आणि चातुर्यावर फारच प्रभावित झाल्या होत्या. ते पाहूनच मी तुमच्याकडे आले आहे..”

“मिसेस सेसील फॉरेस्टर.” होम्सना जरा आठवलं; “हो. मला आठवतंय. त्यांना मी एकदा मदत केली होती. पण ती केस फारच सोपी होती.”

“त्यांना तसं वाटत नाही. पण कदाचित माझी केस सोपी नसेल. एवढा विचित्र गुंता मी क्वचितच पाहिलाय. मी फार वेगळ्याच परिस्थितीत सापडले आहे..”

“होम्सना आपले तळहात एकमेकांवर घासले. त्याच्या डोळ्यांत चमक आली होती. तो आरामखुर्चीत पुढे सरकून बसला. तो अतिशय एकाग्रतेने ऐकतो आहे हे त्याच्या ससाण्यासारख्या दिसणाऱ्या आकृतीवरून समजत होतं. “तुमची केस सांगा.” अतिशय भावनाहीन, कोरड्या व्यावसायिक स्वरात तो म्हणाला.

मला मात्र कानकोंडल्यासारखं झालं. मी माझ्या खुर्चीतून उठत म्हणालो, “माफ करा; पण मी गेलो तर चालेल ना?”

मिस मॉस्टननं मोजे घातलेल्या हातानेच मला थांबायची खूण केली. “तुमचे हे मित्र जर इथे थांबले तर मला बरंच वाटेल.”

मी पुन्हा खुर्चीत बसता झालो.

“थोडक्यात सांगते.” तिनं बोलायला सुरुवात केली; “काही सत्यघटना अशा : माझे वडील भारतात सैन्यात अधिकारी होते. मी अगदी लहान असताना त्यांनी मला इथे पाठवलं. माझी आई आधीच मरण पावली होती आणि मला इंग्लंडमध्ये कोणीच नातेवाईक नव्हते. माझी व्यवस्था एडिंगबरोमधल्या एका बोर्डिंगमध्ये करण्यात आली. तिथे मी सतरा वर्षांची होईपर्यंत राहात होते. १८७८ साली माझ्या वडिलांनी बारा महिन्यांची रजा मिळवली आणि ते इंग्लंडला परतले. तेव्हा ते त्यांच्या रेजिमेंटचे सिनिअर कॅप्टन होते. त्यांनी लंडनमधून मला तार करून सुखरूप पोहोचल्याचं कळवलं. तारेमध्ये इथल्या लँगहम हॉटेलचा पत्ता देऊन मला बोलावून घेतलं होतं. ते तिथे उतरले होते. ती तार अतिशय प्रेमळ शब्दांत लिहिली होती. मी लंडनला लँगहम हॉटेलला आले. पण मला असं कळलं की ते आदल्या रात्री कुठेतरी बाहेर गेलेत आणि अजून परतले नाहीयेत. मी संपूर्ण दिवस त्यांची वाट पाहिली पण त्यांची काहीच खबरबात लागली नाही. त्याच रात्री हॉटेलच्या मॅनेजरच्या सल्ल्यानुसार मी पोलिसात तक्रार नोंदवली. दुसऱ्या दिवशी सगळ्या वर्तमानपत्रांत तशी जाहिरातही दिली. पण कुठल्याच प्रयत्नांना यश आलं नाही. त्या दिवसापासून आजच्या या घडीपर्यंत माझ्या वडिलांशी माझा संपर्क होऊ शकलेला नाही. हृदयात किती आशा घेऊन ते परतले असतील. त्यांना शांती हवी असेल, आराम हवा असेल. पण त्याऐवजी...” भरल्या कंठामुळे तिला पुढे बोलवेना. तिनं गळ्यावर हात ठेवला. वाक्य अर्धवटच राहिलं.

“तारीख?” होम्सना वही उघडत निर्विकारपणे विचारलं.

“३ डिसेंबर १८७८ ला ते नाहीसे झाले. आता जवळपास दहा वर्षे होत आली..”

“त्यांचं सामान?”

“हॉटेलवरच राहिलं. पण माहिती हाती लागेल असं त्यात काहीच नव्हतं. कपडे, काही पुस्तकं, अंदामान बेटावरून आणलेल्या बऱ्याच चित्रविचित्र वस्तू. माझे वडील तिथल्या कैद्यांवर पहारा ठेवणाऱ्या मुख्य ऑफिसर्सपैकी एक होते..”

“त्यांचे इथे कोणी मित्र होते?”

“आम्हाला माहीत असलेले एकच. मेजर शोल्टो. त्यांच्याच ‘३४ बॉम्बे इन्फंट्री’मध्ये होते. मेजर शोल्टो माझ्या वडिलांआधी काही काळ निवृत्त झाले. अप्पर नॉरवूडमध्ये रहायचे. साहजिकच आम्ही त्यांच्याकडेही चौकशी केली. पण त्यांना तर माझे वडील इंग्लंडमध्ये परतल्याचंही माहीत नव्हतं.”

“विशेष केस आहे.” होम्स म्हणाला.

“पण मुख्य भाग तर मी तुम्हाला अजून सांगितलेलाच नाही. सहा वर्षांपूर्वी; नेमकं सांगायचं तर ४ मे १८८२ रोजी टाइम्समध्ये एक जाहिरात छापून आली होती. त्यात मिस मेरी मॉस्टनचा पत्ता विचारण्यात आला होता. आणि असंही सुचवलं होतं की तिच्याच भल्याकरता तिनं पुढे यावं. जाहिरातीत

कोणाचाच नाव किंवा पत्ता नव्हता. मी नुकतीच मिसेस सेसील फॉरेस्टर यांच्याकडे गव्हर्नेसची नोकरी धरली होती. मी त्यांच्या सांगण्यावरून टाइम्सच्या जाहिरातीच्या रकान्यात माझं नाव-पत्ता जाहीर केला. आणि त्याच दिवशी; पुढ्याची एक छोटीशी डबी पोस्टाने आली. त्यात एक मोठ्या आकाराचा, पाणीदार मोती होता. डबीबरोबर काहीच चिड्डीचपाटी नव्हती. तेव्हापासून प्रत्येक वर्षी याच तारखेला तशीच डबी पोस्टाने येत राहिली. प्रत्येक वेळी तसाच एक मोती त्यात असायचा. पाठवणाऱ्याचा काही मागमूसही नव्हता. हे मोती तज्ज्ञांच्या मते, अतिशय दुर्मीळ आणि मौल्यवान आहेत. तुम्हीच बघा. खरंच सुंदर आहेत.” तिनं एक चपटी डबी पुढे केली. त्यात सहा मोती होते. असे मोती मी खरंच कधी पाहिलेले नव्हते.

“इंटरेस्टिंग.” होम्स म्हणाला; “अजून काही मिळालं?”

“हो. आजच. म्हणूनच तर मी तुमच्याकडे आले. आज सकाळी मला एक पत्र आलं. कदाचित तुम्हाला ते वाचायला आवडेल.”

“थँक यू. पत्राचं पाकीटही द्या.” पत्र हातात घेत होम्स म्हणाला; “यावर लंडन एस. डब्ल्यू.चा पोस्टमार्क आहे. तारीख ७ जुलै. एका कोपऱ्यावरती पुरुषाच्या अंगठ्याचा ठसा आहे. कदाचित पोस्टमनचा असेल. कागद उत्तम प्रतीचा आहे. पाकीट सहा पेनी किमतीचं आहे. हा माणूस लेखन-साहित्याच्या बाबतीत टापटिपीचा आहे. पत्ता लिहिलेला नाही. ‘आज रात्री ७ वाजता लायसियम थिएटरच्या बाहेर डावीकडून तिसऱ्या खांबापाशी ये. विश्वास वाटत नसेल तर दोन मित्रांना बरोबर घेऊन ये. तुझी फसवणूक झाली आहे, तुला न्याय मिळालाच पाहिजे. पोलिसांना आणू नकोस नाहीतर सारं काही वाया जाईल. तुझा अज्ञात मित्र.’ हं... हे खरंच गूढ आहे. मग मिस मॉर्स्टन? तुम्ही काय करायचं ठरवलं आहे?”

“मी तुम्हाला तेच विचारायला आले आहे.”

“आपण जायलाच हवं. तुम्ही, मी आणि... आणि वॉटसन. हा अतिशय योग्य माणूस आहे. तुम्हाला दोन माणसं आणायला सांगितली आहेत. आम्ही दोघांनी बरीच कामं एकत्र केली आहेत.”

“पण ते येतील का?” तिनं जवळिकीच्या स्वरात विचारलं.

“माझा काही उपयोग होणार असेल तर यायला मनापासून आवडेल.” मी खरंच मनापासून म्हणालो.

“तुम्हा दोघांनाही धन्यवाद. मला कोणीच मित्र नाहीत की ज्यांना मी हे सारं सांगू शकले असते. मी इथे सहा वाजता आले तर चालेल का?”

“त्यापेक्षा उशीर चालणार नाही.” होम्स म्हणाला; “अजून एक मुद्दा. हे हस्ताक्षर आणि त्या मोठ्याच्या डब्यांवरचं हस्ताक्षर एकच आहे?”

“त्यांच्यावरचे पत्ता लिहिलेले कागद मी आणलेले आहेत.” असं म्हणून तिनं अर्धा डझन कागद आमच्या पुढे ठेवले.

“तुम्ही अगदी आदर्श अशील आहात. बघू ते कागद.” असं म्हणत होम्सनं ते कागद टेबलावर पसरले. अतिशय तीक्ष्ण नजरेने तो एकेक कागद तपासत राहिला. “माणसं लपून राहू शकतात, अक्षरं नाहीत.” तो म्हणाला; “इ हे अक्षर कसं लिहिलंय... ‘एस’ चं शेवटचं टोक कसं फिरवलंय पाहू दे. हे निर्विवादपणे एकाच माणसानं लिहिलं आहे. खोटी आशा दाखवत नाही मिस मॉर्स्टन, पण हे अक्षर तुमच्या वडिलांच्या हस्ताक्षराशी मिळतंजुळतं आहे?”

“बिलकूलच नाही.”

“तुम्ही हेच म्हणाल असं वाटलं होतं. ठीकाय, आम्ही तुमची सहा वाजता वाट पाहतो. कृपया हे कागद माझ्याकडे राहू देत. मी त्यात अजून लक्ष घालेन. गुडबाय, पुन्हा भेटू.”

“गुड बाय.” तिनं आम्हा दोघांकडे पुन्हा एकवार पाहिलं. आपल्या ड्रेसमध्ये त्या डब्या ठेवून देऊन ती निघून गेली. मी खिडकीत उभं राहून पाहिलं. ती रस्त्यावरून लगबगीनं जात होती. गर्दीतून लांब जाताना अगदी ठिपका होऊन दिसेनाशी होईपर्यंत मी पाहात राहिलो.

“काय सुंदर मुलगी आहे!” मी होम्सकडे वळत म्हणालो.

होम्सनं पाईप शिलगावला होता. आणि पापण्या अर्धवट मिटून तो खुर्चीत मागे रेलून बसला होता. “हो?” त्यानं अगदी संथपणे विचारलं; “हे माझ्या लक्षात नव्हतं आलं.”

“तू माणूस नाहीस, यंत्र आहेस. कॅल्क्युलेटरसारखं भावनाहीन यंत्र!” मी त्याच्यावर ओरडलोच; “तुझ्यात एक काहीतरी अमानवी आहे.”

तो मंद हसला. “ते तर अगदीच महत्वाचं आहे.” तो म्हणाला; “कोणाच्याही व्यक्तिगत गुणांनी तुमचं मत विचलित होऊ देऊ नका. माझा अशील हा माझ्यासाठी केवळ एक बिंदू असतो. केवळ एका समस्येमधला दुवा. भावना मध्ये आणली की तर्क थांबतो. मला आवडलेली एक सुंदर स्त्री; विम्याच्या पैशासाठी पोटच्या तीन मुलांना ठार मारण्याच्या आरोपाखाली फाशी गेली. आणि जो माणूस मला चेहऱ्याने बिलकूल आवडत नव्हता तो लंडनमधल्या गरिबांना भरघोस आर्थिक मदत करणारा निघाला.

“पण या केसमध्ये तसं काही...”

“मी कधीच अपवाद करत नाही. कारण अपवादाने नियम मोडला जातो. तू कधी हस्ताक्षरावरून व्यक्तीचं चरित्र ओळखण्याचा अभ्यास केलायस? या अक्षरावरून तू काय मत नोंदवशील?”

“हे अगदी सुवाच्य आणि सुबक आहे.” मी उत्तरलो; “हे लिहिणाऱ्याच्या मनावर त्याच्या व्यवसायाचा पगडा असला पाहिजे.”

होम्सन् मान हलवली. “ह्यातली काही ठरावीक अक्षरं बघ. इतर अक्षरांतून क्वचितच वर डोकावतायत. ‘डी’ कदाचित ‘ए’ असेल. ‘आय’ जवळपास ‘इ’ सारखा दिसतोय. व्यावसायिक मनोवृत्तीचे लोक अक्षर सुवाच्य नसलं तरी ही अक्षरं कायम वेगळी दिसतील अशीच लिहितात. ह्याच्या ‘के’ लिहिण्यात कायम तफावत आहे. कॅपिटल अक्षरं लिहिताना स्वतःबद्दलचा अभिमान डोकावतोय. असो. मी आता बाहेर चाललोय. काही संदर्भ गोळा करायचेत. मी तुला एक पुस्तक सुचवतो. सध्याचं अतिशय उल्लेखनीय असं पुस्तक आहे. विनवूड रीड्चं, ‘मार्टिंडम ऑफ मॅन’. मी तासाभरात परत येतो.”

त्यानं दिलेला तो ग्रंथ घेऊन मी खिडकीत बसलो. पण माझं मन मात्र त्या वाचनात लागत नव्हतं. माझे विचार त्या तरुणीच्या मागे धावत होते. तिचं हसणं, आवाजातली अर्थगर्भ खोली, तिच्या आयुष्यातलं ते रहस्य. वडील नाहीसे होताना जर ती सतरा वर्षांची असेल तर आता ती सत्तावीस वर्षांची होती. अतिशय गोड वय. जेव्हा तारुण्यातली मुग्धता संपून माणसं अनुभवाने परिपक्व होत असतात. बराच वेळ मी तिच्या विचारात हरवून गेलो. आणि खाडकन भानावर आलो. विचार झटकण्यासाठी धावतच माझ्या टेबलापाशी गेलो. नुकताच प्रसिध्द झालेला पॅथॉलॉजीवरचा अंक उघडला आणि त्यात डोकं खुपसलं. मी कोण होतो? सैन्यातला एक साधा डॉक्टर. ज्याचा पाय दुखावलाय आणि बँक अकाऊंटमध्ये खडखडाट आहे असा. मला अशा गोष्टींचा विचार करण्याचा काय अधिकार? ती केवळ एक बिंदू होती. समस्येमधला दुवा. यापेक्षा काही नाही. माझं भविष्य अंधकारमय होतं. पण प्रयत्नांनी त्यात प्रकाश निर्माण करणं ह्यात पुरुषार्थ होता. तोपर्यंत फसव्या मृगजळामागे धावण्यात काहीच अर्थ नव्हता.

होम्स परत आला तेव्हा पाच पस्तीस होऊन गेले होते. तो आता अगदीच उल्हसित, आणि आनंदी दिसत होता. सकाळी त्याच्या मनावर जमलेली उदासीनतेची पुटं कुठच्याकुठे उडून गेली होती.

“या प्रकरणात फार काही खोल रहस्य वगैरे नाही.” मी दिलेला चहा घेत तो म्हणाला; “सगळ्या घटनांना केवळ एकाच स्पष्टीकरणाची आवश्यकता आहे.”

“म्हणजे? तू ही केस सोडवलीस सुध्दा?”

“अं.. अगदीच तसं नाही म्हणता येणार. मी फक्त अजून एक असा दुवा शोधून काढला आहे, जो यावर प्रकाश टाकेल. आणि तो प्रकाश फारच प्रखर असणार आहे हे निश्चित. अजून त्यातले बारीकसारीक कंगोरे स्पष्ट व्हायचेत. मी आता टाइम्सचे जुने अंक पाहून आलो. ३४ बॉम्बे इन्फंट्रीचा, अप्पर नॉरवूड इथे राहणारा मेजर शोल्टो, २८ एप्रिल १८८२ रोजी मरण पावला आहे..”

“मला कदाचित उशिरा आकलन होत असेल होम्स; पण यावरून केसवर असा काय प्रकाश पडतोय?”

“नाही? मला तर तुझं आश्चर्यच वाटतंय. आता असा विचार कर... कॅप्टन मॉर्स्टन नाहीसा होतो. लंडनमध्ये तो ज्याला भेटू शकेल असा एकमेव माणूस म्हणजे मेजर शोल्टो. हा मेजर शोल्टो म्हणतो की मॉर्स्टन लंडनमध्ये आल्याचंही त्याला ठाऊक नाही. मग चार वर्षांनी शोल्टो मरण पावतो. आणि तो मेल्यानंतर; एका आठवड्याच्या आतच कॅप्टन मॉर्स्टनच्या मुलीला एक मौल्यवान भेट मिळते. त्यानंतर प्रत्येक वर्षी मिळतच राहते. आणि आता तिला पत्रांना कळवण्यात येतं की तिची फसवणूक झाली आहे. तिची आणि वडिलांची ताटातूट सोडल्यास तिची अजून काय फसगत होऊ शकते? शोल्टो मरण पावल्यानंतर लगेचच तिला भेटवस्तू मिळायला कशी सुरुवात होते? शोल्टोच्या वारसदारांना या रहस्याबद्दल काहीतरी माहिती आहे आणि ते तिला कसलीतरी भरपाई देऊ इच्छितायत... घटनांची साखळी जोडण्यासाठी तुझ्याकडे यापेक्षा काही वेगळं समर्थन आहे?”

“पण काय ही भरपाई, आणि तीही अशा विचित्र पद्धतीने? त्यानं हे पत्र आत्ताच का लिहिलं? सहा वर्षांपूर्वी का नाही? आणि त्यात तिला न्याय मिळवून द्यायची भाषा आहे. कशाबद्दलचा न्याय? तिचे वडील अजून जिवंत असतील ही फारच अवाजवी अपेक्षा आहे आणि या शिवाय तिच्यावर अजून काही अन्याय झालाय असं वाटत नाही..”

“हं.. यात काहीतरी गुंता आहे खरा. काहीतरी गुंता आहेच...” विचारमग्न होत होम्स म्हणाला, “पण आज रात्रीची मोहीम मात्र हे सगळे गुंते सोडवेल. ती बघ. गाडी आली. त्यात मिस मॉर्स्टनही आहे. तू तयार आहेस ना? निघायला हवं. सहा वाजून गेलेत.”

मी हॅट चढवली. माझी दणकट काठी घेतली. होम्सनं ड्रॉवर उघडून त्यातलं रिव्हॉल्व्हर कोटाच्या खिशात सरकवताना मी पाहिलं. आजच्या रात्री काहीतरी गंभीर घडणार असं त्याला वाटत होतं.

मिस मॉर्स्टननं गळ्याभोवती गाठ बांधलेला गडद रंगाचा कोट परिधान केला होता. तिच्या बोलक्या चेहऱ्यावर संयत शांतपणा होता. पण चेहरा सकाळपेक्षा अधिक मलूल आणि उदास वाटत होता. आम्ही जे करायला निघालो होतो ते जर तिला सोपं वाटत असेल तर ती एक असाधारणच स्त्री होती. तिने स्वतःला चांगलंच सावरलेलं होतं. होम्सनं अजून खोलात जाऊन विचारलेल्या प्रश्नांची तिने न अडखळता उत्तरं दिली.

“मेजर शोल्टो पपांचे खास मित्र होते. पपांच्या पत्रांमध्ये मेजर शोल्टोंचा उल्लेख असायचाच. दोघांही अंदमान बेटावरच्या तुकड्यांचे प्रमुख अधिकारी होते. पपांच्या टेबलाच्या खणात एक कागद सापडलाय. त्याचा अर्थ कोणालाच लागलेला नाही. तो फार काही महत्त्वाचा असेल असं वाटत नाही. पण मला वाटलं की तुम्हाला कदाचित त्याचा उपयोग होईल. हा पाहा..”

होम्सनं तो कागद काळजीपूर्वक उलगडला. गुडघ्यावर ठेवून सरळ केला. आणि दुहेरी भिंगाखाली अतिशय पध्दतशीरपणे निरीक्षण करायला सुरुवात केली.

“हा एका स्थानिक भारतीय कंपनीचा कागद आहे.” तो म्हणाला; “काही काळ फलकावर टांगून ठेवला होता. याच्यावरची आकृती, एका मोठ्या इमारतीचा नकाशा आहे. अनेक दिवाणखाने, इकडून तिकडे जाणाऱ्या वाटा आणि खोल्यांना जोडणारे अरुंद बोळ दिसतायत. एके ठिकाणी लाल शाईने छोटी फुली केलेली आहे. आणि तिच्यावरती फिकट पेन्सिलीनं लिहिलंय, ‘डावीकडून ३.३७’. डावीकडच्या कोपऱ्यात ही चित्रलिपी दिसत्येय. चार फुल्या एका ओळीत आहेत. प्रत्येक फुलीची दोन टोकं जोडलेली आहेत. त्याच्या शेजारी हे अत्यंत खराब अक्षरात लिहिलंय, ‘द साईन ऑफ फोर. - जोनाथन स्मॉल, महोमत सिंग, अब्दुल्ला खान, दोस्त अकबर.’ अं... नाही. मला याचा आपल्या प्रकरणाशी काही संबंध असेल असं दिसत नाही. तरीपण हा कागद महत्त्वाचा आहे हे नक्की. हा खिशातल्या वहीत काळजीपूर्वकपणे ठेवण्यात आला होता. याची एक कड दुसऱ्यापेक्षा जास्त स्वच्छ आहे.

“आम्हाला पपांच्या पॉकेट बुकमध्येच सापडला.”

“जपून ठेवा मिस मॉर्स्टन. याचा आपल्याला उपयोग होऊही शकेल. मला आता शंका येत्येय. वाटलं होतं त्यापेक्षा हे प्रकरण जास्तच खोल आणि

नाजूक आहे. मला पुन्हा विचार करायला हवा.”

तो मागे टेकून बसला. त्याच्या ताणल्या गेलेल्या भुवयांवरून आणि हसलेल्या डोळ्यांवरून तो विचारात बुडून गेलाय हे कळत होतं. मी आणि मिस मॉस्टन आजच्या मोहिमेबद्दल, त्यातून निघणाऱ्या निर्णयाबद्दल हलक्या आवाजात बोलत होतो. पण होम्स मात्र प्रवास संपेपर्यंत विचारात गढलेलाच होता.

ती सप्टेंबरमधली संध्याकाळ होती. अजून पुरे सातही वाजले नव्हते, पण उदास वाटू लागलं होतं. लंडन शहर धुकं पांघरून बसलं होतं. धुक्याचे दाट मळकट ढग; चिखल झालेल्या रस्त्यावर हलके हलके लोंबत होते. रस्त्याच्या कडेला असलेल्या चिंचोळ्या पायवाटांवर दिव्यांचे खांबे होते; पण दिव्यांमधून क्षीण अंधूक प्रकाशाचे धुकेरी ठिपकेच पाझरत होते. दुकानांच्या काचांमधून पिवळसर प्रकाशकिरण बाहेरच्या धुरकट वातावरणातल्या गर्दीवर येत होते. त्या किरणांच्या गजांना बिलगून चाललेली, बिनचेहऱ्यांच्या माणसांची ती न संपणारी गर्दी मला भुताटकीसारखी वाटत होती. असंख्य चेहरे... दुःखी, आनंदी, थकलेले, उत्साही... हरएक प्रकारच्या भावना त्या प्रकाशात सामोऱ्या येत होत्या; धुक्यात विरून जात होत्या. माझ्यावर वातावरणाचा चटकन परिणाम होत नाही; तरी पण ही उदास, खिन्न संध्याकाळ आणि आम्ही ज्या अनामिक कामगिरीवर निघालो होतो तिची जबाबदारी मला अजूनच अस्वस्थ आणि विषण्ण करत होती. मिस मॉस्टनच्या देहबोलीवरून तीही याच अवस्थेतून जात होती हे दिसतच होतं. पण होम्स मात्र निश्चल बसला होता. त्याच्यावर काहीच परिणाम झालेला नव्हता. तो ठाम होता. त्यानं गुडघ्यांवर वही ठेवली होती. छोट्या टॉर्चच्या साहाय्यानं तो काही टिपणं करीत होता, आकृत्या काढत होता.

लायसियम थिएटरच्या बाहेर मुख्य प्रवेशद्वारापाशी बरीच गर्दी होती. छोट्यामोठ्या टांग्यांची आणि बग्यांची भलीमोठी वाहती रांग लोकांना आणून सोडत होती, घेऊन जात होती. कोट घातलेले पुरुष; शाली पांघरलेल्या, दागदागिन्यांनी मढलेल्या बायका जात येत होत्या. आम्ही भेटीच्या ठिकाणी म्हणजे थिएटरच्या तिसऱ्या खांबापर्यंत पोहोचलो असू-नसू इतक्यात एक बुटका, सावळा माणूस लगबगीने आमच्यापर्यंत आला. त्याच्या अंगावर बग्गीच्या गाडीवानाचा पोषाख होता.

“तुम्ही मिस मॉस्टन आणि त्यांच्याबरोबरचे दोघेजण आहात?” त्यानं जराशा चढ्या आवाजातच विचारलं.

“मी मिस मॉस्टन. आणि हे दोघेजण माझे मित्र..” मिस मॉस्टन म्हणाली.

त्यानं आमच्याकडे प्रश्नार्थक नजरेनं रोखून पाहिलं. “मिस मॉस्टन.” तो खुसपुसत्या आवाजात तिला म्हणाला; “मला तुमच्याकडून एक खात्री करून घ्यायला सांगण्यात आली आहे. यातला कोणीही पोलीस ऑफिसर तर नाही?”

“नाही. मी तशी खात्री देते..”

त्यानं एक कर्कश शिष्टी वाजवली.. त्यासरशी एक अरबी गाडीवान बग्गी चालवत आमच्यापर्यंत आला. हा बुटका माणूस हौद्यावर चढून बसला. आम्ही आत शिरून बसते होताहोताच गाडीवानाने चाबूक फटकारला. बग्गी धुक्याने भरलेल्या रस्त्यावरून जीवघेण्या वेगाने भरधाव पळू लागली.

अतिशय विचित्र परिस्थिती होती. आम्ही अज्ञात स्थळी चाललो होतो. मिळालेलं निमंत्रण आमच्यासाठी नव्हतंच. कदाचित या प्रवासातच काही घडणार होतं. मिस मॉस्टनची मुद्रा एखीसारखीच अतिशय संयत आणि ठाम होती. मी अफगाणिस्थानातल्या माझ्या पराक्रमांच्या गोष्टी सांगून तिला खुलवण्याचा प्रयत्न करत होतो. पण खरं सांगायचं तर त्या परिस्थितीमुळे आणि त्या विचित्र प्रवासामुळे माझ्यावरच एवढं दडपण आलं होतं की मी स्वतःच त्या गोष्टींमध्ये रमत नव्हतो. मी बोलता बोलता तिला एक किस्सा असा सांगितलेला आठवतो की; एका काळोख्या रात्री माझ्या तंबूमध्ये एका ‘बंदुकीनं’ डोकावून पाहिलं आणि मी तिच्यावर माझ्या ‘डबलबॅरल वाघातून’ गोळी झाडली.

सुरुवातीला आम्ही कोठे चाललो आहोत याची दिशा समजत होती. पण नंतर नंतर वाढता वेग आणि लंडनच्या रस्त्यांचं तोकडं ज्ञान यामुळे माझा गोंधळ उडाला; काहीच कळेनासं झालं. आपण कुठेतरी लांब निघालो आहोत एवढंच जाणवत होतं. पण गाडी गुंतागुंतीच्या रस्त्यांवरून; चौकाचौकांतून जाताना होम्स मात्र काहीतरी पुटपुटत होता.

“रॉन्चेस्टर रो... आता विन्सेण्ट स्क्वेअर... आता आपण व्हॉक्झॉल ब्रीज रोडवर आहोत. सरी साईडच्या दिशेने चाललो आहोत... मला वाटलंच होतं... आता आपण पुलावर आहोत. नदीच्या पाण्याचा आवाज येतोय.”

आणि खरंच थेम्स नदीच्या संथ पाण्यात पडलेली दिव्यांची प्रतिबिंबं दिसायला लागली. आमची गाडी त्या अनेक फाटे फुटलेल्या वळणावळणांच्या रस्त्यावरून धावतच राहिली.

“वर्डस्वर्थ रोड.” होम्स म्हणाला; “प्रायोरी रोड, लार्क हॉल लेन. स्टॉकवेल प्लेस. रॉबर्ट स्ट्रीट. कोल्ड हार्बर लेन. आपण फार काही सुसंस्कृत भागात जाणार नाही असं दिसतयं..”

आम्ही खरंच एका संशयास्पद आणि भीतिदायक भागात पोहोचलो होतो. कच्च्या बांधकामाच्या घरांच्या ओळींना कोपऱ्यावरच्या घरांच्या खिडक्यांतून आलेल्या अंधूक प्रकाशाने दिलासा मिळत होता. मग पुढे दोन मजली घरं लागली. त्यांच्यासमोर छोटे बगिचे होते. आणि मग त्यानंतर पक्क्या बांधकामाच्या घरांची लांबचलांब ओळ होती. जणू काही एखाद्या अक्राळविक्राळ प्राण्याने त्याची एक भुजाच शहराबाहेर पसरली होती. आमची गाडी तिसऱ्या घरापाशी थांबली. आसपासच्या घरामध्ये कोणीच राहात नव्हतं. स्वयंपाकघराच्या खिडकीत प्रकाश दिसत होता. दार ठोठावलं. पिवळा फेटा बांधलेल्या एका हिंदू नोकरांनं ते उघडलं. पांढऱ्या, लांबढगळ कपड्यांवर त्यानं कमरेभोवती शेला गुंडाळला होता. या तिसऱ्या दर्जाच्या गावंढळ जागेत अशा आशियाई माणसाचं

दिसणं अनाठायी वाटत होतं.

“साहेब तुमची वाट पाहतायत.” तो म्हणाला आणि त्यापाठोपाठ कुठल्यातरी खोलीतून उंच, किनरा आवाज उमटला, “खिदमतगार, त्यांना आत घेऊन ये. ताबडतोब..”

एका अत्यंत अंधाऱ्या, गचाळ बोळातून वाट काढत आम्ही त्या भारतीय माणसाच्या मागून निघालो. उजवीकडे एक दार लागलं. त्यानं ते ढकलून उघडलं. त्यासरशी आतून प्रकाशाचा पिवळा झोत आला. त्या प्रकाशाच्या उगमस्थानी एक बुटका माणूस उभा होता. त्याचं डोकं मात्र अवाजवी उंच होतं. टकलाभोवती लाल केसांची किनार होती आणि त्यातून फरच्या झाडांच्या गर्दीमधून डोकावणाऱ्या पर्वतासारखं टक्कल दिसत होतं. दोन्ही हात वारंवार हलवत असल्यामुळे त्याचं शरीर हिसके खात होतं. चेहरा क्षणात हसरा, तर क्षणात त्रासिक होत होता. निसर्गाने त्याला जाडसर लोंबणारे ओठ बहाल केले होते. विरूप टक्कल असूनही तो तरुणच वाटत होता; नुकताच तिथीत शिरत असावा.

“मी तुमचा सेवक आहे मिस मॉर्स्टन...” तो पुन्हा पुन्हा तेच म्हणत राहिला; “या. तुमचा हा सेवक छोट्याशा अंतःगृहात स्वागत करतोय. छोटंसंच आहे, पण माझ्या आवडीने सजवलय. साउथ लंडनच्या रूक्ष वाळवंटातलं ओयासीस आहे हे.”

त्या दिवाणखान्याची सजावट पाहून आम्ही थक्कच झालो. त्या गचाळ, उदास अशा भागातल्या घरातली ही खोली; पितळ्याच्या कोंदणात झगमगता हिरा बसवावा तशी वाटत होती. भिंतींवर उंची, तलम कापडांचे पडदे सोडलेले होते. त्यांच्या आडून चायनीज, पूर्व आशियातली अप्रतिम चित्रं आणि मातीची पात्रं डोकावत होती. जमिनीवर, पाऊल रुतल असा पिवळ्या आणि काळ्या रंगाचा गालिचा होता. जणू काही मऊ हिरवळ पसरली होती. समोरासमोरे ठेवलेली वाघांची कातडी, कोपऱ्यात उभा करून ठेवलेला मोठा हुक्का यामुळे श्रीमंतीला पौर्वात्य थाट येत होता. खोलीच्या मध्यभागी कबुतराच्या आकाराचा चांदीचा दिवा टांगला होता. त्याची सोन्याची साखळी एवढी नाजूक होती की तो अधांतरीच वाटत होता. त्याच्यातल्या तेलाने खोलीत सुगंध दखळत होता.

“थॅडियस शोल्टो.” बुटका माणूस अंगाला हिसडे देत हसत म्हणाला; “माझं नाव. तुम्ही मिस मॉर्स्टन आणि हे दोघं....”

“हे मि. शेरलॉक होम्स आणि हे डॉ. वॉटसन.”

“डॉक्टर... अं?” तो चिख्या आवाजात ओरडला; “डॉक्टर, तुमच्याजवळ स्टेथोस्कोप आहे? एक कृपा कराल? मला माझ्या हृदयाच्या झडपेबद्दल शंका आहे. हृदयाच्या डाव्या धमनीवर मी विसंबून राहू शकतो, पण झडपेबद्दल मात्र तुमचं मत द्या.”

त्याच्या विनंतीवरून मी त्याच्या हृदयाचे ठोके ऐकले. पण मला काही गडबड आढळली नाही. पण तो मात्र इतका घाबरला होता की डोक्यापासून पायापर्यंत थरथरत होता. “तुम्ही तंदुरुस्त आहात.” मी म्हणालो; “तुम्हाला घाबरण्याचं काहीच कारण नाही.”

“माझ्या अस्वस्थपणाबद्दल क्षमा करा मिस मॉर्स्टन.” तो वरवर बेफिकिरी दाखवत म्हणाला; “पण मला खूप त्रास होतो. आणि मला खरंच हृदयाच्या झडपेबद्दल तीव्र शंका आहे. तुमच्या वडिलांच्या हृदयावर एवढा ताण आला नसता ना तर ते अजून हयात असते.”

या नाजूक विषयाबद्दल त्याचं एवढ्या बेपर्वाईचं, तिच्या भावनांचा विचार न करता केलेलं ताडकन बोलणं ऐकून मी एवढा संतापलो; की त्याचं मुस्काट फोडावं असं मला वाटायला लागलं. मिस मॉर्स्टनचा चेहरा पांढरा फटक पडला. ती खाली बसली; “मला माझं मन सांगतच होतं की माझे वडील जिवंत नाहीत.”

“मी तुम्हाला सारी माहिती देऊ शकतो.” तो म्हणाला; “एवढंच नाही, तर तुम्हाला न्यायही मिळवून देईन. माझा भाऊ बार्थोलेमी काहीही म्हणू देत; पण मला तुमच्या या दोन मित्रांना पाहून आनंद झालाय. ते तुम्हाला नुसती सोबतच देत नाहीयेत तर; मी जे करतोय, सांगतोय त्याचे साक्षीदार आहेत. आपण सगळेच बार्थोलेमीला सामोरे जाऊ. पण बाहेरच्या कोणाची, म्हणजे पोलिसांची वगैरे ढवळाढवळ नको. आपल्याआपल्यातच सारं काही सामोपचाराने मिटवू. बार्थोलेमी प्रसिध्दीला वैयागतो.” तो आसनावर बसला. आमच्याकडे छोट्या, निळ्या पाणीदार डोळ्यांनी अपेक्षेने बघत राहिला.

“माझ्याकडून शब्द देतो.” होम्स म्हणाला; “तुम्ही जे सांगाल ते बाहेर जाणार नाही.”

मीही मान डोलावली.

“ठीक आहे. ठीक आहे.” तो म्हणाला; “मिस मॉर्स्टन, तुम्ही शियांटी घेणार का टोके? मी दुसरी कुठली वार्डन ठेवत नाही. बाटली खोलू? नको? ठीक आहे. मी तंबाखू ओढली तर तुमची हरकत नाही ना? ही खास पूर्वेकडची तंबाखू आहे. मंद वासाची. मी थोडा अस्वस्थ झालोय आणि हुक्क्यासारखा आराम मला कशानंच मिळत नाही. “त्यानं हुक्क्याला नळी जोडली. झुरका ओढताक्षणी गुलाबपाण्यातून धुराचे बुडबुडे वरती आले. आम्ही तिघंही माना पुढे काढून हातांवर हनुवट्या टेकवून अर्धवर्तुळात बसून होतो. आणि मध्यभागी तो मोठ्या टकलाचा बुटका थॅडियस शोल्टो हुक्का ओढत होता.

“जेव्हा मी तुम्हाला संपर्क करायचं ठरवलं..” तो म्हणाला; “मी तुम्हाला माझा पत्ता देऊ शकत होतो. पण भीती वाटली की; तुम्ही माझी विनंती धुडकावून नको त्या माणसांना इथे घेऊन याल. त्यामुळे मी भेट अशी आखली की तुम्हाला प्रथम माझा माणूस विल्यम पाहील. माझा त्याच्यावर पूर्ण विश्वास आहे. त्याला कडक सूचना होती, की काहीही शंकास्पद वाटलं तर भेट रद्द कर. ही अशी काळजी घेण्यासाठी तुम्ही मला माफ कराल. मी फार अभिरुचीसंपन्न माणूस आहे. आणि पोलिसांएवढं हीन दर्जाचं काहीच नसतं. कोणत्याही प्रकारच्या रूक्षतेपासून मी स्वतःला लांब ठेवतो. तिच्याशी माझा संपर्क क्वचितच येतो. तुम्ही पाहताच आहात; माझ्याभोवती कसं उच्चभ्रू वातावरण आहे ते. मी तर स्वतःला सगळ्या कलांचा पुरस्कर्ता मानतो. कला हा

माझ्या मनाचा हळवा कोपरा आहे. निसर्गचित्रं बघावीत तर 'कोरो'ची. 'साल्वादोर रोजा' या चित्रकाराशी थोडं साम्य असलं तरी 'बुगरो'च्या चित्रांबद्दल काहीच वाद नाही. माझा कल फ्रेंच चित्रकलेच्या परंपरेच्या बाजूला आहे."

"माफ करा मि. शोल्टो." मॉस्टन म्हणाली; "पण इथे मी तुम्ही मला जे सांगायला आतुर झालेला आहात ते ऐकण्यासाठी आलेय. उशीर झालाय. ही भेट लवकर आटोपता आली तर बरं."

"पण थोडा वेळ तर जाणारच." तो म्हणाला; "कारण आपल्याला नॉरवूडला जाऊन बार्थोलेमीला भेटायला लागणार. आपण सगळे मिळून जाऊ, काही हाती लागतंय का बघू. मला जे योग्य वाटतंय ते मी करतोय. पण तो माझ्यावर संतापलाय. काल रात्री आमची थोडी बाचाबाचीही झाली. बार्थोलेमी भडकला की किती भयंकर आहे याची तुम्हाला कल्पनाही येणार नाही."

"जर नॉरवूडला जायचं असेल तर आपल्याला लगेचच निघायला हवं." मी उत्तरलो.

यावर तो अगदी कानाच्या पाळ्या लाल होईपर्यंत हसला. मोठ्या प्रयासानं हसणं थांबवत, उंच किरट्या आवाजात म्हणाला, "हे शक्य नाही. तुम्हाला घेऊन असं अचानक त्याच्याकडे गेलो तर तो काय म्हणेल माहीत नाही. आधी आपण एकमेकांशी कसं वागायचं हे सांगून, शिकवून पूर्वतयारी करायला हवी. मी सुरुवातीलाच हे स्पष्ट करतो की; या कथेत असे अनेक मुद्दे आहेत की जे मलाही पूर्णपणे माहीत नाहीत. मला जे माहित्येय तेच मी तुमच्यासमोर ठेऊ शकतो."

"मेजर जॉन शोल्टो हे माझे वडील हे तुम्ही एव्हाना ओळखलंच असेल. ते भारतीय सैन्यात होते. अकरा वर्षांपूर्वी निवृत्त झाले आणि अप्पर नॉरवुडमधल्या पॉडिचरी लॉजमध्ये रहायला आले. भारतात त्यांची भरभराट झाली. इकडे येताना त्यांनी बरीच संपत्ती बरोबर आणली. अनेक नवलाईच्या वस्तू आणि काही नोकरचाकरसुध्दा आणले. अशा सुखसाधनांनी ते इथे एषोआरामात राहात होते. माझा जुळा भाऊ बार्थोलेमी आणि मी तेव्हा अगदीच लहान पोरं होतो."

"कॅप्टन मॉस्टनच्या अचानक नाहीशा होण्यानं उडालेली खळबळ मला नीट आठवते. आम्ही पेपरमध्ये बातम्या वाचायचो. ते वडिलांचे मित्र आहेत हे माहीत असल्यामुळे त्यांच्या उपस्थितीत त्या विषयावर चर्चाही करायचो. वडीलही आमच्यात सामील व्हायचे. काय झालं असावं याचा अंदाज बांधायचे. पण याचं सारं रहस्य त्यांनी आपल्या मनात दडवून ठेवलंय याची मात्र आम्हाला पुसटही कल्पना आली नाही. त्यांनाच एकट्याला कॅप्टन ऑर्थर मॉस्टनची कथा माहीत होती."

"कसल्यातरी चिंतेची, संकटाची टांगती तलवार आमच्या वडिलांच्या डोक्यावर सतत असते हे आम्हाला माहीत झालं होतं. बाहेर कुठेही एकटे जायला ते घाबरायचे. त्यांनी पॉडिचरी लॉजवर दोन मल्ल; हरकामे म्हणून ठेवले होते. तुम्हाला इथे घेऊन आलेला विल्यम हा त्यातलाच एक. तो एकेकाळी इंग्लंडमधला कुस्तीविजेता होता. नेमकं कसलं भय होतं ते वडिलांनी कधी बोलून दाखवलं नाही; पण लाकडी पाय बसवलेल्या माणसांचा त्यांना तिटकारा होता. एकदा तर त्यांनी एका लाकडी पायवाल्या माणसावर गोळ्या झाडल्या होत्या. तो बिचारा एक साधा फिरता विक्रेता होता. ते प्रकरण दाबण्यासाठी वडिलांना बराच खर्च आला. मला आणि माझ्या भावाला हा त्यांचा लहरीपणा वाटायचा. पण काही घटना अशा घडल्या की आमचं हे मत बदललं."

"१८८२ च्या सुरुवातीला वडिलांना भारतातून एक पत्र मिळालं. त्याचा त्यांना मोठा धक्का बसला. सकाळी ब्रेकफास्ट घेताना त्यांनी ते उघडलं आणि त्यांना तिथेच भोवळ आली. त्याच दिवसापासून ते मृत्युशय्येला खिळले. त्या पत्रात काय होतं हे आम्हाला कधीच कळलं नाही. पण ते अतिशय तोटकं होतं आणि गिचमिड्या अक्षरात लिहिलं होतं. वडिलांना, प्रमाणाबाहेर वाढलेल्या प्लीहा ग्रंथीच्या आजाराने अनेक वर्षे बेजार केलं होतं. आता तो आजार आटोक्याबाहेर गेला. एप्रिलच्या अखेरीस त्यांनी आम्हाला सांगितलं की त्यांनी सगळ्या आशा सोडून दिल्या आहेत. त्यांना आम्हाला काही सांगायचं आहे."

"आम्ही खोलीत शिरलो. ते उशांच्या आधाराने बसले होते. श्वासोच्छ्वास जलद चालला होता. त्यांनी घाईघाईनं दार बंद करायला सांगितलं. आम्हा दोघांना पलंगाच्या बाजूला बोलावलं. आमचे हात घट्ट धरून त्यांनी वेदना आणि भावनेने खोल गेलेल्या आवाजात महत्वाचं सांगायला सुरुवात केली. मी ते त्यांच्याच शब्दांत सांगायचा प्रयत्न करतो."

"आयुष्याच्या या अंतिम क्षणाला माझ्या मनावर एका गोष्टीचं फार मोठं दडपण आहे." ते सांगू लागले; "मी बिचाऱ्या मॉस्टनच्या अनाथ मुलीला फार वाईट वागणूक दिली. अति लोभाच्या आहारी जाऊन मी तिला तिच्याच मालकीच्या खजिन्यापासून वंचित केलं. यातला निम्मा तरी तिच्याच मालकीचा आहे. मीही त्याचा धड उपभोग घेतला नाही. छे.. ही संपत्तीची हाव किती मूर्खपणाची आहे. मालकी हक्काची भावना एवढी हवीहवीशी वाटली की मी त्यात दुसऱ्याला सामावून घेऊ शकलो नाही. त्या औषधाच्या बाटल्यांशेजारी ठेवलेली ती मोत्याची माळ बघा. मी तीही सोडू शकलो नाही. तिला देण्यासाठीच माझ्याकडे सुपूर्त करण्यात आली होती. मुलांनो, तुम्ही आग्राच्या खजिन्यातला तिचा वाटा तिला देऊन टाका. पण मी जिवंत असेपर्यंत नको. ती माळसुध्दा पाठवू नका. लोकांना याहून दुर्धर आजार होतात पण त्यातून ते बरेही होतात."

"मॉस्टन कसा मेला हे सांगतो.." ते पुढे म्हणाले; त्याला अनेक वर्षे हृदयविकाराचा त्रास होता. पण त्यानं ते सगळ्यांपासून लपवून ठेवलं होतं. मला एकट्यालाच ते माहीत होतं. भारतात असताना एका विचित्र योगायोगांच्या साखळीतून त्याला आणि मला एक खजिना मिळाला. मी तो घेऊन इंग्लंडला आलो. मॉस्टन इंग्लंडला परतला त्याच रात्री माझ्याकडे त्या खजिन्यातला हिस्सा मागायला आला. स्टेशनवरून तो इकडे चालत आला. माझा विश्वासू नोकर लाल चौदारनं त्याचं स्वागत केलं. आता लाल चौदारही मरण पावला आहे. मॉस्टनचे आणि माझे खजिन्याच्या वाटणीवरून मतभेद झाले. शब्दाला

शब्द वाढून वादावादी झाली. मॉस्टन त्याच्या खुर्चीतून रागाच्या भरात उसळला. आणि त्यानं छातीवर हात दाबून धरला. त्याचा चेहरा वेडावाकडा झाला. तो तसाच मागे कोसळला. पडताना त्याचं डोकं खजिन्याच्या पेटीच्या कडेवर जोरात आदळलं. मी त्याच्यावर ओणवा होऊन पाहिलं. मला कळलं की तो मेला आहे.”

“मी खूप वेळ तसाच विमनस्क होऊन बसलो. काय करावं याचा विचार करत होतो. अर्थात मनात पहिला विचार डोकावला तो कोणाची तरी मदत घ्यायचा. पण त्यामुळे माझं नाव मॉस्टनच्या मरणाशी जोडलं जाण्याची शक्यता होती. आमच्यात झालेली वादावादी आणि त्याच्या डोक्याला पडलेली खोक हे माझ्या विरोधात जाणार होतं. आणि शिवाय तपास होताना खजिन्याबद्दलची माहिती गुप्त राहणंही शक्य नव्हतं. ते गुपित तर मला जपायचं होतं. मॉस्टन कुठे गेला आहे हे कोणालाच माहीत नसल्याचं त्यानंच मला सांगितलं होतं.”

“मी वेगाने विचार करत होतो. मान वर करून पाहिलं तर; लाल चौदार मला दारात दिसला. तो आत आला. पाठच्या दाराला कडी लावून घेतली. “घाबरू नका साहेब.” तो म्हणाला; “तुम्ही ह्यांचा खून केलाय हे कोणालाही कळणार नाही. आपण त्यांना लपवून ठेवू.” “पण मी त्याला मारलेलं नाही.” मी म्हणालो. लाल चौदारनं मान हलवली आणि गालातल्या गालात हसत म्हणाला, “मी सारं ऐकलंय साहेब. भांडण ऐकलं. डोकं आपटण्याचा आवाज ऐकला. पण माझे ओठ शिवलेले आहेत. घरातले सारे गाढ झोपेत आहेत. आपण मिळून यांना इथून हलवूया.” निर्णय घ्यायला तो क्षण पुरेसा होता. माझा विश्वासू नोकरच माझ्यावर विश्वास ठेवत नव्हता; तर कोर्टातल्या बारा निर्बुद्ध ज्युरीसमोर माझं निरपराधित्व कसं सिध्द करू शकणार होतो मी? लाल चौदार आणि मी मिळून प्रेताची विल्हेवाट लावली. काहीच दिवसात लंडनच्या वर्तमानपत्रांतून कॅप्टन मॉस्टनच्या गूढपणे गायब झाल्याच्या बातम्या येऊ लागल्या. या प्रकरणात मी दोषी नाही हे तुम्ही समजू शकाल. माझा दोष असेल तर इतकाच; की आम्ही त्याच्या प्रेताबरोबरच तो खजिनाही लपवून ठेवला. मी माझा आणि मॉस्टनचा असे दोघांचेही वाटे बळकावून बसलो होतो. जणू तो सारा खजिना माझ्याच एकट्याच्या मालकीचा होता. पण आता मला तो परत द्यावा असं वाटतं. तुमचे कान जवळ करा... मी तो खजिना कुठे दडवून ठेवलाय ते सांगतो...” आम्ही त्यांच्या अजून जवळ गेलो आणि नेमक्या याच क्षणी त्यांच्या चेहऱ्यावर भयानक भाव पसरले. डोळे विस्फारले गेले. जबडा फाकला गेला. आणि ते किंचाळले... “त्याला बाहेर काढा... आधी त्याला बाहेर काढा.” त्यांचा तो आवाज मी कधीच विसरू शकणार नाही. आम्ही दोघांनीही ज्या खिडकीकडे पाहून ते ओरडत होते; त्या खिडकीकडे पाहिलं. बाहेरच्या अंधारातून एक चेहरा आमच्याकडे पाहात होता. त्याचं नाक खिडकीच्या काचेला अगदी चिकटलं होतं. तेवढाच भाग दाब बसल्याने पांढुरका दिसत होता. त्या माणसाला दाढी होती. केस वाढले होते. डोळ्यात जहरी खुनशी भाव होता. मी आणि भाऊ खिडकीकडे धावलो. पण तो गायब झाला होता. जेव्हा परत वडिलांकडे परतलो तेव्हा त्यांची मान कलली होती आणि नाडीचे ठोके बंद पडले होते.....”

“त्या रात्री आम्ही बागेत कसून शोध घेतला; पण त्या घुसखोर माणसाचा काहीच मागमूस लागला नाही. खिडकीच्या खाली फुलांच्या वाफ्यात एकाच पावलाचा ठसा मात्र आढळला. पण त्या माणसाच्या भयानक चेहऱ्यानं जणू आमची मती कुंठित केली होती. आमच्यावर कोणीतरी गुप्तपणे लक्ष ठेऊन आहे; याचा अजून एक पुरावा लवकरच सापडला. सकाळी वडिलांच्या खोलीची खिडकी उघडी असलेली आढळली. त्यांच्या कपाटाची आणि खोक्यांची काहीतरी चोरण्याच्या इराद्याने उसकापासक केली होती. त्यांच्या छातीवर एक कागदाचा चिठोरा होता. त्यावर अनाकलनीय चित्रलिपी होती. खाली लिहिलं होतं, ‘साईन ऑफ फोर’. त्याचा अर्थ काय, तो प्रकार कोणी केला हे आम्हाला कधीच कळू शकलं नाही. वडिलांच्या मौल्यवान वस्तूपैकी काहीच चोरीला गेलं नसलं तरी खोलीची उलथापालथ करून ठेवलेली होती. मी आणि माझ्या भावाने या घटनेचा संबंध साहजिकच वडिलांना जन्मभर वाटणाऱ्या त्या अनामिक भीतीशी लावला. पण तरीही हे सारं आमच्यासाठी एक गूढच राहिलं.”

बुटका थॅडियस शोल्टो विझलेला हुक्का पेटवण्यासाठी काही काळ बोलायचा थांबला. नंतर विचार करत हुक्क्याचे झुरके मारत राहिला. त्यानं सांगितलेल्या हकिकतीने आम्ही सारे गुंग होऊन गेलो होतो. त्याची सांगण्याची तऱ्हाही फार परिणाम करून गेली होती. वडिलांच्या मृत्यूची वार्ता ऐकून मिस मॉस्टन तर पांढरीफटक पडली होती. मला तर तिला चक्कर येईल की काय अशी भीती वाटत होती. टेबलवर ठेवलेल्या जगमधून मी तिला ग्लासमध्ये पाणी ओतून दिलं. ते प्यायल्यावर ती जराशी सावरली. होम्स खुर्चीमध्ये मागे रेलून बसला होता. त्याच्या चेहऱ्यावरचे भाव समजणं मुश्कील होतं. त्यानं आपले चमकणारे डोळे पापण्यांनी मिटून घेतले होते. त्याच्याकडे बघता बघता मला जाणवलं की आजच सकाळी त्यानं आयुष्यात काहीच विशेष घडत नसल्याबद्दल तक्रार केली होती. आणि आता त्याला बुद्धीचा कस बघणारा गुंता सोडवायला मिळाला होता. थॅडियस शोल्टो आमच्याकडे आलतून पालतून पाहात होता. त्यानं सांगितलेल्या गोष्टीचा आमच्यावर झालेला परिणाम पाहून त्याला अभिमान वाटत असावा. झुरके थांबवून त्यानं पुन्हा बोलायला सुरुवात केली.

“तुम्हाला वाटत्येय त्याप्रमाणेच मला आणि बार्थोलेमीला वडिलांनी सांगितलेल्या खजिन्याबद्दल उत्सुकता वाटत होती. पुढचे अनेक आठवडे, महिने आम्ही बागेचा कोपरा न कोपरा खणून काढला. पण खजिना सापडू शकला नाही. तो कुठे आहे हे सांगतासांगता आमचे वडील मरण पावले होते. ते रहस्य त्यांच्या ओठांवर तसंच राहिलं होतं. हा विचार मात्र आम्हाला फार अस्वस्थ करत होता. खजिन्याबाहेर असलेल्या त्या मोत्याच्या माळेवरूनच आम्ही तो बाकीचा खजिना किती मौल्यवान असेल याची कल्पना करू शकत होतो. ते मोती खरंच फार मौल्यवान होते. आणि बार्थोलेमीला त्यांचा मोह सोडवत नव्हता. आपल्यात म्हणून सांगतो; बार्थोलेमी वडिलांनी केलेली चूकच पुन्हा करत होता. त्यानं असाही विचार केला की ते मोती मिस मॉस्टनला परत दिले तर लोकांत चर्चा होईल आणि आम्ही गोत्यात येऊ. मी त्याला एवढंच पटवून देऊ शकत होतो; की मिस मॉस्टनचा पत्ता शोधून काढून तिला ठरावीक काळाने त्यातला एक एक मोती पाठवून द्यावा. जेणे करून तिला पैशाची ददात पडणार नाही.

“हा फारच स्तुत्य विचार होता.” होम्स मनापासून म्हणाला; “तुमचा खरंच चांगुलपणा होता हा.”

“आम्ही तुझे विश्वस्त होतो. थॅडियस हवेत हात उडवत मिस मॉस्टनला म्हणाला; “अर्थात हा माझा दृष्टिकोन झाला. पण बार्थोलेमी मात्र असा विचार करत नव्हता. आमच्याकडे पुष्कळ पैसा अडका होता. मला अजून जास्तीची अपेक्षा नव्हती. एका तरुण स्त्रीला तिच्या हक्कापासून असं वंचित ठेवणं फारच नीचपणाचं होतं. आणि ‘वाईट अभिरूची गुन्हेगारीकडे नेते’ या फ्रेंच म्हणीवर माझा विश्वास आहे. आमचे मतभेद एवढे टोकाला गेले की आता मी तिथे राहूच शकलो नसतो. म्हातारा खिदमतगार आणि विल्यमला घेऊन मी पॉडिचरी लॉज सोडलं, पण कालच एक अतिशय महत्त्वाची घटना घडल्याचं मला कळलं. तो खजिना बार्थोलेमीला सापडला. मी लगेचच मिस मॉस्टनशी संपर्क साधला. आता केवळ नॉर्वूडला जाऊन आपण आपल्या वाटचा हिस्सा मागायचं बाकी राहिलं आहे. मी बार्थोलेमीला माझं म्हणणं काल रात्री सांगितलं आहे. तिथे आपलं मनापासून स्वागत झालं नाही; तरी आपलं येणं त्याला अनपेक्षित नक्की नसणार.”

थॅडियस बोलायचा थांबला. पण त्याच्या शरीराची हालचाल मात्र थांबली नव्हती. तो शरीराला हिसडे देत बसून राहिला. आम्ही सारेच सुन्न होतो. परिस्थितीने वेगळंच गूढ वळण घेतलं होतं. अखेर होम्सनेच कोंडी फोडली.

“तुम्ही पहिल्यापासून आत्तापर्यंत फार चांगलं वागला आहात. तुम्हाला माहीत नसलेल्या गोष्टींवर प्रकाश टाकून आम्ही तुमच्या चांगुलपणाची थोडीशी भरपाई करू शकू. मिस मॉस्टन म्हणाल्या त्याप्रमाणे आत्ता उशीर झाला आहे, तरीपण आपण वेळ न दवडता काहीतरी केलं पाहिजे.”

थॅडियसनं अगदी ठरवल्याप्रमाणे हुकक्याची नळी गुंडाळून ठेवली. आणि पडद्याच्या मागून एक उंची लोकरीचा मोठा कोट काढून अंगावर चढवला. सर्व बटणं व्यवस्थितपणे लावली. डोक्यावर सशाच्या कातड्याची उबदार टोपी घातली. तिच्या लोंबत्या बाजूंनी त्याचे कान आणि चेहरा झाकला गेला. “माझी तब्येत तशी नाजूकच आहे.” त्यानं स्वतःवर टिप्पणी केली. दिवाणखान्यातून अरुंद बोळाकडे जाता जाता तो म्हणाला, “प्रकृतीची उगाच काळजी करत बसण्याचा स्वभाव माझ्यावर लादला गेला आहे.”

बाहेर बग्गी आमची वाट बघत उभी होती. कुठे जायचं हेही आधीच ठरलं असल्याने आत पाऊल ठेवताच गाडीवानानं सुसाट वेग घेतला. गाडीच्या खडखडाटावर ताण करणाऱ्या आवाजात थॅडियस अखंडपणे बोलत होता.

“बार्थोलेमी फार हुशार आहे.” तो म्हणाला; “त्यानं तो खजिना कसा शोधून काढला असेल असं वाटतं? तो अशा तर्कावर आला की खजिना घराच्या आतच कुठेतरी दडवून ठेवलेला असणार. म्हणून त्यानं घराची रितसर गणिती पध्दतीने घनफळात विभागणी केली. प्रत्येक कानाकोपऱ्याची मापं घेतली. कोणताही इंचभर कोपराही आता सुटू शकणार नव्हता. घराची उंची चौऱ्याहत्तर फूट उंच होती हे त्यानं नोंदवलं. पण सगळ्या खोल्यांच्या उंचायांची बेरीज करून त्यात मधल्या जागेची मिळवणी केली तरी सत्तर फूट भरत होते. चार फुटांचा ताळा लागत नव्हता. हे चार फूट इमारतीच्या वरच्या टोकाचे असणार हे त्यानं ताडलं. त्यानं वरच्या मजल्यावरच्या सगळ्यात उंच खोलीच्या छताला भोक पाडलं. तिथे लहानसा गुप्त पोटमाळा आढळला. तो व्यवस्थित लिंपून ठेवल्याने कोणाला सहज लक्षात येणं शक्यच नव्हतं. पोटमाळ्यावर दोन तिरप्या तुळ्यांच्या आधाराने खजिन्याची पेटी ठेवण्यात आली होती. त्यानं ती खाली काढली. सगळी संपत्ती मोजली. जडजवाहिराची किंमत जवळपास पाच लाख स्टर्लिंगच्या पुढे जाते.”

एवढा प्रचंड आकडा ऐकल्यावर आम्ही सगळ्यांनीच चमकून एकमेकांकडे पाहिलं. मिस मॉस्टन-जी आत्ता एक साधी गव्हर्नेस म्हणून काम करत होती; प्रचंड संपत्तीची वारसदार होणार होती. सच्चे मित्रच अशा गोष्टींचा आनंद व्यक्त करू शकतात. पण, प्रामाणिकपणे सांगतो की माझं मन मात्र स्वार्थी विचारांनी भरून गेलं होतं. मी अडखळत्या शब्दांनी तिचं कसंबसं अभिनंदन केलं आणि मान खाली घालून बसून राहिलो. जणू काही मी बहिरा होतो आणि तिची स्तुती मला ऐकूच येत नव्हती. पण होम्स मात्र तटस्थ होता. मला हे जाणवत होतं की तो आता सगळ्या पुराव्यांची, माहितीची साखळी जोडून पाहात असेल. अनेक प्रयोग त्याच्या मनात चालू असतील. माझं बोलणं त्याच्यापर्यंत पोहोचतच नव्हतं. आमच्या संभाषणातलं त्याला नंतर काहीच आठवणार नाही हे मला माहीत होतं. अखेरीस एक गचका खाऊन बग्गी थांबली. गाडीवानानं खाली उडी मारली आणि दार उघडलं.

“मिस मॉस्टन, पॉडिचरी लॉज.” असं म्हणत थॅडियसनं तिला खाली उतरण्यासाठी हात दिला.

रात्रीचे जवळपास अकरा वाजत आले होते. आम्ही त्या साहसी मोहिमेच्या अंतिम टप्प्यावर पोहोचलो होतो. धुक्याने गच्च भरलेलं शहर मागे पडलं होतं. इथे स्वच्छ हवा होती. पश्चिमेकडून छान उबदार वारं येत होतं. आकाशात भले मोठे ढग संथपणे विहरत होते. त्यांच्या गर्दीतून अर्धी चंद्रकोर डोकावत होती. काही अंतरावरचं दिसणं सहज शक्य होतं; तरीपण आम्हाला वाट नीट दिसावी म्हणून थॅडियसने बग्गीचा दिवा काढून घेतला.

पॉडिचरी लॉज त्याच्या जागी घट्ट उभे होते. भोवती उंच दगडी भिंत होती. भिंतीच्या वरच्या काठावर तुटक्या काचा बसवलेल्या होत्या. आत शिरायला एक पाख्याचं अरुंद लोखंडी फाटक होतं. थॅडियसनं त्या फाटकावर पोस्टमन लोक करतात तसं खुणेचं टकटक केलं.

“कोण आहे ते?” आतून उंच, जाडाभरडा आवाज आला.

“मी आहे मॅकमर्डो. एव्हाना तुला माझं हे असं फाटक वाजवणं माहितीचं झालं असायला पाहिजे होतं.”

आतून गडगडाटी आवाज झाला. पाठोपाठ किल्ल्यांची खळखळ ऐकू आली. फाटक आतमध्ये उघडलं गेलं. एक धिप्पाड छातीचा पण बुटका माणूस दारात आला. त्याच्या हातातल्या बत्तीचा पिवळा उजेड त्याच्याच पुढे डोकावलेल्या चेहऱ्यावर पडला होता. पिवळ्या प्रकाशात त्याचे शंकेखोर डोळे अजूनच चमकत होते.

“मि. थॅडियस, तुम्ही? आणि हे लोक कोण आहेत? हे येत असल्याचं मालकांनी सांगितलेलं नाही मला..”

“नाही? आश्चर्य आहे. मी काही मित्रांना घेऊन येणार आहे असं त्याला कालच रात्री सांगितलं होतं.”

“ते आज दिवसभर खोलीबाहेरच आलेले नाहीत. मि. थॅडियस. मला या लोकांबद्दल त्यांच्याकडून कसलीही सूचना नाही. मी तुम्हाला आत घेऊ शकतो; पण तुमच्या मित्रांनी आहेत तिथेच थांबावं हे चांगलं. मी हुकमाचा ताबेदार आहे.”

ही अगदीच अनपेक्षित अडचण होती. थॅडियस त्याच्याकडे अविश्वासाने आणि अगतिकपणे बघत राहिला. “हे... हे चांगलं नाही मॅकमर्डो.” तो म्हणाला; “मी ह्यांची खात्री देतो. आणि तुला तेवढं पुरेसं आहे. त्यात एक तरुणीही आहे. अशा या आडवेळी तिनं बाहेर रस्त्यावर कसं उभं राहावं?”

“तरीपण क्षमा करा मि. थॅडियस.” तो उद्दामपणे म्हणाला; “ते तुमचे मित्र आहेत; पण माझ्या मालकांचे नाहीत. मला मालकांकडून काम करण्याचा पगार मिळतो आणि ते मी चोख करतोय. तुमच्या मित्रांना मी ओळखत नाही.”

“अस्सं मॅकमर्डो?” होम्स उंच आवाजात म्हणाला; “मला नाही वाटत; की तू मला अजून माफ केलं असशील. चार वर्षांपूर्वी ऍलीसन रुम्सवर मी तुला तीन फेऱ्यांमध्ये चितपट केलं होतं.”

“शेरलॉक होऽऽम्स?” तो धिप्पाड मल्ल चीत्कारला; “तुम्हाला कसा विसरेन मी? त्या रात्री तुम्ही माझ्या जबड्याखाली जोरदार ठोसा मारला होता. तुम्हाला ओळखतो मी. तुम्ही बॉक्सिंगमधलं कौशल्य मात्र पार वाया घालवलंत. खूप नाव कमावलं असतंत, कुठच्या कुठे पोहोचला असतात.”

“बघ वॉटसन. मला इतर काही करायला जमलं नाही तर हा एक व्यवसाय नक्की शिल्लक आहे. तोही अगदी शास्त्रीय.” होम्स हसत म्हणाला; “मला खात्री आहे की, हा मित्र आपल्याला रस्त्यावर कुडकुडत उभं ठेवणार नाही.”

“या सर... आत या. तुम्ही आणि तुमचे मित्रसुध्दा.” मॅकमर्डो म्हणाला; “माफ करा मि. थॅडियस पण हुकूम फार कडक आहेत. त्यांना आत घेण्यापूर्वी खात्री पटणं आवश्यक होतं.”

फाटकातून आत शिरल्यावर खडीने तयार केलेली एक वाट मोठ्या ओसाड अंगणातून अवाढव्य घराकडे गेली होती. ते चौकोनी ठोकळ्यासारखं घर अगदीच अनाकर्षक होतं. सावल्यांमध्ये झाकलं गेलं होतं. छताकडच्या एका खोलीच्या खिडकीवर चंद्राचे किरण पडले होते. तेवढाच भाग प्रकाशमान झाला होता. घराचा पसारा, तिथली भीषण, उदास शांतता हृदय गोठवून टाकत होती. थॅडियसही क्षणभर चरकला. त्याच्या हातातली बत्ती थरथरली.

“मला काही समजेनासं झालंय. काहीतरी चूक होत्येय. आपण नक्की येणार आहोत हे बार्थोलेमीला सांगितलं होतं. तरीपण त्याच्या खोलीत दिवा नाही. आता काय करावं?”

“तो घरावर कायम एवढाच पहारा ठेवतो?” होम्सनं विचारलं.

“हो. त्यानं वडिलांचीच रीत पुढे चालू ठेवली आहे. तो त्यांचा जास्त लाडका मुलगा होता. मला वाटतं की वडिलांनी त्याला माझ्यापेक्षा अधिक काहीतरी सांगितलं असावं. ती वरची, जिच्यावर चंद्राचा प्रकाश पडलाय, ती खोली बार्थोलेमीची. बाहेरून चंद्रप्रकाशात उजळल्येय पण आत मात्र काहीच प्रकाश नाहीये.”

“नाहीच.” होम्स म्हणाला; “पण दारापलीकडच्या त्या छोट्या खिडकीत मात्र कवडसे दिसतायत.”

“ती हाऊसकीपर मिसस बर्नस्टोनची खोली आहे. म्हातारी बर्नस्टोन तिथेच बसलेली असते. तीच आपल्याला याबद्दल सांगू शकेल. कृपया इथेच एक

दोन मिनिट वाट पाहा. एकदम सगळे गेलो तर ती दचकून जागी होईल... शूऽऽ.. अरे... हे काय?”

त्याच्या थरथरत्या हातामुळे बत्तीचा हलता प्रकाश सर्वांवरून हेलकांडत फिरला. मिस मॉस्टननं माझा हात गच्च पकडून ठेवला. धडधडत्या हृदयाने आम्ही सारेजण जागच्याजागीच खिळलो. त्या काळ्या घराच्या शांत, गंभीर वातावरणाला भेदून एका स्त्रीची कर्णकर्कश किंकाळी उमटली. त्यात पराकोटीचं भय दाटलेलं होतं.

“हा तर मिससेस बर्नस्टोनचा आवाज.” थॅडियस म्हणाला; “घरात ती एकटीच स्त्री आहे. इथेच थांबा. मी लगेच येतो.” तो लगबगीने दाराकडे गेला. त्याच्या त्या विशिष्ट पद्धतीनेच दार ठोठावलं. एका उंच, म्हाताऱ्या बाईने दार उघडलं. तिच्या चेहऱ्यावरचा रंग उडाला होता. थॅडियस तिच्या दृष्टीस पडला.

“मि. थॅडियस... तुम्ही आलात.. बरं वाटलं.... बरं वाटलं मि. थॅडियस.” ती पुन्हा पुन्हा तेच तेच बोलत राहिली. थॅडियसला घेऊन ती आत गेली. पाठोपाठ दार बंद झालं आणि तिचा आवाजही हलके हलके क्षीण होत गेला.

आम्ही अजून घराच्या बाहेरच होतो. थॅडियसनं बत्ती आमच्याकडे दिली होती. होम्सनं ती आजूबाजूला फिरवली. आसपास मातीचे ढिगारे अस्ताव्यस्त पडले होते. मी आणि मॉस्टन एकत्र उभे राहिलो होतो. तिचा हात माझ्या हाती होता. दोन जिवातलं आकर्षण ही किती नाजूक गोष्ट असते. आम्ही आजच्या आधी कधीच भेटलो नव्हतो. ना एका शब्दाचं संभाषण झालं होतं; ना एकमेकांना पाहिलं होतं. तरीपण या अवघड क्षणी आमच्या दोघांचे हात जुळले होते. तिला पाहताक्षणीच मला आतून काहीतरी जाणवलं होतं. मन तिच्याकडे ओढ घेत होतं. माझ्या सहवासात तिला सुरक्षित वाटतं हे तिनेही मला सांगितलं होतं. आम्ही तसेच हातात हात धरून लहान मुलांसारखे उभे होतो. त्या भीषण वातावरणाने वेढले गेलो असतानाही आमची मनं मात्र शांत, स्थिर होती.

“किती विचित्र जागा आहे ही!” ती अवतीभवती पाहतात म्हणाली.

“जणू काही इंग्लंडमधल्या सगळ्या घुशी हे अंगण उखडायला आल्या होत्या. मी असं दृष्य बलाराटच्या एका टेकडीवर पाहिलं होतं. तिथे कामगार काहीतरी मिळण्याच्या आशेने खणत राहायचे.”

“इथेही तेच कारण आहे.” होम्स म्हणाला; “खजिन्याचा शोध घेणाऱ्यांचं काम आहे हे. ते सहा वर्ष खजिन्याच्या मागावर आहेत. इथली जमीन खणलेली दिसली तर नवल नाही.”

त्याच क्षणी घराचं दार खाडकन उघडलं गेलं. थॅडियस शोल्टो धावत बाहेर आला. त्याच्या डोळ्यात भीती साकळलेली होती आणि हात हवेत उंचावले होते.

“बॉर्थोलेमीचं काहीतरी बरंवाईट झालं आहे.” तो किंकाळला; “मला खूप भीती वाटतेय. मी हे सहन करू शकत नाही. तो अक्षरशः थरथरत होता. त्याच्या त्या मोठ्या कॉलरच्या कोटातून त्याची मान बाहेर आली होती. चेहरा कमालीच्या घाबरलेल्या लहान मुलासारखा दिसत होता.

“आत चला.” होम्स त्वरेने म्हणाला.

“चला..” थॅडियस गोंधळल्यागत म्हणाला. “मी... मी तुम्हाला धड वाटही दाखवू शकत नाही.”

आम्ही सारेच त्याच्या मागे हाऊसकीपरच्या खोलीत गेलो. ती डाव्या कोपऱ्यात भेदरून उभी होती. हातांच्या बोटांची अस्वस्थ चुळबुळ चालू होती. जीव वरखाली होत होता. पण मिस मॉस्टनकडे पाहिल्यावर मात्र अजून एक स्त्री दिसल्याने तिला जरा आधार आला.

“देव तुझं भलं करो.” ती म्हणाली; “तुला पाहून बरं वाटलं.”

थॅडियसनं तिच्या हडकुळ्या, कष्टाने खरखरीत झालेल्या हातांवर थोपटलं. बायकांना देतात तसा प्रेमळ शब्दांत धीर दिला. त्यावर तिचा चेहरा जरा सैल झाला.

“मालकांनी स्वतःला आतमध्ये कोंडून घेतलंय आणि काहीच उत्तर देत नाहीयेत.” तिने खुलासा केला; “त्यांना एकटं राहायला आवडतं. मी दिवसभर त्यांची वाट पाहिली. पण तासाभरापूर्वी मला काहीतरी गडबड असल्याची भीती वाटली. मी वर गेले आणि किल्लीच्या भोकातून आत पाहिलं. मी गेल्या दहा वर्षांत त्यांना आनंदात, दुःखात पाहिलंय पण त्यांचा असा चेहरा मात्र कधीच पाहिला नव्हता.”

होम्सनं दिवा हाती घेतला आणि तो पुढे झाला. थॅडियसला थंडी भरून आली होती. इतकी; की त्याचे दात वाजू लागले होते. तो लटपटत चालत होता. वर जाताना मला त्याच्या बगलेत हात घालून आधार द्यावा लागला. होम्सनं खिशातून भिंग काढून जमिनीवरच्या आकारहीन ठशांकडे दोनदोनदा पाहिलं. मला तर ते केवळ डाग वाटत होते. प्रत्येक पायरीवरून होम्स अगदी काळजीपूर्वक हळूहळू पुढे जात होता. हातातल्या बत्तीच्या प्रकाशात डावीकडे-उजवीकडे पाहता होता. मिस मॉस्टन खाली हाऊसकीपर बर्नस्टोनबरोबर थांबली होती.

जिन्याचा तिसरा टप्पा एका लांब बोळात थांबला. बोळाच्या उजव्या हाताची भिंत भारतीय उंची पडद्यांनी सजवली होती, तर डाव्या हाताला तीन दरवाजे होते. होम्स तशाच दबक्या, सावध, अभ्यासू पावलांनी पुढे सरकला. आम्ही त्याच्या पावलांवर पाऊल ठेवून चाललो होतो. त्याच्या हातातल्या बत्तीच्या उजेडाने आमच्या काळ्या, लांब सावल्या मागच्या बोळात पडत होत्या. आम्हाला तिसऱ्या दरवाजाकडे जायचं होतं. होम्सनं तो हलकेच ठोठावला. आतून काहीच उत्तर आलं नाही. त्यानं दरवाजाची कडी धरून तो उघडण्याचा प्रयत्न केला. पण दरवाजाला आतून लॅचचं कुलूप लावलं होतं. किल्ली अर्धवट फिरवून ठेवल्यामुळे लॅचचं भोक पूर्णतः बंद झालेलं नव्हतं. होम्स खाली वाकला. आणि लगेचच मोठा श्वास घेत उठून उभा राहिला.

“वॉटसन काहीतरी अमानुष घडलय.” तो इतका हादरलेला मी कधीच पाहिलं नव्हतं. “तुला या बद्दल काय वाटतंय?”

मी भोकातून आत पाहिलं आणि माझ्या अंगावर भीतीचा काटा आला. खोलीत चंद्रप्रकाश पसरला होता. त्या अंधूक पांढुरक्या प्रकाशात मला एक चेहरा दिसला; थेट माझ्याकडे रोखून पाहात असलेला. शरीराचा खालचा भाग अंधारात असल्याने तो चेहरा अर्धांतरी तरंगत असल्यासारखा भासत होता. अगदी थॅडियससारखाच तोंडावळा. तसंच उंच टक्कल, त्याभोवती केसांची झालर. तसाच रक्तहीन. पण त्यावर एक भेसूर हास्य होतं. जबडा फाकवून हसताना त्याचा चेहरा जणू तसाच गोठून गेला होता. स्थिर, थंड प्रकाशातला तो चेहरा एरवीच्या पिळवटलेल्या मृत चेहऱ्यांपेक्षा अधिक भयानक दिसत होता. तो चेहरा थॅडियसशी एवढा मिळताजुळता होता की मी मागे वळून थॅडियस आमच्याबरोबरच असल्याची खात्री करून घेतली. त्याला पाहिल्याबरोबर; त्याला एक जुळा भाऊ आहे, असं त्यानंच सांगितल्याचं आठवलं.

“हे भयानक आहे.” मी होम्सला म्हटलं; “काय करायचं?”

“आधी हा दरवाजा पार करायला हवा.” असं म्हणून त्यानं हँडलला पूर्ण ताकद लावून लॅच उघडण्याचा प्रयत्न केला. करकर आवाज झाले पण दरवाजा उघडला नाही. मग आम्ही दोघांनीही मिळून धडक मारली. दरवाजा धाडकन उघडला गेला. आम्ही बार्थोलेमीच्या खोलीत आलो होतो.

रसायनशास्त्राची प्रयोगशाळा असावी असं त्या खोलीचं रूप होतं. दरवाजासमोरच्या भिंतीवर; कपाटामध्ये काचेची बुचं लावलेल्या अनेक बाटल्या ठेवल्या होत्या. टेबलावर बर्नर, परीक्षानळ्या आणि वेगवेगळ्या आकारांच्या काचपात्रांचा खच होता. कोपऱ्यामध्ये ऍसिड-अल्कलींचे काचेचे बुदले ठेवले होते. त्यातलाच एक फुटका किंवा गळका होता. गडद रंगाचं एक रसायन खाली वाहून गेल्याचं दिसत होतं. खोलीत डांबरासारखा झोंबणारा वास पसरला होता. भिंतीच्या कडेला, एक शिडी जमिनीवर प्लॅस्टरमध्ये रोवून उभी करून ठेवली होती. छताला एक माणूस आत शिरू शकेल असं मोठं भगदाड होतं. शिडीच्या पायाशी लांबलचक दोराचं वेटोळं अस्ताव्यस्त फेकून दिलेलं होतं.

टेबलाशेजारच्या लाकडी आरामखुर्चीवर त्या प्रचंड घराचा मालक, बार्थोमेली विसावला होता. त्याचं डोकं डाव्या खांद्यावर रेललं होतं. चेहऱ्यावर भेसूर, अनाकलनीय हास्य पसरलं होतं. देह कडक झाला होता. थंडगार पडला होता. त्याला मरून अनेक तास होऊन गेले असावेत. हातपाय आणि बोटचं नव्हे, तर सारेच अवयव वेडेवाकडे वळले होते. त्यांना विचित्र आकार आला होता.

टेबलावर रेललेल्या त्याच्या हाताशेजारी एक गदेसारखी वस्तू पडली होती. एका पिवळट रंगाच्या दणकट लाकडाच्या टोकावर टणक दोरीने एक दगड घट्ट बांधला होता. त्या वस्तूशेजारी एक कागदाचा तुकडा होता. त्यावर काही आकृत्या आणि शब्द खरडले होते. होम्सनं नजर टाकली आणि तो तुकडा माझ्याकडे दिला.

“बघ.” सूचकपणे भुवया उडवत तो म्हणाला.

बत्तीच्या प्रकाशात मी वाचलं आणि शहारून गेलो. चार आकृत्यांखाली लिहिलं होतं,

“द साईन ऑफ फोर.”

“म्हणजे नेमकं काय? याचा अर्थ काय?” मी विचारलं.

“म्हणजे खून!” बार्थोलेमीवर ओणवा होत तो म्हणाला; “ओह... हे मला अपेक्षित होतंच. इकडे बघ.” त्यानं बोट दाखवलं. कानाच्या थोडं वरती; एक लांबलचक काटा घुसला होता.

“हा तर काटा वाटतोय.” मी म्हणालो.

“काटाच आहे. बाहेर काढ. पण जरा जपून; कारण तो विषारी असू शकतो.”

मी काटा बोटांनी उपसून काढला. तो एवढ्या सहज निघाला की शरीरावर त्याची काहीच खूण राहिली नाही. जिथून तो काटा निघाला तिथे रक्ताचा एक लहानसा थेंब साकळला होता.

“हे सारं माझ्या आकलनाबाहेरचं आहे.” मी म्हणालो; “गुंता सुटण्याऐवजी वाढतच चाललाय.”

“उलट यामुळे तर उत्तरं मिळतायत. आता संपूर्ण केस सलग मांडण्यासाठी मला थोड्याच दुव्यांची गरज आहे.”

खोलीत आल्यापासून आम्ही थॅडियसचं अस्तित्वच विसरून गेलो होतो. तो अजूनही दारातच उभा होता. या भयानक दृश्याने त्याचं डोकं चक्रावलं होतं. तो स्वतःशीच गद्गदून रडत होता. आणि अचानक एक मोठा हंबरडा फुटला. त्याचं रडणं अनावर झालं.

“खजिना नाहीसा झालाय.” तो रडतरडतच म्हणाला; “खजिना लुटला गेलाय... त्या वरच्या भगदाडातून आम्ही तो खाली उतरवला होता. मी त्याला मदत केली होती. त्याला शेवटचा जिवंत पाहणारा मीच आहे. मी खाली आलो तेव्हा त्यानं माझ्यामागे दाराला आतून कडी घातल्याचा आवाजही मी ऐकलाय.”

“तेव्हा किती वाजले होते?”

“रात्रीचे दहा. पण... पण आता तो मेलाय. पोलीस माझ्यावर त्याच्या खुनाचा संशय घेणार. नक्कीच. पण तुम्हालाही तसं वाटत नाहीये ना? मी खून केलाय असं तुम्हाला वाटत नाही ना? जर मी खुनी असतो तर तुम्हाला इथे का घेऊन आलो असतो? ओह... मला आता नक्कीच वेड लागणार.” त्यानं हात

हवेत झटकले, पाय जमिनीवर दाणकन आपटले.

“तुम्हाला काळजी करण्याचं कारण नाही मि. शोल्टो.” होम्स प्रेमाने त्याच्या खांद्यावर हात ठेवत म्हणाला; “माझा सल्ला ऐका. याची बातमी द्यायला लगेच पोलीस स्टेशनला जा. त्यांना या प्रकरणात लागेल ती मदत करण्याची ग्वाही द्या. तुम्ही येईपर्यंत आम्ही इथेच थांबतो.”

थॉडियसनं अर्धवट हसवलेल्या अवस्थेतच होम्सच्या आज्ञेचं पालन केलं. तो अडखळत जिना उतरत असल्याचा आवाज आम्हाला ऐकू आला.

“वॉटसन.” होम्स हातावर हात घासत म्हणाला; “आपल्याकडे अजून अर्धा तास आहे. तो कारणी लावू. माझ्या दृष्टीने ही केस जवळजवळ संपल्यात जमा आहे. पण अतिउत्साह नको. केस सोपी दिसत असली तरी खोल आहे.”

“सोपी?” मी जवळपास ओरडलोच.

“अगदीच सोपी.” होम्स जणू काही वैद्यकीय कॉलेजमधला प्रोफेसर होता आणि विद्यार्थ्यांना एखादा अवघड विषय समजावून देत होता. वॉटसन, या कोपऱ्यात बस म्हणजे तुझ्या पावलांचे ठसे गुंत्यात भर घालणार नाहीत. पहिली गोष्ट, ते लोक आत कसे आले आणि बाहेर कसे पडले? दरवाजा तर काल रात्रीपासून उघडला गेलेला नाही... खिडकी?” होम्स स्वतःशीच पुटपुटू लागला. दिवा खिडकीपाशी नेत त्याचं स्वगत चाललं होतं; “खिडकी आतून नीट लावून घेतली आहे. खिडकीची चौकटही मजबूत आहे. कडेला बिजागिरीने बसवलेली तावदानं नाहीत. पण वरखाली होणाऱ्या झडपा आहेत. जरा झडप उचलून पाहू... अं.. शेजारी कुठेही पाण्याचा पाईप नाही. छप्परही इथून बरंच लांब आहे. तरीही एक माणूस खिडकीतून आत शिरला आहे. काल रात्री थोडा पाऊस होता. खिडकीच्या कठड्यावर एका पावलाचा ठसा उमटलेला दिसतोय. आणि हा चिखलाचा गोलसर ठसा बघ. इथेही जमिनीवर... आणि आता टेबलाशेजारी. बघ वॉटसन.”

मी पाहिलं. चिखलाचा छोटा गोलसर छाप उमटलेला होता; “पण हा काही पावलाचा ठसा नाही.”

“त्यापेक्षा खूप महत्त्वाचा आहे. हा लाकडी खुंट्याच्या टोकाचा छाप आहे. इथे खिडकीच्या कठड्यावर बघ, बुटाचा ठसा. रुंद टाचेच्या; नाल बसवलेल्या बुटाचा ठसा. त्याच्याशेजारी हा गोलसर छाप. लाकडी खुंट्याने उमटवावा तसा.”

“तो लाकडी पायवाला माणूस!”

“तोच असणार, पण अजूनही कोणीतरी होतं. कोणीतरी योग्य साथीदार. ही खिडकी जमिनीपासून किती उंचावर असेल वॉटसन?”

मी खिडकीतून बाहेर पाहिलं. बाहेर चंद्र अजून चमकतच होता. ती खिडकी जमिनीपासून चांगली साठ एक फूट उंचावर होती. वीटकामाच्या सरळसोट भिंतीमध्ये पाय ठेवून वर चढायला काहीच सांदीसपाट्या किंवा खोबण्या वगैरे नव्हत्या.

“हॅ. हे अशक्य आहे.” मी म्हणालो.

“कोणाच्या मदतीविना एकट्याला हे अशक्य असेलही. पण समज एखादा साथीदार या खिडकीत असेल; त्यानं जर दोराचं एक टोक भिंतीतल्या या मजबूत आकडीला बांधलं आणि दुसरं टोक खाली सोडलं तर? जरा चपळ, चंट असेल तर लाकडी पायाचा माणूसही वर येऊ शकेल. आणि आला तसाच निघून पण जाऊ शकेल. साथीदार हा दोर परत वर ओढून घेईल, आकडीमधून सोडवेल, खिडकीची झडप आतून लावून घेईल, कडी लावेल. जिथून आला तिथून निघून जाईल. एक लहानशी नोंद अशी की...” दोरखंड हाताळत होम्स म्हणाला; “लाकडी पायवाला दोरावरून चढण्यात कितीही वाकबगार असला तरी तो व्यवसायाने खलाशी नाही. त्याचे पंजे खलाशांसारखे मजबूत नाहीत. मला भिंगाखाली या दोरावर रक्ताचे डाग दिसले. जास्त करून दोराच्या दुसऱ्या टोकाला. त्यावरून मी असं सांगू शकतो की तो चढता चढता वेगाने खाली घसरला आणि त्याच्या हाताची सालटी निघाली.”

हे सगळं ठीक आहे. पण त्या गूढ साथीदाराचं काय? तो या खोलीत कुठून प्रकट झाला?”

“येस्स... साथीदार.” होम्स विचार करत म्हणाला; “ह्या साथीदारामुळेच केस इंटरस्टिंग होत्येय. मला वाटतं की त्याची पाळंमुळं इंग्लंडमधली नसावीत. इंग्लंडमधल्या गुन्हेगारीच्या इतिहासात त्याचं नाव प्रथमच नोंदलं जाणार आहे. अशा प्रकारच्या केसेस भारतात किंवा सेनेगांबियात घडलेल्या आहेत.”

“पण तो आत आला कसा?” मी मूळचाच प्रश्न पुन्हा विचारला “दरवाजा बंद आहे, खिडकीपर्यंत सहज पोहोचता येत नाही. वरच्या धुराच्या चिमणीच्या भोकामधून?”

“अहं. ते फारच अरुंद आहे. मी ती शक्यता आजमावली होती.”

“मग आला कसा?” मी हेका सोडला नाही.

“तू माझ्या पद्धतीने विचार करणार नाहीस.” मान हलवत तो म्हणाला; “मी किती वेळा तुला हे सांगितलंय की अशक्य गोष्टी वजा केल्यानंतर जे उरतं; तेच कितीही अवघड असलं तरी सत्य असतं. तो माणूस; दरवाजा, खिडकी, चिमणीमधून आला नाही हे आपल्याला माहित्येय. खोलीतच लपून राहिला नव्हता हेही आपल्याला माहित्येय. अर्थात ते शक्यही नाही. मग तो अजून कुठून येऊ शकतो?”

“छताला पडलेल्या भगदाडातून.” मी उत्स्फूर्तपणे चीत्कारलो.

“नक्कीच. इथूनच आला असला पाहिजे. जरा हा दिवा धर. आपण या गुप्त माळ्याचा तपास घेऊ; इथे खजिना लपवून ठेवला होता.”

होम्स शिडीवर चढला. तुळयांवर हातांचा जोर देऊन वरच्या त्या भगदाडात शिरला. मान बाहेर काढून माझ्या हातातून दिवा घेतला. मग मीही त्याच्या मागोमाग वर चढलो.

तो छोटासा गुप्त माळा एका बाजूला दहा फूट तर दुसऱ्या बाजूला सहा फूट लांब होता. तुळ्या आणि वाशांच्या आधारावर फळकुटं, प्लॅस्टर टाकून त्याचा तळ तयार केला होता. चालताना खालच्या तुळ्यांचा अंदाज घेऊन पावलं टाकावी लागत होती. वर निमुळतं होत जाणारं छत हे त्या घराचं खरं छप्पर होतं. माळ्यावर काहीच फर्निचर वगैरे नव्हतं. वर्षानुवर्षांचा साठलेला धुळीचा जाडसर थर मात्र सर्वत्र पसरलेला होता.

“ते बघ.” वरच्या उतरत्या छपराकडे एके ठिकाणी बोट दाखवत होम्स म्हणाला; “इथे बाहेर पडण्यासाठी चोरदरवाजा आहे. हा छपरातच बेमालूमपणे मिसळून गेला आहे. याच मार्गाने पहिला साथीदार आला. त्याचा काही माग लागतोय का पाहू.”

असं म्हणत त्यानं दिवा जमिनीकडे केला, आणि थबकला. आजच्या दिवसात त्याला असा दिग्मूढ झालेलं पाहायची ही दुसरी वेळ होती. त्याच्या चेहऱ्यावरून आश्चर्य ओसंडत होतं. त्याला असा थिजलेला पाहून माझेही हातपाय गारठले. जमिनीवर पावलांचे ठसे होते. स्वच्छ, नीट आणि सुस्पष्ट. पण सामान्य माणसाच्या पावलाच्या जवळपास निम्म्या आकाराचे.

“होम्स.” मी कुजबुजलो; “हे निर्घृण काम एका लहान मुलाचं आहे.”

त्यानं स्वतःवर तत्काळ ताबा मिळवला, “मी क्षणभर खरंच थक्क झालो होतो वॉटसन. पण ही गोष्ट अतिशय स्वाभाविक आहे. माझ्या स्मरणशक्तीने दगा दिला म्हणून मी अंदाज वर्तवण्यात कमी पडलो. इथे अजून काही मिळणार नाही. खाली जाऊयात.”

“त्या पावलांच्या ठशावरून तुझं अनुमान काय?” खाली उतरल्या उतरल्या मी उत्सुकतेनं विचारलं.

“डिअर वॉटसन. तू स्वतःही काही अंदाज बांधायला शीक ना.” तो अस्वस्थ होत म्हणाला; “तुला माझ्या पध्दती माहीत आहेत. त्यावरून नक्की काही दिशा मिळेल.”

“या साऱ्या घटनांना जोडणारी साखळी मी बांधू शकत नाहीये.” मी कबुली दिली.

“लवकरच सारं काही स्पष्ट होईल.” तो तुटकपणे अगदी वरवर म्हणाला; इथे अजून काही महत्वाचं सापडेल असं वाटत नाही. पण तरी मी एकदा बघतो.” त्यानं खिशातून भिंग आणि अंतर मोजायची टेप काढली. गुडघ्यांवर बसून जमिनीला अगदी नाक लावून खोलीभर भराभर मापं घेत सुटला. तो पुन्हा पुन्हा तपासत होता, बारकाईने तुलना करत होता. हे करताना त्याचे डोळे पक्ष्यासारखे तीक्ष्ण झाले होते. साऱ्या हालचाली वासावरून माग घेणाऱ्या शिकारी कुत्र्याप्रमाणे अतिशय चपळ, मूक आणि गुपचूप होत्या. होम्सनं त्याची बुद्धिमत्ता या व्यवसायाऐवजी गुन्हेगारीत लावली असती तर तो किती भयंकर गुन्हेगार झाला असता; असं त्या क्षणी मला वाटून गेलं. त्यानं कायद्याला अक्षरशः शरण आणलं असतं. काम चालू असेपर्यंत तो सतत काहीतरी पुटपुटत होता. आणि शेवटी आनंदानं चौत्कारला.

“नशीब फळलंय.” तो म्हणाला; “आता फार कष्ट पडणार नाहीत. साथीदाराचा पाय त्याच्या दुर्दैवानं या सांडलेल्या रसायनात पडलाय. हे रसायन म्हणजे लाकडाचं पॉलीश आहे. क्रिओसोट म्हणतात याला. इथे बघ या कुजक्या वासाच्या पॉलीशमध्ये त्याच्या पायाचा ठसा आहे. क्रिओसोटच्या बुदल्याला तडा गेलाय आणि ते बाहेर सांडलंय.”

“मग काय?”

“मग काय, काय? तो आपल्या तावडीत सापडलाय एवढंच. या वासाचा माग काढू शकेल असा छान शिकवलेला कुत्रा मला माहितयेय. हवाबंद डब्यातल्या माशाच्या वासाचाही माग तो पार दूरपर्यंत काढू शकतो. या कुजक्या ठसठशीत वासाचा माग काढणं त्याच्यासाठी किती सोपं असेल कल्पना कर. अरे... ते बघ कायद्याचे अधिकृत रक्षक आले.”

खालच्या मजल्यावरून धाडधाड पावलांचे आणि मोठ्याने बोलण्याचे आवाज ऐकू येऊ लागले. पाठोपाठ हॉलचं दार धाडकन बंद झाल्याचाही आवाज आला.

“वॉटसन, ते वर येण्याआधी...” होम्स घाईघाईने म्हणाला, “या बिचाऱ्या बार्थोलेमीच्या हातापायांना हात लावून बघ. सांग काय वाटतं ते.”

“हातापायांचे स्नायू लाकडासारखे टणक झालेत.” मी म्हणालो.

“अगदीच. पूर्णपणे आखडले गेलेत ते. प्रेतावर रिगर मॉर्टीस ही जैवरासायनिक प्रक्रिया पूर्ण होऊन कितीतरी तास उलटून गेले असणार. हा पिळवटलेला चेहरा, त्यावरचं गोठलेलं हास्य; याचं वर्णन जुन्या अभ्यासकांनी ‘रिसस सॉडॉनिकस’ असं केलं आहे. तुझं काय म्हणणं आहे?”

“कुठलं तरी शक्तिशाली विष असणार. व्हेजिटेबल अल्कलॉईड किंवा टिटॅनस निर्माण करणारा एखादा पदार्थ.” मी उत्तरलो.

“असा ओढलेला ताणलेला चेहरा पाहून माझ्याही मनात हीच कल्पना येऊन गेली. इथे आल्या आल्या, मी हे विष कसं देण्यात आलं असावं याचाच विचार सुरू केला होता. त्याच्या मस्तकात काटा टोचलेला सापडला. तो काटा फार काही वेगाने मारला नाहीये. दिशा बघ. माळ्याच्या भगदाडातून मारला गेला असला पाहिजे आणि त्यावेळी बार्थोलेमी खुर्चीतून उठून उभा राहिलेला असणार. आता काट्याची तपासणी करूयात.”

मी पटकन तो काटा उचलला आणि दिव्याच्या उजेडात पाहायला सुरुवात केली. लांब काडीसारखा तो काटा; टोकदार आणि काळाकुळकुळीत होता. त्याच्या टोकावर काहीतरी चमकत होतं. एखादा चिकट पदार्थ तिथे लावला गेला असला पाहिजे. पण तो आता वाळला होता. काट्याचं मागचं टोक चाकून तासून गुळगुळीत केलं होतं.

“हा काटा इंग्लंडमधला वाटतो?” त्यानं विचारलं.

“नाही. नक्कीच नाही.”

“आता यावरून काही अंदाज बांधता येतील. पण आता आपलं काम संपलं. ते बघ तल्लख सरकारी अधिकारी आले. आता आपल्यासारख्या दुय्यम डिटेक्टीव्हज्ची गरज नाही.” होम्स कुचेष्टेनं म्हणाला.

जिन्यातून पावलांचा आवाज वर आला आणि पाठोपाठ करडा सूट घातलेला ठेंगणा गिड्डा माणूस वेगाने खोलीत शिरला. त्याचा चेहरा लालबुंद होता. गुबगुबीत गालांवरून छोटे मिचमिचे डोळे डोकावत होते. त्याच्यामागोमाग गणवेशातला इन्स्पेक्टर आणि थॅडियस शोल्टोही दाखल झाले.

“हं... भयंकर आहे. खरंच भयंकर आहे..” तो खुसपुसत्या दबक्या आवाजात म्हणाला. “पण हे लोक कोण आहेत? या घरात काय सशांनी बिळं केलीयत का?” त्याच्या स्वरात हेटाळणी होती.

“मला तर वाटलं होतं की तुम्हाला माझं नाव माहीत असेल मि. ऍथेलनी जोन्स.” होम्स शांतपणे म्हणाला.

“अरेऽऽ हो की.” श्वासाचा फुसफुस आवाज करत तो म्हणाला; “शेरलॉक होऽऽम्स. तर्काच्या आधारे वेगवेगळ्या कल्पनांचे खेळ मांडण्यासाठी प्रसिध्द, डिटेक्टीव्ह शेरलॉक होम्स. बिशपगेट प्रकरणात तुम्ही आमच्या डिपार्टमेंटला अकलेचे डोस पाजलेले आठवतायत ना मला. तुमच्या सल्ल्याचा थोडा उपयोग झाला खरा; पण त्यावेळी तुमच्या सल्ल्यांपेक्षा आम्हाला नशिबानेच अधिक साथ दिली होती.”

“ती केस फारच सोपी होती.”

“काय हा विनय होम्स. असो... ही केस फार वाईट आहे. अर्थात चित्र तर साफ आहे. फार काही अंदाज, कल्पना वगैरे लढवत बसण्याची गरज नाही. योगायोगानं तुम्हाला माझ्याआधी इथे यायला मिळालं. मला निरोप मिळाला तेव्हा मी सुदैवानं नॉरवूडलाच होतो. दुसऱ्या केसमध्ये गुंतलो होतो. असो. तर तुमची कल्पना काय आहे मि. होम्स? हा माणूस कशामुळे मेला असेल?”

“ही केस; मी काही कल्पना मांडावी इतकी अवघड वाटत नाही.” होम्सनं कोरडेपणानं टोलवलं.

“नाही नाही. असं कसं? तुमचेही अंदाज काही वेळा बरोबर येतात हे मान्य करतो ना आम्ही. ऍथेलनी घमेंडखोरपणे म्हणाला; “आता बघा; दारं बंद आहेत, पाच सात लाखांचे जडजवाहीर गायब झाले आहेत. खिडकी कशी होती? उघडी?”

“बंद. पण तिच्या कठड्यावर पायाचे ठसे आहेत.”

“मग झालं तर. खिडकी आतून बंद असेल तर तिच्या कठड्यावर उमटलेल्या पायाच्या ठशांचा या केसशी काहीच संबंध नाही. हे अगदीच सोपं गणित आहे. हा माणूस कसला तरी झटका येऊन मेला असणार... अरे पण दागिने गायब आहेत नाही का. आता माझा अंदाज ऐका.. माझ्या बुद्धीची वीज अशी मध्येच चमकून जाते. ईश्वरी देणगीच आहे मला ती. इन्स्पेक्टर; तुम्ही आणि मि. थॅडियस बाहेर जा. हे दोघे आत थांबले तर चालतील.” इन्स्पेक्टर आणि थॅडियस बाहेर निघून गेले. खोलीत मी, होम्स आणि ऍथेलनी जोन्स तिघेच उरलो, “तुम्हाला काय वाटतं होम्स? थॅडियस शोल्टोचं कबूल केलंय की तो काल रात्री इथे त्याच्या भावाबरोबर होता. मला वाटतं की बार्थोलेमी कसल्यातरी झटक्याने मेला. आणि मग थॅडियस दागदागिने घेऊन इथून निघून गेला.”

“मग मेलेला बार्थोलेमी उठून बसला आणि त्यानं दार आतून व्यवस्थित लावून घेतलं.”

“हं.. हा एक मुद्दा आहे नाही का. जरा सामान्य ज्ञान लावूयात. थॅडियस शोल्टो त्याच्या भावाबरोबर, बार्थोलेमी शॉल्टोबरोबर होता आणि त्यांच्यात भांडण झालं; हे तर आपल्याला माहित्येय. भाऊ मेलाय, दागिने गायब आहेत; हेही आपल्याला माहित्येय. थॅडियस इथून गेल्यानंतर बार्थोलेमीला कुणीच पाहिलेलं नाही. तो त्याच्या खोलीत झोपायला गेला नव्हता. थॅडियस अतिशय बिथरलेला दिसतोय. त्याच्या वागण्याबोलण्यातही काही फार सुसंगती नाहीये. बघा... मी थॅडियसभोवती कसं चतुरपणे जाळं विणतोय. लवकरच त्याच्यापाशी पोहोचेल मी.”

“पण तुम्हाला काही गोष्टी अजून माहीतच नाहीत.” होम्स त्याला अडवत म्हणाला; “हा काटा. मला वाटतं विषारी असावा. प्रेताच्या डोक्यात घुसला होता. टेबलावर दिसतोय तो खरडलेला कागद. आणि त्याच्याशेजारची ती दगडी लाकडी विचित्र वस्तू. तुमच्या विलक्षण अंदाजात यांचं स्पष्टीकरण काय आहे?”

“यामुळे तर माझ्या कल्पनेला आधार मिळतो.” गिड्डा ऍथेलनी आत्मप्रीतीने म्हणाला; “घर नवलाईच्या भारतीय चीजवस्तूंनी भरलेलं आहे. थॅडियसनं त्यातलाच हा एक काटा घेतला. हा विषारी आहे हे त्याला माहीत असणार. काट्याचा वापर करून खून केला. त्या खरडलेल्या कागदाला काही अर्थ नाही. आपली दिशाभूल करण्यासाठी तो तिथे ठेवला असेल. प्रश्न एकच उरतो की थॅडियस इथून बाहेर कसा पडला... हं... हे पाहा. छताला भगदाड पडलंय.” स्वतःच्या वजनाला न पेलणारी चपळ हालचाल करत तो गदागदा शिडीवर चढला. त्या भगदाडात डोकावून पाहिलं. काहीच क्षणात त्याला वरच्या चोरदरवाजाचा शोध लागल्याचं त्यानं अगदी उत्साहात जाहीर केलं.

“चला अखेरीस त्याला काहीतरी सापडलं.” होम्स खांदे घुसळत हसत म्हणाला; “त्याच्या बाबतीत असं क्वचितच घडतं.”

“पाहिलंत?” अथेलनी जोन्स खाली येत म्हणाला; “शेवटी तुमच्या कल्पना आणि तर्काच्या जगापेक्षा सत्यच जास्त उपयुक्त असतं होम्स. या केसबद्दल माझी मतं पक्की झालीयत. वरच्या माळ्याच्या छताला; इथून निघून जाता येईल असा एक चोरदरवाजा आहे. तो थोडासा उघडा राहिला आहे.”

“मीच उघडला होता तो.”

“बघा. म्हणजे तुम्हालाही मी म्हणतोय ते पटलं ना?” जोन्स नवीन शोधाने फुशारून गेला होता; “म्हणजे थॅडियस इथूनच बाहेर पडला. इन्स्पेक्टरSSR. त्यानं इन्स्पेक्टरला हाक मारली.

“यस सर.” बाहेरून आवाज आला.

“थॅडियस शोल्टोला इथे घेऊन ये.” इन्स्पेक्टर थॅडियसला घेऊन आला; “मि. थॅडियस शोल्टो, तुम्हाला हे सांगणं मी कर्तव्य समजतो की; तुम्ही जे काही बोलाल ते तुमच्याविरुद्ध पुरावा म्हणून वापरलं जाईल. मी तुम्हाला तुमच्या भावाच्या खुनाच्या आरोपाखाली अटक करतोय.”

“बघाSS... मी... मी तुम्हाला म्हणालो नव्हतो?” बिचारा थॅडियस आमच्याकडे बघून गयावया करत रडवेल्या आवाजात म्हणाला.

“त्रास करून घेऊ नका मि. शोल्टो.” होम्स ठामपणे म्हणाला; “मी तुम्हाला या आरोपातून मुक्त करेन.”

“वल्गना करू नका मि. होम्स. तुमच्या कल्पना फुकाच्या असतात. तुम्हाला वाटतं तेवढं हे सोपं नाही.”

“मी केवळ यांना मुक्त करणार नाही जोन्स. तुम्हालाही एक भेट देतो. काल रात्री इथे असणाऱ्या माणसाचं वर्णन सांगतो. त्याचं नाव आहे; ‘जोनाथन स्मॉल’. त्याचं शिक्षण अगदीच कमी झालेलं आहे. तो बुटका आहे. त्याचा उजवा पाय तुटला आहे पण तो चपळ आहे. तुटक्या पायाच्या जागी तो झिजलेला लाकडी खुंट लावतो. डाव्या पायाच्या बुटाची टाच चौकोनी आहे. त्यावर नाल ठोकलेली आहे. तो मध्यमवयीन आहे. चेहरा उन्हामुळे रापला आहे. त्याच्यावर एका खुनाचा आरोप आहे. त्याच्या हाताची सालटी निघाली आहेत. मला वाटतं या माहितीचा तुम्हाला उपयोग होऊ शकेल. आणि दुसरा माणूस...”

“ओह.. अजून एक माणूस?” अथेल्ली अत्यंत हिणकसपणे म्हणाला. पण त्याच्या चेहऱ्यावर होम्सच्या आधीच्या वक्तव्याने प्रभावित झाल्याचा भाव होताच.

“दुसरा माणूस इंटरेस्टींग आहे.” असं म्हणत होम्स माझ्याकडे वळला; “वॉटसन तुझ्याशी जरा बोलायचं आहे.”

मला घेऊन तो बाहेरच्या व्हरांड्यात आला. “या अनपेक्षित घटनेमुळे आपला इथे येण्याचा मूळ उद्देश बाजूलाच पडला आहे.”

“मीही तोच विचार करत होतो. मिस मॉर्स्टननं या वातावरणात थांबू नये असं मला वाटतं.”

“हो. तिला घरी पोहोचव. ती लोअर कॅम्बरवेलमध्ये सेसील फॉरेस्टर यांच्याकडे राहते. फार काही लांब नाही इथून. मी तुझी वाट बघतो, दमला असशील ना आता?”

“बिलकूल नाही. आणि या प्रकरणाचा उलगडा होईपर्यंत मला झोप लागेल असं वाटत नाही. आजवर मी खूप निरनिराळे अनुभव घेतले आहेत होम्स; पण एका रात्रीत एवढ्या विचित्र घडामोडी झालेल्या कधीच पाहिलेल्या नाहीत. तुझ्याबरोबर राहून मला पुढे काय होतंय हे पाहायचंय.”

“तुझ्या सोबतीचा मला उपयोगच होईल. आपण या केसवर स्वतंत्रपणे काम करू. त्या ऍथेन्लीला हातात जाळं घेऊन मृगजळाचा पाठलाग करत बसू देत. मिस मॉर्स्टनला सोडून तू या पत्त्यावर जा. ‘३ पिनचिन लेन, लॅम्बेथ, नदीच्या काठाला अगदी लागून, उजव्या बाजूचं तिसरं घर’ शेर्मन नावाचा माणूस आहे. मेलेल्या प्राण्यांमध्ये पेंढा भरण्याचं काम करतो. त्याच्याकडे जा आणि मी ‘टोबी’ मागितलाय म्हणून सांग. टोबीला बगीत घालून इथे घेऊन ये.”

“टोबी... कुत्रा आहे?”

“हो. मिश्र जातीचा कुत्रा. त्याची वास घेण्याची शक्ती अफाट आहे. या प्रकरणात लंडनमधल्या साऱ्या डिटेक्टिव्हज्पेक्षा टोबीची मदत सगळ्यात जास्त होणार आहे.”

“आत्ता रात्रीचा एक वाजलाय. बगीला न थकलेला घोडा मिळाला तर मी तीन वाजेपर्यंत परत येऊ शकेन.”

“मी मिससेस बर्नस्टोन आणि त्या भारतीय नोकराकडून, लाल रावकडून अजून काय माहिती मिळते का ते बघतो. थॅडियस म्हणाला होता की ते पलीकडच्याच खोलीत झोपतात. नंतर त्या महान ऍथेल्ली जोन्सचे दिव्य शोध आणि कुजके फुसके टोमणे ऐकत बसेन.”

पोलिसांनी गाडी आणली होती. त्याच गाडीतून मी मिस मॉस्टर्नला घरी सोडायला निघालो. आत्ताच्या घटकेपर्यंत ती तिच्याहून जास्त घाबरलेल्या बर्नस्टोनबरोबर होती म्हणून तिनं स्वतःला सावरून धरलं होतं; धीराने वागली होती. पण स्त्रीसुलभ वृत्तीनुसार आधार मिळाल्यावर ती सैल पडली. बग्गीत तर तिला भोवळच आली आणि शुध्दीवर आल्यावर ती हमसाहमशी रडायला लागली. तिच्या सहनशीलतेची परीक्षाच बघितली गेली होती. मी त्या रात्री तिच्यापासून अंतर राखून आणि अलिप्त होतो असं तिचं मला नंतर सांगितलं. मी स्वतःला तिच्याजवळ जाण्यापासून रोखण्याचा करत असलेला प्रयत्न आणि त्याचवेळी माझ्या हृदयात होणारी कालवाकालव तिला कळली असावी. तरीपण तिला माझ्या मनात निर्माण झालेलं प्रेम; बागेत तिचा हात धरल्यापासूनच कळलं होतं. आजवरच्या वर्षांनी शिकवलेलं शहाणपण पणाला लावूनही तिचा मृदू स्वभाव आणि तिची धिट्टाई यांची सांगड मला लागू शकत नव्हती. दोन विचारांमुळे मी माझं प्रेम व्यक्त करू शकत नव्हतो. माझे ओठ शिवले गेले होते. ती असाहाय्य अबला होती. यावेळी प्रेम व्यक्त करणं म्हणजे तिच्या परिस्थितीचा गैरफायदा घेतल्यासारखं दिसलं असतं आणि दुसरं म्हणजे होम्सचा तपास यशस्वी झाल्यावर ती गडगंज श्रीमंत होणार होती. खजिन्याची वारसदार होणार होती. माझ्यासारख्या हातावर पोट असलेल्या डॉक्टरनं तिच्याशी जवळीक साधणं बरोबर नव्हतं. तिचा माझ्याविषयी काय ग्रह झाला असता? तिच्या मनात तसा विचार येणंही मला आवडणार नव्हतं. तो आग्याचा खजिना आमच्या दोघांमध्ये भिंत बनून उभा राहिला होता.

रात्री दहाच्या दरम्यान आम्ही मिसेस सेसील फॉरेस्टरांच्या घरी पोहोचलो. घरचे नोकरचाकर काम संपवून निघून गेले होते. पण मॉस्टर्नला मिळालेल्या त्या संदेशामुळे मिसेस फॉरेस्टरना उत्सुकता वाटत होती. त्या तिची वाट पाहात जागत बसल्या होत्या. मध्यमवयीन तरीही आकर्षक मिसेस फॉरेस्टरनी दार उघडलं. पुढे होऊन मॉस्टर्नला प्रेमानं जवळ घेतलं; आईच्या मायेने चौकशी केली. मॉस्टर्नला त्यांच्याकडे सामान्य नोकरासारखी वागणूक मिळत नसल्याचं पाहून मला बरं वाटलं. मॉस्टर्ननं माझी ओळख करून दिली. मिसेस फॉरेस्टरनी मला थांबण्याचा आग्रह केला; त्यांना रात्री काय काय घडलं ते ऐकण्याची उत्सुकता होती. पण पुढच्या कामगिरीवर जायचं असल्याने नंतर कधीतरी सांगेन असं सांगून मी तिथून बाहेर पडलो. गाडीत बसलो. जरा अंतर गेल्यावर मागे पाहिलं तर; अर्धवट उघडलेल्या दरवाजासमोर, पायऱ्यांवर दोन आकृत्या तशाच उभ्या होत्या. त्या रात्री तशा उबदार प्रेमळ घराचं दर्शन मला खूप काही देऊन गेलं.

गाडीत बसल्यावर झाल्या घटनांचं स्मरण होऊन रात्र पुन्हा अंधारी आणि गूढ वाटू लागली. रस्त्यावरच्या मागे पडणाऱ्या दिव्यांबरोबर मी उजळणी करू लागलो. केसच्या मूळच्या मुद्यांचा जरा उलगाडा झालाय असं वाटत होतं. कॅप्टन मॉस्टर्नचं मरण, सहा मोती पाठवले जाणं, वर्तमानपत्रातली जाहिरात, पत्रं... सगळ्याचा उलगाडा झाला होता. पण या सगळ्या घटना अजूनच खोल, गडद रहस्याकडे घेऊन जात होत्या. भारतात सापडलेला खजिना, कॅप्टन मॉस्टर्नच्या सामानात सापडलेला नकाशा, मेजर शोल्टोचं चमत्कारिक मरण, खजिना सापडल्यानंतर तो शोधणाऱ्या बाथॉलेमीचा मृत्यू, पावलांचे ठसे, विषारी काटा, कागदावर खरडलेल्या चार खुणा आणि खाली लिहिलेलं ते 'साईन ऑफ फोर' आणि हा सगळा गुंता आत्मविश्वासाने सोडवायला उभा राहिलेला होम्स...!

लोअर लॅम्बेथमधली पिंचिन लेन म्हणजे कच्च्या बांधकामाच्या दुमजली घरांची ओळ होती. तीन क्रमांकाच्या घराचं बंद दार बराच वेळ ठोठावलं आणि आजूबाजूचं दृष्य नजरेत साठवत तसाच उभा राहिलो. अखेरीस वरच्या मजल्यावरच्या खोलीत खिडकीच्या पडद्यामागे प्रकाश उगवला. पाठोपाठ एक चेहरा डोकावला.

“कोण आहे ते? दारुडे भिकारी? पुढे जा...” तो ओरडला; “पुन्हा दार वाजवलं तर पिंजरे उघडेन आणि त्रेचाळीसच्या त्रेचाळीस कुत्री अंगावर सोडीन.”

“अहो पण; त्यातला फक्त एकच हवाय मला. मी आलोय ते...” मी काही बोलण्याचा प्रयत्न केला.

“चालता हो.” तो वसकन किंचाळला; “जातो का आता? या पिशवीतला विषारी सापच टाकतो अंगावर.”

“पण मला कुत्रा हवाय.” मी ओरडलो.

“माझ्यावर आवाज चढवतो?” शेर्मन दातओठ खाऊन किंचाळला; “तीन म्हणेस्तोवर तिथेच थांब. फेकतोच मी साप.”

“मि. शेरलॉक होऽम्स...” मी ओरडून सांगायला सुरुवात केली. पण पहिल्या दोन शब्दांनीच जादू केली होती. खिडकी खाडकन बंद झाली आणि मिनिटभरात समोरचं दार उघडलं गेलं. शेर्मन एक हडकुळा म्हातारा होता. खांदे गदागदा हलत होते, मानेचा खिळा निघाला होता, डोळ्यांवर निळा चष्मा होता.

“शेरलॉक होम्सच्या मित्रांना नाही कसं म्हणायचं?” तो म्हणाला; आत या. त्या मुंगसाला जरा सांभाळून हं. चावतं ते. ओह... किती गोड आहे.. अरे बाबा तू काय यांच्या मांडीवर बसणार का आता?” म्हातार्याचं हे पुढचं लाडिक वाक्य पिंजऱ्यातल्या अजून एका प्राण्याला उद्देशून होतं. तो प्राणी गजांच्या आडून लाल डोळ्यांनी माझ्याकडे टुकूटुकू बघत होता. “घाबरू नका, काही करणार नाही तो. त्याचे सुळे काढून टाकलेत मी. घरातले किडे पकडण्यासाठी सोडतो मी त्याला. तुम्हाला असं टाकून बोललो याबद्दल क्षमा करा. पण गल्लीतली पोरं फार त्रास देतात हो. विनाकारण दरवाजा बडवून मला चिडवतात. मि. शेरलॉक होम्सना काय पाहिजे होतं म्हणालात?”

“तुमच्याकडचा एक कुत्रा पाहिजे होता त्यांना.”

“हं. टोबी?”

“हो हेच नाव होतं.”

“टोबी इथून सातव्या पिंजऱ्यात राहतो.” असं म्हणत तो विक्षिप्त म्हातारा हातातली मेणबत्ती घेऊन प्राण्यांच्या गर्दीतून पुढे सरकला. त्याच्या हातातल्या मेणबत्तीच्या हलत्या प्रकाशात अनेक प्राण्यांचे डोळे लुकलुकत होते. अंधारातून आमच्याकडे पाहात होते. भिंतीवरच्या टांगलेल्या पिंजऱ्यांमध्ये ससाणा किंवा तसल्याच जातीचे अनेक पक्षी बंद करून ठेवले होते. एकेका पायावर वजनाचा भार देत ते आळसावून चित्रविचित्र आवाजात केकाटत होते.

टोबी म्हणजे लोंबत्या कानांचा आणि वाढलेल्या केसांचा अतिशय गलिच्छ कुत्रा होता. स्पॅनियल आणि लॅचर जातींचं मिश्रण असावं ते. तपकिरी पांढऱ्या रंगाच्या टोबीची चाल डुगडुगती होती. म्हातान्यानं टोबीसाठी माझ्या हातात बिस्कीट दिली. मी टोबीला चुचकारलं. माझ्यात आणि त्या कुत्र्यात समझोता झाला आणि अखेरीस तो माझ्याबरोबर यायला तयार झाला. फार त्रास न देता बगीत शिरला. पॉडिचरी लॉजला परतलो, तेव्हा पहाटेचे बरोबबर तीन वाजले होते. दारावरच्या मल्ल मॅकमर्डोला अटक करून; त्याला आणि थॅडियसला पोलीस स्टेशनवर घेऊन जाण्यात आलं होतं. फाटकावर पोलिसांचा पहारा होता. पण होम्सचं नाव सांगितल्यावर मला टोबीसकट आत प्रवेश मिळाला.

दारातच होम्स खिशात हात घालून, निवांतपणे पाईप ओढत उभा होता.

“वा. आणलंस त्याला.” तो म्हणाला; “ऍथेलनी जोन्स निघून गेलाय. तू गेल्यानंतर त्यानं बरंच शक्तीप्रदर्शन केलं. थॅडियस, मॅकमर्डोला अटक करून त्याचं समाधान झालं नाही. त्यांच्याबरोबर हाऊसकीपर मिसेस बर्नस्टोनला आणि त्या भारतीय नोकरालाही अटक केली. आता ही जागा आपल्याच ताब्यात आहे. वर फक्त एक इन्स्पेक्टर आहे. टोबीला इथेच सोड आणि वर चल.”

टोबीला हॉलमधल्या टेबलाला बांधलं आणि आम्ही जिना चढून वर गेलो. खोली जशीच्या तशीच होती. बार्थोलेमीचा देह पांढऱ्या चादरीने झाकून ठेवण्यात आला होता. एक इन्स्पेक्टर कोपऱ्यात डुलक्या काढत होता.

“मी आता बूट काढून ठेवणार आहे. तू ते खाली घेऊन ये वॉटसन. मी जरा चढ-उतर करणार आहे. या रुमालाला ते जमिनीवर सांडलेलं रसायन लाव आणि माझ्यामागोमाग वरच्या माळ्यावर चल.

आम्ही त्या भगदाडात शिरलो. होम्सनं तिथले ठसे एकदा प्रकाशात पाहून घेतले.

“हे ठसे पुन्हा बघ. काही नोंद घेण्यासारखं दिसतयं?”

“एखाद्या लहान मुलाचे किंवा छोट्या चणीच्या स्त्रीचे वाटतायत.”

“आकार सोडून अजून काही?”

“विशेष काही नाही. कोणाच्याही पायाचा ठसा असाच दिसतो.”

“नाही. लक्ष देऊन बघ. हा धुळीत उमटलेला त्याच्या उजव्या पायाचा ठसा. मी आता माझ्या उजव्या पायाचा ठसा याच्या शेजारी उमटवतो. काय वेगळेपणा दिसतो ते सांग.”

“तुझी बोटं जुळलेली आहेत. एकमेकांना चिकटलेली आहेत. पण या ठशातली बोटं मात्र तशी नाहीत. प्रत्येक बोटाला अंतर आहे.”

“अगदीच. हा मुद्दा लक्षात ठेव. जरा पुढे हो. मी हा रुमाल घेऊन इथेच थांबतो. त्या चोरदरवाजाच्या चौकटीला असाच लाकडाच्या पॉलीशचा, या क्रिओसोटचा वास येतोय का ते सांग.”

मी त्यानं सांगितलं तसं केलं. चौकटीला तोच उग्र वास तीव्रपणे आला.

“परत जाताना त्यानं चौकटीवर त्याच ठिकाणी पाय ठेवलेला असणार. जर तुला हा वास इतक्या स्पष्टपणे येत असेल तर टोबीला काहीच अडचण येणार नाही. आता खाली जा आणि टोबीला सोड.”

मी खाली गेलो. तोपर्यंत होम्स त्या चोरदरवाजातून छपरावर चढला. पन्हाळीच्या कडेवर हातात कंदील घेऊन उभा असलेला होम्स एखाद्या मोठ्या काजव्यासारखा दिसत होता. मध्येच चिमणीच्या मागे अदृश्य झाला; परत दिसू लागला आणि छपराच्या मागच्या बाजूला दिसेनासा झाला. मी लॉजच्या मागे जाऊन पाहिलं तर तो वरती वळचणीला बसला होता. त्याला खालचं नीट दिसत नसावं.

“आलास का वॉटसन?”

“हो.”

“हीच ती जागा. खाली ते काळं काय दिसतयं?”

“पाण्याची टाकी आहे.”

“आणि तिथून वरपर्यंत?”

“पाईप आहे.”

“एखादी शिडी वगैरे?”

“नाही.”

“या माणसानं मला चक्रावूनच टाकलंय. इथून पडलो तर कपाळमोक्षच होईल. पण तो जिथून चढून वर आला तिथून मला खाली उतरता यायलाच पाहिजे. पाण्याचा पाईप तसा मजबूत दिसतोय. इथूनच उतरतो.”

भिंतीवरून पाय घसपटण्याचा आवाज आला आणि त्यापाठोपाठ कंदील हलत डुलत खाली येऊ लागला. हलकीशी उडी मारून होम्स टाकीवर उतरला आणि तिथून जमिनीवर आला.

“हे अगदीच सोपं होतं.” पुन्हा पायात बूट घालत तो म्हणाला; “भिंतीवरच्या टाईल्स निखळल्या आहेत. तो साथीदार घाईघाईत उतरताना हे पडलंय बघ. यावरून तर माझ्या निष्कर्षांना दुजोराच मिळतो.”

त्यानं हातातली वस्तू दाखवली. ती गवताने विणलेली लहानशी पिशवी किंवा थैली होती. गवताच्याच वेणीने तिच्याभोवती गाठ बांधली होती. सिगारेटकेसपेक्षा फार मोठी नव्हती ती. आतमध्ये सहासात काटे होते. काळेकुळकुळीत, एक टोक तीक्ष्ण आणि दुसरं टोक घासून गुळगुळीत केलेलं होतं. बार्थोलेमीच्या डोक्यात असाच काटा मिळाला होता.

“भयंकर.” तो म्हणाला; चुकूनही ते टोचू देऊ नकोस. त्याच्याकडे सगळे मिळून हे एवढेच काटे असतील तर; तुझ्या किंवा माझ्या शरीरात विषारी काटे घुसण्याची शक्यता कमी झाली याचा मला आनंद आहे. . सहा मैल चालण्याची तयारी आहे वॉटसन?”

“नक्कीच.” मी उत्तरलो

“तुझा पाय?”

“काळजी नको.”

“ओके, टोबी.” त्यानं क्रिओसोटच्या रसायनात बुडवलेला हातरुमाल टोबीला हुंगायला दिला. त्याबरोबर टोबी आपले पाय फाकवून उभा राहिला आणि त्यानं गमतीदारपणे मानेला झटका देऊन एखाद्या सराईत सुगंध विक्रेत्याने वासाचं परीक्षण करावं तसं केलं. होम्सनं रुमाल लांब फेकून दिला. टोबीच्या गळपट्ट्याला मजबूत दोरी बांधली आणि त्याला पाण्याच्या टाकीवर चढवलं. गळ्यातून विचित्र कुईकुई आवाज काढत, नाक घासत टोबीनं टाकीवरचा वास हुंगला. शेपटी हवेत हलवत जमिनीवर पावलं आपटायला सुरुवात केली आणि वेग घेतला. आम्हीही त्याच्यामागोमाग पळायला लागलो.

पूर्व दिशा हळूहळू उजळायला लागली होती. अंधूक धुरकट प्रकाशात दिसायला लागलं होतं. ती ठोकळ्यासारखी प्रचंड इमारत उदासपणे उभी होती. भोवतालच्या बागेतले चर, खड्डे, मातीचे ढीग, झुडपं पार करत आम्ही उजवीकडे वळलो.

कुंपणाच्या भिंतीपर्यंत पोहोचल्यावर टोबी झेपा घेत पळायला लागला आणि कोपऱ्यातल्या एका बीच झाडाखाली येऊन उभा राहिला. जिथे दोन भिंती एकमेकींना मिळत होत्या तिथलं बांधकाम ढासळलं होतं. भेगा पडल्या होत्या. खाली पडलेल्या विटांचे कोपरे गुळगुळीत झाले होते. त्यांचा वापर कुंपण पार करण्यासाठी शिडीसारखा होत असला पाहिजे. होम्स वर चढला. त्यानं माझ्याकडून टोबीला घेतलं आणि कुंपणाच्या भिंतीपलीकडे सोडलं.

“इथे लाकडी पायवाल्याच्या हाताचा ठसा उमटलाय”. होम्स म्हणाला; “मी अगदी त्याच्या शेजारूनच वर चढलो. या पांढऱ्या प्लॅस्टरवर स्क्वाचे डाग बघ. आपलं नशीब, की काल रात्रीचा पाऊस फार जोराचा नव्हता. रस्त्यावर वर्दळ चालू झाली तरी हा वास काही एवढ्यात जाणार नाही.”

होम्स म्हणाला खरं, पण मला मात्र, लंडनच्या रस्त्यावरच्या तुफान वर्दळीने तो वास टिकेल की नाही याची दाट शंका होती. अर्थात माझ्या शंका थोड्याच वेळात मावळल्या. टोबी क्षणभरही गोंधळला नाही की अडखळला नाही. तो त्याच्या डुगडुगत्या चालीने तसाच पुढे जात राहिला. रस्त्यावरच्या इतर कोणत्याही वासापेक्षा तो क्रिओसोटचा गंध जास्त तीव्र असणार.

“त्या साथीदाराच्या पावलाला लागलेल्या रसायनाच्या गंधावरून माग काढणं एवढंच माझ्या हाती आहे असं समजू नकोस.” होम्स म्हणाला; “त्याच्यापर्यंत पोहोचण्याचे अजून खूप मार्ग माझ्याकडे आहेत. पण हा त्यातल्यात्यात सोपा आहे. हा न वापरणं म्हणजे वेडेपणा आहे. त्यामुळे केस सोडवायला बुद्धी फार खर्च पडणार नाही. नाहीतर अजून विचार करत बसायला लागलं असतं.”

“होम्स.” मी म्हणालो; “तू केसमध्ये ज्याप्रकारे मार्ग काढतोस ते पाहून मी कायमच थक्क झालो आहे. विशेषतः जेफरसन होप केसमध्ये. अनाकलनीय, गूढ गोष्टींच्या मुळापर्यंत तू कसा काय पोहोचू शकतोस? उदाहरणार्थ, त्या लाकडी पायवाल्याचं वर्णन तू एवढ्या तंतोतंत कसं करू शकलास?”

“छे! अगदीच सोपं होतं. ते नाटकीपणे रंगवून सांगायचं काहीच कारण नाही. हे बघ; खुनाच्या आरोपाखाली अटकेत असलेल्या कैद्यांवर नजर ठेवणाऱ्या दोन मुख्य अधिकाऱ्यांना, एका खजिन्याच्या रहस्याचा शोध लागतो. त्यांना जोनाथन स्मॉल नावाचा एक ब्रिटिश माणूस नकाशा आखून देतो. मिस मॉर्स्टननं दाखवलेला तिच्या वडिलांच्या सामानात सापडलेला नकाशा आठव. त्यावर जोनाथन स्मॉल हे नाव होतं. त्यानं त्यावर स्वतःच्या आणि सहकाऱ्यांच्या वतीने; सहीदाखल हिंदी भाषेतला चारचा ‘४’ असा आकडा लिहिला. ‘साईन ऑफ फोर’. या संपूर्ण घटनेला त्यांनी हेच नाट्यपूर्ण नाव दिलं. ‘साईन ऑफ फोर’. आता बघ; या नकाशाच्या साहाय्याने त्यांना किंवा त्यातल्या एखाद्याला खजिना सापडतो. तो इंग्लंडमध्ये आणला जातो. पण या सगळ्यात एक

काहीतरी त्रुटी राहून जाते. जोनाथन स्मॉलला स्वतःलाच तो खजिना का मिळाला नाही? नकाशावरची तारीख बघता कॅप्टन मॉस्टन त्या काळात कैदेतल्या गुन्हेगारांच्या निकटच्या सहवासात होता. जोनाथन स्मॉलला तो खजिना मिळू शकला नाही याचं कारण तो आणि त्याचे साथीदार हे स्वतःच कैदी होते आणि तिथून बाहेर पडू शकत नव्हते.”

“पण हे तर केवळ अंदाज झाले.” मी म्हणालो.

“नाही. केवळ अंदाज नाहीत. आपल्याला माहीत असलेल्या घटनांना तर्कशुद्धपणे जोडू शकेल असं हे एकमेव गृहीतक आहे. कसं ते क्रमाक्रमाने पाहू. मेजर शोल्टो खजिना हस्तगत केल्यावर काही वर्षे शांत राहिला. खजिना ताब्यात असल्याने तो आनंदात होता. पण मग त्याला भारतातून एक पत्र आलं की ज्यामुळे तो नखशिखान्त हादरला. काय असेल ते पत्र?”

“त्यानं ज्यांना फसवलं ती माणसं आता मोकळी आहेत.”

“किंवा त्यांनी सुटका करून घेतली आहे. हीच शक्यता जास्त आहे. कारण त्यांची कैद किती काळाची आहे हेही शोल्टोला माहीत असणार. त्यांची सुटका हे एरवी त्याच्यासाठी आश्चर्यजनक नव्हतं. मग त्यानं काय केलं? लाकडी पायवाल्या माणसापासून संरक्षण मिळावं म्हणून त्यानं आपल्याभोवती पहारा बसवून घेतला. तो माणूस गोरा होता. लक्षात घे, कारण त्यानं एकदा भीतीपोटी चुकून ज्या फेरीवाल्यावर गोळ्या झाडल्या तोही गोराच होता. आता त्या नकाशात एकाच गोऱ्या माणसाचं नाव आहे. बाकीचे हिंदू किंवा मुस्लीम आहेत. गोरा कुणीच नाही. म्हणून आपण असं म्हणू शकतो की; तो गोरा माणूस म्हणजेच लाकडी पायवाला माणूस आहे. ह्या तर्कात कुठे फट दिसते?”

“नाही. अगदी निःसंदिग्ध आणि एकसंध वाटतंय हे.”

“ठीक आहे. आता आपण स्वतःला त्या जोनाथन स्मॉलच्या जागी ठेवून पाहू. त्याच्या दृष्टिकोनातून साऱ्या घटना मांडू. तो दोन कारणांनी इंग्लंडला आला. एक म्हणजे त्याला त्याच्या हक्काचा खजिना ताब्यात घ्यायचा होता आणि फसवणूक केल्याबद्दल मेजर शोल्टोचा बदला घ्यायचा होता. शोल्टो कुठे राहतो हे त्यानं शोधून काढलं आणि त्याच्या घरातल्या कोणाशीतरी संधान साधलं. बटलरचं काम करणाऱ्या ‘लाल राव’ला आपण कधीच पाहिलेलं नाही. पण मिसस बर्नस्टोन मात्र त्याच्या वृत्तीबद्दल चांगलं बोलत नाहीत. खजिना कुठे ठेवलाय हे मेजर शोल्टो आणि त्याचा विश्वासू नोकर लाल चौदार या दोघांनाच माहीत होतं. लाल चौदार तर मरण पावलाय. स्मॉलला समजलं की मेजर शोल्टो अखेरच्या आजारात अंथरुणाला खिळला आहे. तो मेला तर खजिन्याचं रहस्य त्याच्याबरोबरच जाईल हे लक्षात आल्यावर स्मॉल जिवावर उदार होऊन शोल्टोच्या घरी पोहोचला. खिडकीपाशी पोहोचूनही आत शोल्टोची दोन मुलं हजर असल्यामुळे आत जाऊ शकला नाही. पण तो तिरस्काराने, द्वेषाने वेडापिसा झाला होता. तो त्याच रात्री आत शिरला. खजिन्याचा पत्ता मिळेल या आशेनं त्यानं सारी खासगी कागदपत्रं धुंडाळली. आणि शेवटी आपण तिथे येऊन गेलो हे कळावं म्हणून आपली खूण, ‘साईन ऑफ फोर’ खरडून; तो कागद शोल्टोच्या प्रेतावर ठेवून दिला. त्यानं शोल्टोला ठार मारायचं आधीच ठरवलेलं होतं. आणि हा खून साधा नव्हे; हे समजण्यासाठी तिथे काहीतरी खूण सोडून देण्याचंही त्याच्या मनात आधीपासूनच होतं. त्यामागे या प्रकरणातल्या चार साथीदारांना न्याय मिळाल्याची भावना होती. अशा प्रकारच्या विक्षिप्त लहरी कल्पना गुन्हेगारी मानसिकतेत सर्रास आढळतात. अर्थात त्यामुळेच त्यांचा तपास करणंही सोपं जातं. समजतंय मी काय म्हणतोय ते?”

“अगदी स्पष्टपणे.”

“आता त्या जोनाथन स्मॉलनं काय केलं असेल? खजिन्याच्या शोधावर बारीक नजर ठेवत बसण्यापलीकडे त्याच्या हातात काहीच नव्हतं. कदाचित तो इंग्लंडबाहेर असेल आणि अधून मधून इथे येत असेल. अशातच खोलीतल्या पोटमाळ्याचा शोध लागतो आणि लगोलग जोनाथनला त्याची खबरबात लागते; याचा अर्थ शोल्टोच्या घरातलंच कोणीतरी या कटात सामील असणार. तुटक्या लाकडी पायाने जोनाथनला बार्थोलेमीच्या उंचावरच्या खोलीपर्यंत जाणं जवळपास अशक्यच होतं. मग त्यानं साथीदार मिळवला. त्या साथीदाराचा पाय क्रिओसोटमध्ये माखलाय आणि त्याचा माग काढत हा टोबी आपल्याला सहा सहा मैल पळवतोय.”

“पण खून तर जोनाथननं केलेला नाही. त्याच्या साथीदारांनं केलाय.”

“बरोबर. जोनाथननं खोलीत प्रवेश केल्यानंतर त्याच्या मनात बार्थोलेमी शोल्टोबद्दल काहीच तेढ किंवा आकस नव्हता. त्याच्याशी दोन शब्द समजुतीनं, गोडीगुलाबीनं बोलणं हेच त्यानं पसंत केलं असतं. त्याला आपली मान फासात अडकवायची नव्हती. पण नाइलाज झाला. त्याच्या साथीदाराची पाशवी वृत्ती उफाळून आली. काट्याच्या टोकावरच्या विषाने आपलं काम केलं होतं. मग जोनाथननं टेबलावर ती ‘चार’ची खूण टाकली. खजिन्याची पेटी जमिनीवर उतरवली आणि ती घेऊन निघून गेला. मी घटनांची संगती इथवर लावू शकतो. जोनाथनचं वर्णन करणंही सोपं होतं. तो मध्यमवयीन असणार. अंदामानसारख्या उकाड्यात राहून साहजिकच त्याची त्वचा रापली असणार. त्याच्या पावलातल्या अंतरावरून त्याच्या उंचीचाही अंदाज करता येतो. त्याला दाढी होती हे तर आपल्याला माहीतच आहे. खिडकीतून झालेल्या त्याच्या केसाळ दर्शनानेच तर थॅडियसच्या तो लक्षात राहिला होता. यापेक्षा अजून काही असेल असं वाटत नाही.”

“आणि साथीदार?”

“ओह्.. त्यात फार काही रहस्य नाही. पण त्याबद्दल लवकरच कळेल तुला. सकाळची हवा किती गोड आहे! तो छोटासा ढग बघ. जणू काही एका प्रचंड

फ्लेमिंगो पक्ष्याचें एक गुलाबी पीस वाऱ्यावर तरंगतंय. त्या ढगांच्या मागून सूर्याचा लाल सोनेरी गोळा वर येतोय. या विशाल जगाच्या महान शक्तींसमोर आपल्या इच्छा आकांक्षा किती क्षुद्र वाटतात नाही? तुझा 'जॉन पॉल' वाचून झाला की नाही?"

“थोडासा. मी तो 'कार्लार्ईल' च्या नजरेतून पुन्हा वाचतोय.”

“हे म्हणजे ओढ्याला पुन्हा त्याच्या मूळ तलावात घेऊन जाण्यासारखं आहे. त्याचें एक अतिशय सुंदर विधान आहे. 'माणसाचा मोठेपणा हा त्याला समजलेल्या स्वतःच्या क्षुद्रपणात असतो'. जॉन पॉल म्हणजे बुद्धीला खाद्य आहे. वॉटसन, तुझ्याकडे पिस्तूल नाही ना?”

“माझ्याकडे माझी काठी आहे.”

“कदाचित त्यांच्या गुहेत शिरताना आपल्याला गरज पडेल. जोनाथनला मी तुझ्यावर सोपवतो, पण त्याचा साथीदार जर बिथरला तर मात्र त्याला ठार मारावं लागेल.” आपलं रिव्हॉल्व्हर बाहेर काढून त्यात दोन गोळ्या भरत होम्स म्हणाला. त्यानं ते परत उजव्या खिशात ठेवून दिलं.

टोबीच्या मागे फिरत आम्ही आत्तापर्यंत शहराच्या बाहेर मेट्रोपोलीसकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर आलो होतो. इथे कामगारांची वर्दळ होती. मळक्या, फाटक्या कपड्यातल्या बायका; दुकानांची दारं आणि घरांच्या पायऱ्या साफ करत होत्या. लोकांचे दिवसाचे व्यवहार चालू झाले होते. भटकी कुत्री आम्हाला पाहून थांबत होती आणि अचंब्याने पाहात होती. पण टोबी मात्र डावीकडे, उजवीकडे कुठेही लक्ष न देता त्याच्याच नादात जमीन हुंगत चालला होता.

स्टीथॅम, ब्रिक्सटन, कॅम्बरवेल मागे पडलं. आम्ही आता केनिंग्टन लेनमध्ये शिरत होतो. ज्यांचा माग काढत होतो त्या माणसांनी वळणावळणांचा रस्ता घेतला होता. ते मुख्य रस्त्यावरून कधीच गेले नव्हते. केनिंग्टन लेनच्या सुरुवातीलाच ते बॉड स्ट्रीट आणि माईल्स स्ट्रीटवरून डावीकडे वळले होते. माईल्स स्ट्रीट पुढे नाईट्स प्लेसकडे जातो. टोबी इथे जरासा अडखळला. एक कान खाली पाडून आणि एक ताठ करून मागे-पुढे करत राहिला. त्याचा निर्णय होईना. स्वतःभोवतीच गिरक्या घेत तो आमच्याकडे केविलवाणेपणे बघत होता.

“याला झालं तरी काय?” होम्स म्हणाला; ते इथून काही गाडीतून किंवा बलूनमधून नाहीसे होणार नाहीत.”

“कदाचित ते इथे काही काळ उभे असतील.” मी सुचवलं.

“ओह. बघ टोबी पुन्हा निघाला.” होम्सनं सुस्कारा सोडला.

तो खरंच निघाला होता. जरा वेळ हुंगल्यावर त्यानं अचानक निर्णय घेतला. आणि तुफानी वेग घेतला. इथे तो वास कदाचित जास्त तीव्र झाला असेल. कारण आता तर तो जमिनीला नाकही न लावता पण होम्सच्या हातातली दोरी न सोडता धावत होता. हा शोधाचा शेवटचाच टप्पा आहे; हे होम्सच्या चमकत्या डोळ्यांवरून कळत होतं.

आम्ही आता नाईन एल्मवरून ब्रॉडरीक नेल्सनच्या लाकडाच्या मोठ्या वखारीपाशी आलो. व्हाईट इगल हॉटेलवरून पुढे गेल्यावर अंगात वारं संचारलेला टोबी थेट वखारीच्या फाटकातून आतच शिरला. वखारीतले लाकडं कापणारे मजूर कामाला लागले होते. तिथल्या भुशशावरून आणि तासलेल्या लाकडांवरून टोबी वेगाने धावू लागला. एका बोळकांडीतून पुढे जात लाकडांच्या मोठ्या ढिगाऱ्यांमध्ये शिरून; तो शेवटी विजयी आवेशात एका मोठ्या पिंपावर बसला. जीभ लपलपवत आणि डोळे बारीक करत कौतुकाच्या आशेनं आमच्याकडे पाहात राहिला. त्या पिंपाचा तळ एका गडद रंगाच्या रसायनाने माखला होता. आणि हवेत सर्वत्र क्रिओसोटचा उग्र वास भरून राहिला होता.

मी आणि होम्सनं हताश नजरेनं एकमेकांकडे पाहिलं आणि नंतर दोघांनाही हसू आवरेनासं झालं.

“आता काय?” मी उद्विग्न होत विचारलं; “तुझ्या या सर्वगुणसंपन्न टोबीनं तर पार निराशा केली.”

“त्यानं त्याला जमेल तेवढं केलं.” होम्सनं टोबीला पिंपावरून खाली उतरवून घेतलं आणि त्याला घेऊन वखारीबाहेर निघाला. “वॉटसन, या अवाढव्य शहरात लाकडाला पॉलीश करण्यासाठी क्रिओसोट मोठ्या प्रमाणात वापरतात. दिवसाला किती लीटर क्रिओसोटची वाहतूक होत असेल माहित्येय? आपला माग दुसऱ्या क्रिओसोटच्या वासाने काटला गेला, यात काही विशेष नाही. बिचाऱ्या टोबीची काही चूक नाही.”

“मला वाटतं आपल्याला ‘आपल्या’ क्रिओसोटच्या वासाच्या ठिकाणी परत जायला पाहिजे.”

“हो आणि सुदैवानं त्यासाठी फार लांब जावं लागणार नाही. नाईट्स प्लेस चौकात टोबी गोंधळला होता. कारण तिथे अशा वासाचे दोन माग एकमेकांच्या विरुद्ध दिशांना गेले होते. आपण त्यातला नेमका चुकीचा निवडला. म्हणजे आता तो दुसरा माग तपासणं तेवढं बाकी आहे.”

यात काहीच अडचण नव्हती. आम्ही जिथून रस्ता चुकलो त्या चौकात टोबीला पुन्हा एकदा घेऊन गेलो. तिथे त्यानं एकदोन गोलाकार चकरा मारल्या आणि नवीन दिशेला सुसाट सुटला.

“आपल्याला आता हा टोबी क्रिओसोटची पिंपं जिथून येतात तिथे घेऊन गेला नाही म्हणजे मिळवलं.” मी म्हणालो.

“मी त्याचाही विचार केलाय. पण तू बघितलंस का, टोबी आता रस्त्याच्या कडेच्या फुटपाथवरून जातोय आणि पिंपांची मालवाहतूक मुख्य रस्त्यावरून होते. आपण योग्य दिशेला चाललो आहोत.”

बेलमाऊंट प्लेस आणि प्रिन्स स्ट्रीटवरून आम्ही नदीच्या दिशेला लागलो. ब्रॉड स्ट्रीट पार करून नदीकाठावर आलो. तिथे बोटींसाठी बांधलेला लहानसा लाकडी धक्का होता. टोबी आम्हाला त्याच्या अगदी टोकाला घेऊन गेला. घशातून चित्रविचित्र आवाज काढत नदीच्या प्रवाहाकडे पाहात उभा राहिला.

“दुदैव.” होम्स म्हणाला; “त्यांनी इथून बोट घेतली.” धक्क्याला खेटून अनेक तराफे आणि होडकी पाण्यावर तरंगत होती. आम्ही टोबीला प्रत्येक तराफा आणि होडक्यापाशी नेऊन पाहिलं, पण त्यानं काहीच प्रतिसाद दिला नाही.

काठाला लागून एक कच्च्या विटांचं घर होतं. त्याच्या खिडकीवर ‘मोर्डेकाई स्मिथ’ असं मोठ्या अक्षरात लिहिलेलं फळकुट टांगलं होतं. ‘आमचे येथे तासावर आणि दिवसावर बोटी भाड्याने मिळतील’ असा मजकूर होता. दारावरती ‘इथे स्टीम लॉच मिळेल’ अशीही पाटी होती. पलीकडे पडलेला कोळशाचा ढीग तिला दुजोरा देत होता. होम्सनं सगळीकडे सावकाश पाहून घेतलं. त्याच्या चेहऱ्यावर कसल्यातरी संकटाची साशंकता होती.

“वाईट...” तो म्हणाला; “ही माणसं मी समजतोय त्यापेक्षा चतुर आहेत. त्यांनी आपला मागही बुजवला आहे. मला वाटतं; त्यांच्याकडे योजना आधीपासूनच तयार आहे.”

होम्स त्या घराकडे जायला लागला. दार उघडलं गेलं आणि कुरळ्या केसांचा एक चुणचुणीत पोरगा धावत बाहेर आला. पाठोपाठ हातात आंघोळीचा अंग घासायचा स्पंज घेऊन एक लड्डू, गुलाबी चेहऱ्याची स्त्री बाहेर आली.

“जॅक आत ये. आणि मुकाट्याने आंघोळीला बस. आत्ता जर तुझे बाबा आले आणि तुला असं पारोसं पाहिलं तर दोघांना बोलणी बसतील.”

“किती गोड छेकरा आहे.” होम्स धूर्तपणे म्हणाला. त्याच्या मनात काहीतरी चाललं होतं. “अरे लबाडा. तुला काय हवं बोल?”

“अं... एक शिलींग द्या.” पोरगं मिशकीलपणे उत्तरलं.

“अजून काही?”

“अजून? मऱ्हाण अजून एक शिलींग द्या.” पोरानं विचार करून चतुर उत्तर दिलं.

“हे घे.” होम्सनं हसत हसत त्याच्याकडे नाणं टाकलं. “हुशार आहे पोरगा.”

“देव तुमचं भलं करो.” ती स्त्री पाघळत म्हणाली; “हा असाच द्वाड आहे. दिवसभर त्याच्या मागे मागे करावं लागतं. त्याचे बाबा बाहेर गेले की जरा जास्तच.”

“ते बाहेर गेलेत?” होम्सनं अगदी निराशेच्या स्वरात विचारलं. “मला मि. स्मिथशी बोलायचं होतं.”

“ते काल सकाळपासूनच बाहेर गेलेत सर. आणि खरं सांगू का, आता मला त्यांची जरा काळजी वाटू लागली आहे. पण बोट वगैरे हवी असेल तर मी तुम्हाला मदत करू शकते.”

“मला त्यांची स्टीम लॉच भाड्याने हवीय.”

“सर... ते स्टीम लॉचच घेऊन गेलेत. त्याचाच तर विचार करत्येय मी. लॉचमध्ये जेवढा कोळसा आहे त्यावर ते फार तर वुलविंचपर्यंत जाऊन परत

येऊ शकतील. तराफा घेऊन गेले असते तर काळजीचं काहीच कारण नव्हतं. यापूर्वी ते तराफ्यानं ग्रेव्हसॅडलाही गेले आहेत. जास्त काम असेल तर तिथेच मुक्काम करून दुसऱ्या दिवशी परत येतात. पण स्टीम लॉचमधला कोळसा संपला तर काय करतील?”

“दुसऱ्या कुठल्या तरी धक्क्यावर कोळसा विकत घेतला असेल.”

“शक्य आहे. पण ते तसं करणाऱ्यातले नाहीत. आजकाल पोतंभर कोळशाची किंमतही खूप वाढल्याय असं म्हणतात ते. आणि एक काळजीचं कारण सांगते; मला ना तो लाकडी पायाचा माणूस बिलकूल आवडत नाही. काय त्याचा तो ओंगळ चेहरा आणि काय त्याची गचाळ भाषा. त्याला ह्यांच्याकडून काय हवं असतं देव जाणे.”

“लाकडी पायाचा माणूस?” होम्सनां आश्चर्य न दाखवता कोरड्या आवाजात विचारलं.

“हो सर. माकडासारखा तांबूस चेहऱ्याचा एक माणूस ह्यांना बोलवायचा. काल रात्री त्यानंच उठवलं. आणि नवल म्हणजे यांनाही तो येणार हे माहीत होतं. स्टीम लॉच तयारच ठेवली होती. तुम्हाला सांगते सर, मला चैन पडत नाहीये.”

“मिसेस स्मिथ.” होम्स खांदे घुसळत म्हणाला; “तुम्ही उगाच काळजी करताय. आणि रात्री तो लाकडी पायवाला माणूसच आला असेल हे कशावरून? तुम्ही एवढ्या खात्रीने कसं काय सांगू शकता?”

“त्याचा आवाज सर. मी ओळखते त्याचा आवाज. भसाडा आणि अस्पष्ट. रात्रीचे तीन वाजले असतील; त्यानं खिडकीवर टकटक केलं. “मेंटी, बाहेर ये. वेळ झाली.” तो वसकन ओरडला. माझ्या म्हाताऱ्या नवऱ्यानं मोठ्या मुलाला, जिमला उठवलं आणि माझ्याशी एकही शब्द न बोलता ते निघून गेले. त्या लाकडी पायवाल्या माणसाचा दगडावरून चालतानाचा खट्क खट्क आवाज मी स्पष्ट ऐकला.”

“तो लाकडी पायवाला एकटाच होता की; त्याच्या बरोबर अजून कोणी होतं?”

“काही सांगता नाही येणार. मला तरी अजून कोणाचा आवाज ऐकू आला नाही.”

“मिसेस स्मिथ. मी तुमच्या स्टीम लॉचबद्दल चांगलं ऐकून आहे. मला तीच हवी होती. काय बरं नाव तिचं...” होम्सनां आठवण्याचा अभिनय केला.

“अरोरा. सर.”

“हां अरोरा. तीच ना, हिरव्या रंगाची आणि मध्यभागी रुंद आहे ती?”

“नाही सर. अरोरा लॉच तर या नदीतल्या इतर सगळ्या लॉचपेक्षा अरुंद आणि लांब आहे. काळ्या रंगांवर दोन लाल रेषा अशी नुकतीच रंगवली आहे.”

“धन्यवाद. मि. स्मिथबद्दल लवकरच काहीतरी कळेल. काळजी करू नका. जर तुमची स्टीम लॉच दिसली; तर मि. स्मिथना मी तुम्ही वाट पाहताय असा निरोप नक्की देईन. तिची धुरांडी काळी आहेत असं म्हणालात ना?”

“नाही सर. काळ्यावर पांढरे पट्टे आहेत.”

“अरे हो. ती कडेनी काळी आहे नाही का. ठिकाय मिसेस स्मिथ. इथे एक छोटी बोट नावाड्यासकट दिसत्येय. वॉटसन, चल आपण याच बोटीने पलीकडे जाऊ.”

“अशा लोकांबरोबर बोलताना एक गोष्ट लक्षात ठेवायची.” बोटीत बसताना होम्स म्हणाला, “त्यांनी दिलेली माहिती आपल्या उपयोगाची आहे हे कधीच जाणवू द्यायचं नाही. ते कळलं रे कळलं की हे लोक तोंडं शिंपल्यासारखी मिटतात. त्यांच्याकडे दुर्लक्ष केल्यासारखं करून त्यांचं म्हणणं ऐकलं की पाहिजे ते बरोबर मिळतं.”

“आपला मार्ग आता साफ झाला आहे.” मी म्हणालो.

“मग काय करायचं?”

“एखादी लॉच घेऊ आणि अरोराच्या शोधात जाऊ.”

“मित्रा. मोठं दमवणारं काम आहे ते. ती इथून ग्रिनविचपर्यंतच्या कोणत्याही धक्क्यावर थांबली असेल. पुलाखाली तर बोटीच्या वाहतुकीचा मैलभर गुंता आहे. एकट्याने तिचा शोध घेत बसलास तर दिवसचे दिवस जातील.”

“पोलिसांना सांगू मग.”

“नको. मी ऍथेलनी जोन्सला यात अगदी शेवटच्या टप्प्यात सामील करणार आहे. तो तसा वार्ट माणूस नाहीये. त्याचं व्यावसायिक नुकसान व्हावं; असंही मला वाटत नाही. पण आपण आता इतक्या खोलवर उतरलोय तर ही केस मला एकट्यानेच सोडवायला आवडेल.”

“मग आपण सगळ्या स्टीम बोटवाल्यांची माहिती मिळवण्यासाठी जाहिरात देऊ शकतो.”

“हे तर सगळ्यात वार्ट. अशा खुल्या शोधामुळे तर ते अजूनच सावध होतील. देशाबाहेरही निघून जातील. तसे आत्ताही ते त्याच तयारीत असतील; पण त्यांच्यामागे ससेमिरा नसल्यामुळे धाई करणार नाहीत. ऍथेलनी जोन्स इथेच आपल्या उपयोगी पडेल. त्याच्या नेहमीच्या सवयीप्रमाणे केसबद्दलचा त्याचा दृष्टिकोन आणि त्यानं घेतलेला चुकीचा शोध फुशारकीने वर्तमानपत्रात छापून आणेल. त्यामुळे पळून जाणाऱ्यांना वाटेल की त्यांच्या मागावर कोणीच नाही.”

आम्ही एव्हाना मिलबँक तुरुंगापाशी आलो होतो. “मग आता आपण काय करणार आहोत?”

“बग्गी पकडू. घरी जाऊ. झकासपैकी खाऊ आणि मस्त झोप काढू. आजची रात्रही आपल्याला जागून काढायला लागणार आहे असं दिसतंय. बग्गीवालाऽऽ जरा टेलीग्राफ ऑफिसपाशी थांब. आपण टोबीला आपल्याकडेच ठेवून घेऊ, कारण त्याचा उपयोग होणार आहे.”

बग्गी ग्रेट पीटर स्ट्रीट पोस्ट ऑफिससमोर थांबली. होम्सना तार केली. पुन्हा बग्गीत येऊन बसत त्यानं विचारलं, “कोणाला केली असेल सांग.”

“मला नाही सांगता येणार.”

“जेफरसन होप केसमध्ये कामाला लावलेली डिटेक्टीव्ह पोलीस फोर्सची बेकर स्ट्रीट डिव्हीजन आठवत्येय?”

“हो हो...” मी हसत सुटलो.

“या केसमध्येही ते फार उपयोगी ठरतील बघ. अर्थात तेही अपयशी ठरले तर माझ्याकडे दुसरा पर्याय आहेच. पण मी प्रथम यांना वापरून पाहीन. त्यांच्या मळक्या लेफ्टनंटला तार केली. विगीन्स. आपला ब्रेकफास्ट होईस्तोपर्यंत तो आणि त्याची उनाड टोळी हजर होईल.”

सकाळचा आठ-नऊ वाजण्याचा सुमार होता. मी रात्रीच्या घटनांच्या साखळीचा विचार करत होतो. अगदी थकून गेलो होतो. अंगात काहीच त्राण उरले नव्हते. मन थकलेलं होतं, शरीर शिणलेलं होतं. होम्ससारखी हुकमी ऊर्जा आणि उत्साह माझ्या अंगी नव्हता. मी या घटनेकडे त्याच्यासारखं केवळ एक बौद्धिक कोडं म्हणून अलिप्तपणेही पाहू शकत नव्हतो. बार्थोलेमीबद्दल माझी मतं फार काही चांगली बनली नव्हती. त्याच्याबद्दल वाईटच कानी पडत होतं. म्हणून माझ्या मनात खुन्याबद्दल राग, तिरस्कार वगैरे उत्पन्न होत नव्हता. केसमध्ये खजिना हा अजून वेगळाच मामला होता. मिस मॉर्स्टनचा त्यातल्या वाट्यावर अधिकार होता. म्हणूनच ती माझ्या आयुष्यात येणं हे अशक्यप्राय होतं. खजिन्याच्या लोभाने तिच्यावर प्रेम करणं हे फार स्वार्थीपणाचं आणि क्षुद्र ठरलं असतं. होम्स गुन्हेगारांचा शोध घेत होता, खजिन्याचा शोध घेणं हे माझं कर्तव्य होतं.

आंधोळ करून ताजातवाना झालो. खोलीत आलो तेव्हा टेबलवर ब्रेकफास्ट तयार होता. होम्स कपात कॉफी ओतून घेत होता.

“ते बघ...” मनसोक्त हसत हसत त्यानं वर्तमानपत्राकडे बोट दाखवलं. “उत्साही ऍथेलनी जोन्स आणि त्याच्या सर्वसंचारी वार्ताहरानं कसं जुळवून आणलं आहे. आधी मस्तपैकी हॅम आणि अंडी खाऊन घे.”

मी त्याच्या हातातून वर्तमानपत्र काढून घेतलं. बातमीचं शीर्षक होतं; “अप्पर नॉरवूडमधलं रहस्य.”

“काल रात्री बाराच्या सुमाराला...” स्टँडर्ड वर्तमानपत्र म्हणत होतं, “अप्पर नॉरवूडमधल्या पॉडिचरी लॉजमध्ये राहणारे श्री. बार्थोलेमी शोल्टो त्यांच्या खोलीत गूढरीत्या मरण पावलेले आढळले. हाती आलेल्या माहितीनुसार श्री. शोल्टो यांची कोणाशीच झटापट किंवा मारामारी झाल्याच्या खुणा सापडल्या नाहीत. परंतु त्यांचा वडिलोपार्जित मौल्यवान भारतीय रत्नांचा संग्रह मात्र नाहीसा झाला आहे. ही माहिती प्रथम श्री. शेरलॉक होम्स आणि श्री. वॉटसन यांना मिळाली. त्यांना बार्थोलेमी यांचे बंधू श्री. थॅडियस शोल्टो यांच्याबरोबर तिथे बोलावण्यात आलं होतं. पोलीस डिटेक्टीव्ह फोर्सचे सुप्रसिध्द कर्तव्यदक्ष अधिकारी श्री. ऍथेलनी जोन्स हे सुदैवाने तेव्हा नॉरवूड पोलीस स्टेशनमध्येच होते. ते बातमी मिळाल्या मिळाल्या अर्ध्या तासाच्या आत घटनास्थळावर पोहोचले. त्यांनी त्यांच्या चाणाक्ष अभ्यासू नजरेने तपासाला सुरुवात केली. श्री. थॅडियस शोल्टो यांना अटक करण्यात आली आहे. त्यांच्याबरोबर हाऊसकीपर मिससेस बर्नस्टोन, बटलर लाल राव, आणि हरकाम्या नोकर मॅकमर्डो यांनाही ताब्यात घेण्यात आलं आहे. चोरटे हे घरातलेच असावेत; असं पक्कं मत श्री. ऍथेलनी जोन्स यांनी व्यक्त केलं आहे. उत्तम तांत्रिक ज्ञान आणि अचूक निरीक्षणशक्ती लाभलेल्या जोन्सनी असेही सांगितले की गुन्हेगार; दार किंवा खिडकीतून न येता छपराला असलेल्या चोर दरवाजातून आत शिरले. श्री. बार्थोलेमी यांचा देह ज्या खोलीत सापडला त्या खोलीत या चोरदरवाजाने जाता येते. यावरून हे सिध्द होते की हा केवळ घाईघाईत, आखणी न करता टाकलेला दरोडा नव्हता. कार्यतत्पर कर्तव्यदक्ष, पोलीस अधिकारी ऍथेलनी जोन्सच्या हुशारीमुळे गुन्हेगार लगेचच कायद्याच्या विळख्यात येऊ शकले.”

“मस्त आहे ना?” हातातला कॉफीचा कप उंचावत होम्सनां हसत विचारलं; तुला काय वाटतं?”

“मला वाटतं; की या गुन्ह्याखाली अटक होण्यापासून आपण थोडक्यात बचावलो आहोत.”

“मला तर त्याची अजूनही खात्री वाटत नाहीये. ऍथेलनीला अचानक झटका आला तर आपल्यालाही अटक होऊ शकते.”

होम्स हे बोलतोय न बोलतोय तोच दारावरची घंटा मोठ्याने वाजू लागली. पाठोपाठ आमच्या घरमालकिणीचा, मिससेस हडसनचा मोठमोठ्या आवाजात त्रागा ऐकू यायला लागला.

“अरे देवा... होम्स मला वाटतं ते खरंच आपल्याला अटक करायला आले आहेत.”

“नाही रे. एवढंही काही वाईट नाही. ही माझी सेना आहे. बेकर स्ट्रीट डिटेक्टीव्ह पोलीस फोर्स. विगीन्सची उनाड टोळी.”

होम्सचं वाक्य संपता संपताच जिण्यात अनवाणी पावलांचा धाडधाड आवाज आणि बोलण्याचा कलकलाट ऐकू आला. दारातून मळक्या चेहऱ्यांच्या पोरांचा एक घोळका धांगडधिंगा करत आत शिरला. त्यांच्या त्या दंग्यामागेही एक शिस्त होती. आत आल्या आल्या आम्हाला पाहिल्याबरोबर सर्वजण ओळीत उभे राहिले. प्रत्येकाच्या चेहऱ्यावर अपार औत्सुक्य दाटलेलं होतं. त्यांच्यातला जरासा उंच आणि वयाने मोठा असलेला एकजण नेत्याच्या आवेशात पुढे झाला. त्या गावंढळ पोरकट गर्दीतून त्याचं हे असं पुढे होणं जरा गमतीदारच होतं.

“सर तुमचा निरोप मिळाला. लगेच यांना घेऊन हजर झालो.” तो म्हणाला.

“हं...” होम्स चांदीची नाणी खुळखुळवत म्हणाला. “विगीन्स यापुढे या पोरांनी तुला रिपोर्टिंग करायचं आणि तू मला. सगळ्यांनी एकदम असं घरात घुसणं मला चालणार नाही. ठीक आहे; ऐका. मला ‘अरोरा’ नावाच्या एक स्टीम लॉचचा ठावठिकाणा हवा आहे. तिच्या मालकाचं नाव आहे, ‘मोर्डेकाई स्मिथ’. लॉच काळ्या रंगाची आहे. त्यावर दोन लाल रेषा आहेत आणि काळ्या रंगाच्या धुरांड्यावर पांढरे पट्टे आहेत. ती नदीतच कुठेतरी आहे. मला एक पोसा ‘मोर्डेकाई स्मिथ’ च्या घराच्या इथे, मिलबॅकच्या समोर पाहिजे. लॉच परत आली तर त्यानं लगेच खबर द्यायची. प्रत्येकानं विभागून, सुटं सुटं काम करा. नदीचे दोन्ही काठ पिंजून काढा. काहीही संशयास्पद आढळलं की लगेच मला कळवा. समजलं?”

“यस्स सर.” विगीन्स पोलीस अधिकाऱ्याच्या थाटात म्हणाला.

“पैसे आधी ठरलेत तेवढेच मिळतील. बोट शोधणाऱ्या पोराला एक गिनी जास्त मिळेल. हे घ्या. पळा. कामाला लागा.” होम्सनं प्रत्येकाच्या हातावर चांदीची नाणी ठेवली त्याबरोबर ती पोरं आली तशी उड्या मारत निघून गेली. क्षणभराने खाली रस्त्यावर दिसली.

“लॉच जर पाण्यात असेल तर ही पोरं नक्की शोधून काढतील.” पाईप शिलगावत होम्स म्हणाला; “ते कुठेही शिरकाव करू शकतात, काहीही पाहू शकतात, भोचकपणे ऐकू शकतात. संध्याकाळपर्यंत आपल्या हाती काहीतरी माहिती लागेल अशी अपेक्षा आहे. तोपर्यंत वाट बघत बसण्याव्यतिरिक्त आपण काहीच करू शकत नाही. ‘मोर्डेकाई स्मिथ’ किंवा ‘अरोरा’ सापडेपर्यंत तुटका धागा हाती घेऊ शकत नाही.”

“मी टोबीला खायला घालतो. तू झोपणार आहेस का आता?”

“नाही. मी दमलेलो नाही. मला वाटतं माझी शरीररचनाच वेगळी असावी. काम पूर्ण होईपर्यंत मला झोपच लागत नाही. पण रिकामटेकडेपणा मात्र माझा अंतःपाहतो. मी आता पाईप ओढत केसचा विचार करत बसणार आहे. लाकडी पायवाली माणसं सर्रास दिसत नाहीत आणि त्याच्या साथीदारातही काहीतरी विशेष असणार आहे.”

“पुन्हा साथीदार...” मी पुटपुटलो.

“मला त्याचं वर्णन तुझ्यापासून लपवायचं नाहीये, पण तूही काही विचार केला असशीलच ना. तुझीही काही मतं बनली असतीलच. हाती लागलेल्या गोष्टींवर विचार कर. लहानसे ठसे. बूट घालण्याची सवयच नसल्यासारखी अनवाणी पावलं. लाकडाच्या टोकाला गदेसारखा बांधलेला दगड. विलक्षण चपळता, विषारी काटे. या सगळ्याची संगती तू काय लावशील?”

“रानटी माणूस.” मी उत्तरलो; “कदाचित जोनाथन स्मॉलबरोबर एखादा इंडियन जमातीतला रानटी माणूसही असेल.”

“तशी शक्यता कमी आहे. आधी मीही त्याच दिशेने विचार करायला उद्युक्त झालो होतो. पण पावलांच्या ठशांची वैशिष्ट्ये मला तसा विचार करू देईनात. पेनिन्सुला भागात अशा छोट्या चणीची माणसे आहेत पण त्यांच्या पायांचे ठसे असे उठणार नाहीत. हिंदूंची पावलं लांब आणि अरुंद असतात. मुस्लिमांची पावलं मोठी असतात, त्यांचे अंगठे चपलेमुळे फाकलेले असतात. हे लहान बाणासारखे काटे... ते एकाच पद्धतीने मारता येतील. एखाद्या फुंकणीतून फुंकून. आता मला सांग हा रानटी माणूस कुठला असेल?”

“साऊथ अमेरिका.” मी चाचरत म्हणालो.

होम्सनं हात वर केला आणि कपाटातून एक जाडजूड ग्रंथ बाहेर काढला. हा नुकताच प्रसिद्ध झालेला भौगोलिक कोष आहे. हा कोष म्हणजे या विषयातला शेवटचा शब्द.” होम्स त्या ग्रंथाची पानं चाळत म्हणाला. “अंदमान बेट. बंगालच्या उपसागरात, उत्तर सुमात्रापासून ३४० मैल अंतरावर... अजून काय माहिती आहे? दमट हवामान, प्रवाळ बेटे, शार्क मासे, पोर्ट ब्लेअर, गुन्हेगारांसाठी मोठा तुरुंग, जगापासून तुटलेलं बेट... आणि.. हे बघ सापडलं. अंदमानची मूळ जमात. ही जगातली सगळ्यात बुटक्या माणसांची जमात म्हणून गणली जाते. काही मानववंशशास्त्रज्ञ आफ्रिकेतले बुशमन; अमेरिकेतले डिगर आणि टेरा डेल फ्युजियन्स यांना सर्वात बुटके मानतातही. अंदमानमधल्या या जमातीची सरासरी उंची चार फुटांच्या आतच असते. काहीजण तर यापेक्षाही बुटके आढळले आहेत. अंदमानच्या या जमातीचे लोक अतिशय आक्रमक, हिंस्र असतात. त्यांच्याशी संवाद साधणं खूप मुश्कील असतं. परंतु विश्वास संपादन केला तर जिवाला जीव देतात. वॉटसन; आता हे लक्ष देऊन ऐक. ते दिसायला अतिशय ओंगळ असतात. डोक्याचा आकार बेढब असतो. नजर क्रूर असते. त्यांच्याशी जुळवून घेण्याचे ब्रिटिश ऑफिसर्सचे सगळे प्रयत्न व्यर्थ झालेले आहेत. अंदमानच्या आसपास भरकटलेल्या किंवा फुटलेल्या जहाजावरच्या खलाशांना त्यांची दहशत असते. कारण ते दगडी गदेसारख्या हत्यारांनी डोकं फोडतात किंवा विषारी बाणांनी जीव घेतात. या हत्याकांडांनंतर मेजवानी होते. ही जमात नरभक्षक आहे.” “ही फारच सुंदर, उपयुक्त माहिती आहे वॉटसन. जर हा माणूस त्याच्या या विचित्र हत्यारांसकट मोकळा हिंडत असेल तर या प्रकरणाला खतरनाक वळण मिळेल.”

“पण जोनाथन स्मॉलला असा क्रूर साथीदार मिळाला तरी कसा?”

“अगदी सोपं आहे. जोनाथन स्मॉल अंदमानवरून आला हे तर आपल्याला माहित्येय. तिथल्या एखाद्याला बरोबर घेऊन येणं काही अवघड नाही. वॉटसन, मला वाटतं तुला झोप आलीय. सोफ्यावर आडवा हो. मी तुला गाढ झोपवतो.”

मी स्वतःला सोफ्यावर पसरून दिलं. त्यानं कोपऱ्यातून व्हायोलीन काढलं. वाजवायला सुरुवात केली. ती त्याची स्वतःचीच रचना होती. त्याला

संगीताची जन्मजात देणगी होती. व्हायलीनच्या मंद, मधुर स्वरांत हळूहळू त्याच्या हडकुळ्या हातांची, साफ चेहऱ्याची जाणीव अंधूक व्हायला लागली. सुरांच्या समुद्रावरून हलके हलके उडत मी स्वप्नांच्या राज्यात पोहोचलो. तिथे मेरी मॉस्टन गोड हसत माझ्याकडे पाहात होती.

मी झोपेतून उठलो तेव्हा दुपार उलटून गेली होती. आता मला बरंच ताजंतवानं वाटत होतं. होम्स मी झोपण्याच्या आधी जसा पाहिला होता तशाच अवस्थेत बसून होता. फक्त व्हायोलीन बाजूला ठेवून त्यानं पुस्तकात डोकं खुपसलं होतं. मी जरा चुळबुळ केल्यावर त्यानं माझ्याकडे पाहिलं. त्याच्या चेहऱ्यावर चिंता होती.

“छान झोपला होतास तू.” तो म्हणाला; “आमच्या बोलण्याच्या आवाजानं तुला जाग येईल अशी भीती वाटत होती मला.”

“मला काही समजलंसुद्धा नाही.” मी म्हणालो; “काही नवीन कळलं का?”

“दुर्दैवाने, काहीच नाही. मी कबूल करतो, की मला आश्चर्यही वाटतंय आणि माझी निराशाही झालीय. आत्तापर्यंत काहीतरी ठोस असं हाती लागायला पाहिजे होतं. आत्ताच विगीन्स त्याचा रिपोर्ट घेऊन आला होता. त्याला लॉचचा शोध लागला नाही. याचाच अर्थ आता पुढचा प्रत्येक तास महत्वाचा आहे.”

“माझी काही मदत? झोप मस्त झालीय, आजची रात्रही जागू शकेन अशी तयारी आहे.”

“नाही. आपण काहीच करू शकत नाही. फक्त वाट पाहू शकतो. जर इथून कुठे गेलो आणि आपल्या अनुपस्थितीत काही निरोप आला तर घोटाळा होईल. अर्थात तुला जर कुठे जायचं असेल; तर जाऊन येऊ शकतोस. पण मला मात्र तयारीत राहिलं पाहिजे.”

“मला कॅबरवेलला जाऊन मिससेस सेसील फॉरेस्टरना भेटलं पाहिजे. त्यांनी मला आज बोलावलं होतं.”

“अच्छा.. मिससेस फॉरेस्टरनी बोलावलंय?” होम्सनं डोळे मिचकावत मिशकीलपणे विचारलं.

“हो... म्हणजे तसं मिस मॉर्स्टनही म्हणाली होती. काल रात्री काय घडलं ते त्यांना ऐकायचं होतं.”

“मी त्यांना काहीही सांगितलं नसतं.” होम्स म्हणाला; बायकांवर कधीही पूर्णपणे विश्वास ठेवू नये, त्या कितीही चांगल्या असल्या तरीही.”

या टोकाच्या विधानावर वाद घालायला मी थांबलो नाही. “तासा दोन तासात परत येतो.”

“ठीक आहे, गुड लक. जर तू नदीच्या त्या बाजूला जाणार असशील तर टोबीला परत सोडून येशील का? आता त्याचा आपल्याला काही उपयोग होईल असं वाटत नाही.”

मी टोबीला बरोबर घेतलं. पिचिन लेनमधल्या त्या प्राणी सांभाळणाऱ्या म्हाताऱ्याकडे निघालो. कॅबरवेलमध्ये गेल्यावर मला दिसलं, की मिस मॉर्स्टन कालच्या धावपळीमुळे थकून गेली होती. तरीपण तिला आणि मिससेस फॉरेस्टरना सुध्दा कालचा सारा प्रकार ऐकायची उत्सुकता होती. मी काही घटना वगळूनच त्यांना कालचा प्रकार सांगितला. शोल्टो कसा मेला, त्याचा मृतदेह कसा दिसत होता वगैरे गोष्टी सांगितल्या नाहीत. अर्थात बऱ्याच गोष्टी वजा करूनही त्यांना जे काही सांगितलं ते ऐकून त्या दोघी थक्क झाल्या.

“हे सारं एखाद्या कादंबरीत किंवा दंतकथेत चपखल बसेल.” मिससेस फॉरेस्टर उद्गारल्या. “गडगंज खजिना, नरभक्षक जमातीतला माणूस, लाकडी पायाचा गुन्हेगार...”

“आणि दोन झुंजार नायक.” मिस मॉर्स्टन माझ्याकडे कटाक्ष टाकत म्हणाली.

“मेरी; तुझं आयुष्य खजिन्यामुळे बदलून जाणार आहे. पण तू आनंदानं मोहळून वगैरे गेलेली दिसत नाहीयेस. एवढं श्रीमंत होणं म्हणजे काय याची साधी कल्पना तरी करून बघ. जग तुझ्या पायाशी आलं असेल.”

मॉर्स्टनला त्या श्रीमंतीचं काहीच कौतुक वाटत नाहीये हे पाहून माझ्या मनाला उगीचच गुदगुल्या झाल्या. तिनं विषय झटकावा तशी मान झटकली. त्यावरून तिला त्यात काहीच स्वास्त्य नाही हे माझ्या लक्षात आलं.

“मला मि. थॅडियस शोल्टोची काळजी वाटते.” ती म्हणाली; ते माझ्याशी अतिशय सभ्य आणि प्रामाणिकपणे वागले आहेत. त्यांना या लांछनास्पद आरोपातून मुक्त करणं हे आपलं कर्तव्य आहे.”

मी कॅबरवेलमधून बाहेर पडलो तेव्हा संध्याकाळ होऊन गेली होती. घरी परतलो तेव्हा अंधार झाला होता. होम्सचा पार्सप आणि पुस्तक दोन्ही खुर्चीवर पडले होते. पण तो कुठेच दिसत नव्हता. चिड्डी वगैरे लिहून ठेवली असेल या आशेने मी इकडे तिकडे पाहिलं. पण तीही कुठे दिसली नाही.

“होम्स बाहेर गेलाय?” मिससेस हडसन पडदे ओढून घ्यायला वर आल्या तेव्हा मी त्यांना विचारलं.

“नाही सर. ते तर त्यांच्या खोलीतच आहेत... सर...” मिससेस हडसन खोल आवाजात बोलू लागल्या; “मला त्यांच्या तब्येतीची फार काळजी वाटते सर.”

“का?”

“त्यांचं वागणंय तसं विचित्र आहे. तुम्ही गेल्यावर ते घरात सतत येरझारा घालत होते. सारखं खालीवर चाललं होतं. त्यांच्या पावलांच्या टकटक

आवाजाचा मला अगदी वीट आला. ते स्वतःशीच पुटपुटत बोलत होते. जरा काही खुद्द वाजलं की जिऱ्यापाशी यायचे आणि मला ‘काय आहे मलसेस हडसन?’ असं वलचारयचे. त्यांनी स्वतःला खोलीत कोंडून घेतलं; पण तरीही त्यांच्या पावलांचा आवाज येतच राहिला. त्यांना जरा बरं वाटावं म्हणून मी औषध सुचवायला गेले तर माझ्याकडे अशा नजरेनं पाहिलं की; मी खोलीतून बाहेर कधी पडले हे माझं मलाच कळलं नाही.”

“तुम्ही अस्वस्थ होऊ नका मलसेस हडसन.” मी म्हणालो; “मी त्याला यापूर्वीही असं पाहिलेलं आहे. त्याचे वलचार त्याला स्वस्थ बसू देत नाहीत. काळजी करू नका. मी काहीबाही सांगून त्या भल्या बाईला शांत करण्याचा प्रयत्न केला. पण होम्सचं असं रात्र रात्र अस्वस्थ होऊन येरझारा घालणं मला नवीन नव्हतं. आजच्या रात्री त्याच्या पावलांच्या आवाजामुळे माझीही मध्ये मध्ये झोपमोड झाली होती. केसमध्ये काहीच न घडण्याच्या काळात अशी सक्तीची वलश्रांती त्याच्या किती अंगावर येते याचा अनुभव मी घेत होतो.

रात्रभराच्या जागरणाने सकाळी ब्रेकफास्ट घेताना; होम्स पेंगुळलेला आणि मलूल वाटत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर तापाची झाक दलसत होती.

“तू स्वतःला किती शलणवतोयस होम्स. काल रात्रभर मी तुझ्या पावलांचा आवाज ऐकत होतो.”

“हं. मी झोपूच शकलो नाही.” तो म्हणाला; “ही जटल केस आता मला खाऊ लागलीय. बाकी सारे प्रश्न सुटले असतानाही छोटे छोटे अडथळे पार करण्यात गुंतून पडावं लागणार आहे असं दलसतंय. मला माणूस माहित्येय, लॉच माहित्येय आणि तरीही त्यांचा काहीच थांग लागत नाहीये. मी वलगीन्सला कामाला लावलं आहे, इतर साधनांचीही कमतरता नाहीये. संपूर्ण नदीचा दोन्ही बाजूंनी शोध घेऊन झालाय; पण तरीही त्या लॉचचा काही पत्ता नाही. मलसेस स्मिथला तिच्या नवऱ्याबद्दलही काही कळलं नाहीये. मला वाटतं की त्यांनी लॉच तुफान वेगाने पळवली असणार. पण तसं करायला तर बंदी आहे.”

“किंवा मग मलसेस स्मिथनीच आपली दिशाभूल केली असेल.”

“नाही. तसं होणं शक्य नाही. मी चौकशी केली. तलं वर्णन केलेली लॉच खरोखरच अस्तलत्वात आहे.”

“लॉच वलरुध्द दिशेला गेली असेल.”

“मी त्याही शक्यतेचा वलचार केला. शोधपथक रलचमंडपर्यंत शोध घेईल. आणि आजच्या दिवसात काही तपास लागला नाही तर उद्या मी स्वतःच यात उतरेन. लॉचऐवजी थेट त्या जोनाथन स्मॉलपर्यंत पोहोचेल. पण आज काहीतरी खबर मिळेल हे नक्की. अगदी खात्रीनं.”

पण आम्हाला काहीच खबर मिळाली नाही. ना वलगीन्सकडून ना दुसऱ्या कोणाकडून. नॉरवूडच्या घटनेबद्दल बहुतेक सर्व वर्तमानपत्रांतून छापून येत होतं. त्यात बलचाऱ्या थॅडियस शोल्टोवरच आगपाखड होती. पण नवीन असं काहीच मिळत नव्हतं. दुसऱ्या दिवशी बार्थोलेमी शोल्टोच्या मृत्यूचं कारण नलश्रितपणे शोधून काढण्यात येणार आहे असं ललहलं होतं. मी तपासात काहीच गती नाही हे सांगायला संध्याकाळी कॅबरवेलला गेलो. परत आल्यावर मला होम्स नलराश आणि गंभीर वाटला. तो माझ्याशीही फार बोलेना. माझ्या प्रश्नांची उत्तरं वरवर देत होता. त्यानं संध्याकाळभर स्वतःला अगम्य रासायनलक प्रयोगांमध्ये गुंतवून घेतलं होतं. अनेक रसायनं उकळवली जात होती. वाफा येत होत्या. असा जीवघेणा वास सुटला होता की मला त्या खोलीत राहणं मुश्कील झालं. अगदी पहाटेपर्यंत परीक्षानळ्यांचा आणि वलवलध उपकरणांचा कलणकलण आवाज येत राहिला. होम्स रात्रभर त्याच्या प्रयोगातच दंग होता.

मी सकाळी लवकर उठलो तेव्हा होम्स माझ्या पलंगाशेजारी उभा दलसला. मला आश्चर्य वाटलं. त्यानं अंगावर खलाशाचा वेश परिधान केला होता. त्यावर पी-जॅकेट चढवलेलं होतं. गळ्याभोवती लाल स्कार्फ गुंडाळला होता.

“मी नदीवर चाललोय वॉटसन. आता मला हा एकच मार्ग दलसतोय. आणि तो पडताळून पाहण्याच्या योग्यतेचाच आहे.”

“असणारच. मी तुझ्याबरोबर येतो चल.” मी म्हणालो.

“नको. तू इथेच माझा प्रतिनिधी म्हणून थांबायला हवं. मलाही घर सोडून जाऊ नये असंच वाटतंय. कालपासून वलगीन्सकडून काहीच माहिती मिळाली नाही. आज ती मिळण्याची शक्यता वाढली आहे. मला येणाऱ्या साऱ्या चिड्ड्या आणि तारा उघडून वाच. काही बातमी मिळाली तर तुझ्या वलचाराऱे निर्णय घे. मी तुझ्यावर वलसंबून राहू ना?

“अगदी.”

“तू मला तार करू शकणार नाहीस. कारण मी कुठे असेन हे माझं मलाच माहीत नाही. नशीब चांगलं असेल तर फार लांब जावं लागणार नाही. पण परत येताना माझ्या हाती काहीतरी बातमी असेल हे नक्की.”

ब्रेकफास्ट होईपर्यंत मला होम्सकडून काहीच कळलं नाही. ‘स्टॅडर्ड’ची पानं चाळताना मला या केसबद्दल एक ताजा उल्लेख आढळला. त्यात ललहलं होतं, ‘अप्पर नॉरवूड दुर्घटना आधी वाटत होती त्याहून अधिक गुंतागुंतीची आणि रहस्यमय आहे असे दलसते. हाती आलेल्या नवीन पुराव्यांवरून श्री. थॅडियस शोल्टो हे या प्रकरणी संपूर्णतः निर्दोष सिध्द झाले आहेत. हाऊसकीपर मलसेस बर्नस्टोन यांची काल मुक्तता करण्यात आली. खऱ्या गुन्हेगारांपर्यंत पोहोचण्यासाठी पोलिसांच्या हाती नवीन धागेदोरे सापडले आहेत असे समजते. तपासाची सूत्रे स्कॉटलंड यार्डचे चाणाक्ष अधिकारी श्री. ँथेल्ली जोन्स यांच्याकडे आहेत. आरोपींना कोणत्याही क्षणी अटक होईल अशी परलस्थिती आहे.’

‘चला त्यातल्यात्यात हे एक चांगलं झालं’ मी वलचार केला. ‘थॅडियस शोल्टो यातून सुटला. पण हे नवीन धागेदोरे काय असतील? पोलिसांच्या हातून जेव्हा जेव्हा चूक होते तेव्हा असंच छापून देण्याची पध्दत आहे.’

मी वर्तमानपत्र टेबलवर भिरकावून दिलं; त्याच क्षणी त्यातल्या एका जाहिरातीवर माझी नजर खिळली. ती जाहिरात अशी होती.

‘हरवले आहेत - ‘मोर्डेकाई स्मिथ’ हे त्यांचा मुलगा ‘जिम’समवेत बेपत्ता आहेत. दोघे मंगळवारी पहाटे तीनच्या सुमाराला आपली ‘अरोरा’ नावाची स्टीम लॉच घेऊन बाहेर पडले होते. अरोरा लॉच काळ्या रंगाची असून त्यावर लाल रंगाच्या दोन रेषा आहेत. काळ्या धुरांड्यावर पांढरे पट्टे आहेत. लॉच किंवा मोर्डेकाई स्मिथ यांची माहिती देणाऱ्यास पाच पौंडांचे बक्षीस देण्यात येईल. संपर्क - मिसेस स्मिथ, स्मिथ धक्का किंवा २२१ बी बेकर स्ट्रीट.

हे नक्की होम्सचंच काम होतं. जाहिरातीतला बेकर स्ट्रीटचा पत्ताच ते सिध्द करायला पुरेसा होता. यामागे होम्सचं चातुर्य दिसून येत होतं. जरी ही जाहिरात त्या खुन्यांच्या दृष्टीस पडली असती तरी त्यात त्यांबद्दलचा उल्लेख दिसून येत नव्हता. नवरा हरवल्याबद्दल एका स्त्रीची तळमळच निदर्शनाला येत होती.

आजचा दिवस फारच मोठा भासत होता. दारावर खुट्टा वाजलं किंवा रस्त्यावर कोणाच्या पावलांचा आवाज आला तरी वाटायचं की होम्स परत आलाय; किंवा ती जाहिरात वाचून कोणी माहिती द्यायला आलं असणार. मी वाचनात मन रमवण्याचा प्रयत्न केला. पण मन त्या खुन्यांमागेच भरकटत होतं. डोळ्यासमोर आम्ही घेत असलेला शोध उभा राहात होता. होम्सनं लावलेल्या संगतीमध्ये काही महत्त्वाचं राहून तर जात नाही ना; तो स्वतःच्याच नादात स्वतःचीच फसगत तर करून घेत नाहीये ना; त्याच्या कल्पना चुकीच्या गृहीतकांवर तर उभ्या राहात नाहीत ना; अशा शंका मनात डोकावत होत्या. आजतागायत होम्सचं म्हणणं चूक ठरल्याचं मला स्मरत नव्हतं; पण तरी तर्कनिष्ठ माणसाचाही कयास कधीतरी चुकू शकतोच ना. तर्क अधिकाधिक सुसंगत करण्याच्या प्रयत्नातच तो लहानशी चूक करून बसेल; सोप्या गोष्टी अवघड करून ठेवेल अशी काळजी वाटू लागली. दुसऱ्या बाजूला, मी स्वतः पुरावे पाहिले होते आणि त्यानं केलेलं एकेक निदानही ऐकलं होतं. घटनांची साखळी मी पुन्हा पुन्हा आठवून पाहिली. छोट्यात छोटी गोष्टही एकाच दिशेकडे बोट दाखवत होती. होम्सचं निदान चुकीचं ठरेल असं क्षणभर मान्य केलं तरी सत्य मात्र त्याहून कैक पर्तींनी धक्कादायक असणार होतं.

दुपारी तीन वाजता दारावरची घंटा कर्कश वाजू लागली. खालच्या हॉलमध्ये अधिकारवाणीने बोलणारा आवाज घुमू लागला आणि काहीच सेकंदात ऍथेलनी जोन्स खोलीत दाखल झाला. माझ्या आश्चर्याला पारावार राहिला नाही. तो वेगळाच भासत होता. अप्पर नॉरवूड केस आत्मविश्वासाने हाताळणारा, उर्मटपणे मोजकेच शब्द बोलणारा ऍथेलनी जोन्स जणू हा नव्हताच. दुसऱ्याच कोणीतरी होता. त्याचा तोरा उतरला होता. तो अगदी क्षमायाचनेच्या पवित्र्यात मदत मागायला आल्यासारखा वाटत होता.

“गुड डे सर... गुड डे.” तो म्हणाला, “मि. शेरलॉक होम्स कुठे बाहेर गेलेत वाटतं.”

“हो आणि ते कधी येतील ते नक्की सांगता नाही येणार. वाट बघणार असाल तर हरकत नाही. घ्या ती खुर्ची घ्या. सिगार ओढणार?”

“धन्यवाद. जरूर ओढेन.” लाल हातरुमालाने तोंड निपटत तो म्हणाला.

“थोडी विहस्की आणि सोडा?”

“अं.. अर्धा ग्लास. सध्या फार गरम होतंय. आणि मी चिंतेत आहे. तुम्हाला नॉरवूड केससंबंधीचे माझे तर्क माहीत असतीलच.”

“हो तुम्ही सांगितले होते.”

“हं.. मला त्यावर पुन्हा एकदा विचार करावासा वाटतोय. मी थॅडियस शोल्टोवर घट्ट जाळं विणलेलं होतं. पण त्यातून फट साधून तो निसटून गेला. त्यानं असे भरभक्कम पुरावे दाखल केले की आमची बोलतीच बंद झाली. बार्थोलेमीच्या खोलीतून बाहेर पडल्यापासून तो कोणाच्या ना कोणाच्या दृष्टीसमोर आहे. त्यामुळे छपरावर चढून, चोरदरवाजातून आत शिरणारा माणूस थॅडियस असणं शक्यच नाही. ही फार गहन केस आहे. माझी व्यावसायिक पत पणाला लागलीय. मला थोडी मदत मिळाली तर फार बरं होईल.”

“आपल्या प्रत्येकालाच कधी ना कधी मदतीची गरज भासतेच.” मी म्हणालो.

“तुमचा मित्र, शेरलॉक होम्स भन्नाट माणूस आहे.” तो खासगी आवाजात म्हणाला; “त्यांना हरवणं मुश्कीलच आहे. तसं मी त्यांना अनेक केसेसचा गुंता सोडवताना पाहिलं आहे; पण त्यांना या केसचा नीटसा उलगडा अजूनही करता आलेला नाही. त्यांच्या पध्दती जरा तऱ्हेवाईक आहेत; मतं मांडताना ते जरा घाईही करतात पण तरी मला वाटतं की ते चांगले पोलीस ऑफिसर होऊ शकले असते. मला आजच सकाळी त्यांच्याकडून एक तार आली. त्यातूनच मला कळलं की त्यांच्याकडे या शोल्टो केसबद्दल काही सांगण्यासारखं आहे. ही बघा ती तार.”

त्यानं खिशातून ती तार काढून माझ्या हातात दिली. ती पॉप्लरहून दुपारी बारा वाजता पाठवण्यात आली होती. त्यात म्हटलं होतं; ‘लगेच बेकर स्ट्रीटला जा. मी जर परत आलो नसेन तर माझी वाट पाहा. मी शोल्टोच्या खुन्यांच्या मागावर; त्यांच्या अगदी जवळ येऊन ठेपलो आहे. शेवट पाहायचा असेल तर आज रात्री तुम्हीही आमच्याबरोबर येऊ शकता.’

“चांगलं आहे, त्यानं पुन्हा योग्य धागा पकडलेला दिसतोय.”

“हाहा.. म्हणजे तेही चुकले होते तर.” जोन्स हसत, मोठ्या कुत्सित समाधानाने म्हणाला, “चालायचंच. आमच्यापैकी उत्तमातले उत्तम अधिकारीही कधी कधी चुकतात. कदाचित होम्स आत्ताही चुकीच्याच मार्गावर असतील. पण कायद्याचा एक कर्तव्यदक्ष पाईक या नात्याने मी कोणतीही शक्यता नजरेआड होऊ देणार नाही. कोणीतरी आलंय बघा.. कदाचित तेच असतील.”

जिन्यात पावलांचा मोठा आवाज आला. कोणीतरी महत्प्रयासानं पावलं घासत आणि धापा टाकत वर येत होतं. त्याला श्वास लागला होता. एकदोनदा तो माणूस जिन्यातच थांबला. हा एवढा जिना चढणंही जणू काही त्याच्यासाठी कष्टाचं होतं. पण अखेरीस तो खोलीच्या दारापाशी आला. त्याचा अवतार आम्ही ऐकलेल्या आवाजाशी साधर्म्य दाखवत होता. दारात एक जख्ख म्हातारा उभा होता. अंगावर खलाशांसारखा पेहराव होता. जुनाट पी-जॅकेटचं गळ्यापासचं बटणही लावून घेतलं होतं. पाठीला कुबड होतं, पाय लटपटत होते. श्वास एखाद्या दमेकऱ्यासारखा धपापत चालला होता. हातातल्या ओक लाकडाच्या सोट्यावर भार देऊन वाकून उभं राहून श्वास घेताना त्याचे खांदे मागे ताणले जात होते. हनुवटीभोवती रंगीत स्कार्फ होता. त्याचा पूर्ण चेहरा मला दिसत नव्हता. पण त्याचे बारीक डोळे मात्र उत्सुकतेने भरलेले होते. त्यावर जाड पांढऱ्या भुवया होत्या. लांबलचक कल्लेही चांगले पिकलेले होते. तो एखादा कसलेला खलाशी असावा आणि कालपरत्वे त्याला दारिद्र्य आलं असावं असाच माझा ग्रह झाला.

“काय पाहिजे म्हातारबुवा?” मी विचारलं.

त्यानं लटपटत्या मानेनं संधपणे माझ्याकडे पाहिलं.

“शेरलॉक होम्स आहेत का इथे?”

“नाही; पण मी त्यांचं काम पाहतोय. त्यांच्यासाठी काही निरोप असेल तर माझ्याकडे देऊ शकता.”

“नाही मला केवळ त्यांच्याशीच बोलायचंय.”

“तुम्हाला सांगितलं ना की मी त्यांचं काम पाहतो. तुम्हाला मोर्डेकाई स्मिथच्या बोटीसंबंधी काही सांगायचं आहे का?”

“हो.. मला ती कुठे आहे ते माहित्येय. होम्स ज्यांचा शोध घेतायत ती माणसं कुठे आहेत हे माहित्येय आणि खजिना कुठाय; हेही मला ठाऊक आहे. सारं काही माहित्येय मला.”

“मला सांगा. मी सांगेन त्यांना.”

“मी फक्त त्यांच्याशीच बोलेंन.” चिडचिड्या खत्रुड म्हाताऱ्यांसारखंच त्यानं आपलं टुमणं सोडलं नाही.

“मग तुम्हाला त्यांची वाट पाहावी लागेल.” मी म्हणालो.

“छे छे. मी कोणाला खुश करण्यासाठी माझा आख्खा दिवस उगाच वाट बघण्यात वाया घालवणार नाही. त्यांचं त्यांना शोधून काढू देत. तुम्हा दोघांचीही मी पर्वा करत नाही. एकही शब्द सांगणार नाही मी.”

तो लगबगीने जायला वळला पण ऍथेलनी जोन्स त्याच्या समोर जाऊन उभा राहिला.

“थांबा.” तो म्हणाला; “तुमच्याकडे महत्त्वाची माहिती आहे, तुम्ही असे निघून जाऊ शकत नाही. होम्स येईपर्यंत तुम्हाला रोखून धरलंच पाहिजे. तुम्हाला आवडो किंवा न आवडो.”

म्हातारा त्याला चुकवत लगबगीने दरवाजाकडे जायला लागला. पण ऍथेलनी जोन्सनं त्याची वाट अडवून धरली. त्याला प्रतिकार करणं निरर्थक आहे हे म्हाताऱ्याला लगेच कळलं.

“अस्सं?” रागाने सोटा आपटत तो किंचाळला. “मी इथे त्या सभ्य माणसाला भेटायला आलो होतो. आणि तुम्ही दोघं... तुम्हाला मी उभ्या जन्मात कधी पाहिलंही नाही. मला अशी वागणूक देताय?”

“आम्ही तुमच्या वेळेची भरपाई करून देऊ.” मी म्हणालो; “सोफ्यावर बसून घ्या. तुम्हाला फार वाट पाहावी लागणार नाही.”

म्हातारा रागाने नुसता धुमसत होता. हनुवटीला हातांचा आधार देऊन तो तसाच बसून राहिला. जोन्सनं आणि मी सिगार पेटवले. आमचं बोलणं पुन्हा सुरू केलं.

“मलाही एक सिगार द्या.” अचानक होम्सचा आवाज प्रकटला.

आम्ही दोघांही बसल्या जागी खिळलो. आमच्याकडे गमतीने पाहात होम्स समोर बसला होता.

“होम्स तू? अन् तो म्हातारा?”

“हा बघ म्हातारा. हातातला पांढऱ्या केसांचा पुंजका माझ्यासमोर करत तो म्हणाला. हे त्याचे कल्ले, केस, भुवया. माझं वेषांतर छान वठलं होतं. पण ते याही परीक्षेत उतरेल असं मला वाटलं नव्हतं.

“वाऽऽऽ.” जोन्स भानावर येत ओरडला; “तुम्ही एक उत्तम अभिनेते झाला असता. काय तुमचा तो खोकल्याचा आवाज, काय ती लटपटती चाल. खूप पैसे कमावले असते तुम्ही. मी खरं म्हणजे तुमच्या डोळ्यांवरून तुम्हाला ओळखलंच होतं. आम्ही आमच्याच नादात होतो. नाहीतर...”

“मी याच वेषात दिवसभर वावरत होतो.” सिगार पेटवत होम्स म्हणाला; आताशा बरेचसे गुन्हेगार मला ओळखायला लागले आहेत. वॉटसननं काही केसेस लिहून त्या प्रसिध्द केल्यावर तर खूपच. त्यामुळे आता मला मोक्याच्या क्षणी असंच वेषांतर करून जायला लागतं. तुम्हाला माझी तार मिळाली?”

“हो, ती वाचूनच तर इथे आलो मी.”

“तुमची प्रगती कुठवर झालीय?”

“काहीच हशील झालं नाहीये. दोन आरोपींना सोडून द्यावं लागलं आणि उरलेल्या दोघांविरुद्ध माझ्याकडे पुरावे नाहीयेत.”

“हरकत नाही. त्यांच्याजागी दुसरे दोनजण देतो तुम्हाला. पण त्यासाठी तुम्हाला माझे नियम पाळावे लागतील. यशाचं सारं श्रेय तुम्हालाच मिळेल; पण काम करताना मात्र तुम्हाला माझं ऐकावंच लागेल. कबूल?”

“खुनी सापडणार असतील तर जरूर.”

“ठीक आहे. मग प्रथम मला एक वेगवान पोलीस बोट लागेल. स्टीम लॉंच. सात वाजता वेस्टमिन्स्टरपाशी.”

“ही व्यवस्था सहज करता येईल. तशी तिथे एक बोट असतेच. पण मी फोन करून नक्की करून ठेवतो.”

“प्रतिकाराची वेळ आलीच तर त्यासाठी बोटीवर दोन तगडे पोलीस पाहिजेत.”

“बोटीवर दोन तीन जण असतीलच. अजून काही?”

“त्या लोकांना पकडल्यावर खजिनाही आपल्या हाती लागेल. तो मिस मॉस्टनकडे सुपूर्त करण्यात वॉटसनला आनंद होईल. खजिन्याच्या अर्ध्या वाट्यावर तिचा अधिकार आहे. खजिन्याची पेटी प्रथम तीच उघडेल. काय वॉटसन?”

“आनंदाची गोष्ट आहे.”

“हे जरा सरकारी नियमांना सोडून होतंय.” जोन्स मान हलवत म्हणाला; “खरं म्हणजे सगळंच नियमबाह्य चाललंय; पण मला वाटतं आपण त्याच्याकडे कानाडोळा करायला पाहिजे. मात्र त्यानंतर सरकारी तपासकार्य पूर्ण होईपर्यंत खजिना आमच्याकडे जमा करायला पाहिजे.”

“जरूर, तसंच होईल. अजून एक. मला या प्रकरणातले काही तपशील जोनाथन स्मॉलच्याच तोंडून ऐकायचे आहेत. तुम्हाला माहित्येय; मला माझी केस पूर्णपणे सोडवायला आवडते. मी जोनाथनशी बोलण्याबद्दल तुमची कोणतीही हरकत असता कामा नये. इथे या खोलीत किंवा कुठेही. अर्थात पोलिसी पहाऱ्यातच.”

“आत्ता सारे फासे तुमच्या हातात आहेत. हा जोनाथन स्मॉल अस्तित्वात आहे असा पुरावाही माझ्या हातात नाही. त्यामुळे ठीक आहे, तुम्ही त्याला पकडू शकत असाल तर त्याच्याशी बोलण्यासाठी, त्याच्याकडून माहिती काढून घेण्यासाठी माझी काहीच हरकत असणार नाही.”

“मग हे ठरलं?”

“नक्की, अजून काही?”

“एकच. मी तुम्हाला आज इथेच जेवायला थांबायचा आग्रह करतोय. अर्ध्या तासात जेवण तयार होईलच. मस्त मासे आणि वाईन आणलीय मी. वॉटसन, अजून तुला मी किती चांगला हाऊसकीपर आहे हे कळलेलंच नाही.”

आमचं जेवण मोठ्या मजेत चाललं होतं. होम्स त्याची लहर असेल तर कोणत्याही विषयावर भरभरून बोलू शकत असे. आणि त्या रात्री त्याला तशी लहर आली होती. तो आनंदाच्या अगदी शिखरावर होता. मी त्याला आजच्याएवढा तेजःपुंज कधीच पाहिला नव्हता. एकामागोमाग एक अनेक विषय उलगडत चालले होते; होम्स बोलत होता. मध्ययुगीन कुंभारकाम, स्ट्रॅंडीव्हॅरीयस व्हायोलीन, श्रीलंकेमधला बुद्धवाद, भविष्यातल्या युध्दनौका... प्रत्येक विषयावर अशा सफाईने मतं मांडत होता की प्रत्येकावर त्याचा सखोल अभ्यास असला पाहिजे. गेल्या एकदोन दिवसांच्या मानसिक ताणावर मात म्हणून आज त्याची विनोदबुद्धीही चांगलीच जागृत झाली होती. या मोकळ्या वातावरणात ऍथेल्नी जोन्सचा पोलिसी मगुरी खाक्या गळून पडला. त्याच्यातला चांगला मिळून मिसळून वागणारा माणूस दिसायला लागला. माझ्यापुरतं बोलायचं तर ही केस अखेरच्या टप्प्यावर आली याचं मला खूप सुख होत होतं. मी होम्सच्या आनंदात सहभागी होत होतो. जेवताना आमच्यापैकी कोणीही; ज्यासाठी आम्ही सारे एकत्र जमलो होतो त्या शोल्टो केससंबंधी चकार शब्दही काढला नाही.

जेवण झाल्यावर होम्सनं घड्याळाकडे नजर टाकली आणि तीन ग्लासांमध्ये पोर्टवाईन ओतली. “आपल्या मोहिमेच्या यशासाठी.” ग्लास उंचावत तो म्हणाला; “चला, आता वेळ झाली. वॉटसन, तुझ्याकडे पिस्तूल आहे?”

“टेबलामध्ये माझं जुनं सर्व्हीस रिव्हॉल्व्हर आहे.”

“नीट साफसूफ करून बरोबर घे. दाराशी बग्गी आलेली दिसते. मी साडेसहाला यायला सांगितलं होतं.”

आम्ही वेस्टमिन्स्टरच्या धक्क्यावर पोहोचलो तेव्हा सात वाजून गेले होते. लॉच आमची वाटच पाहात होती. होम्सनं तिचं बारकाईनं निरीक्षण केलं.

“यावर पोलीस-बोटीची काही निशाणी आहे?”

“हो. तो बाजूचा हिस्सा दिवा.”

“काढून टाका.”

दिवा काढून टाकला गेला. आम्ही लॉचवर पाऊल टाकलं. धक्क्याला बांधलेले दोर सोडले गेले. होम्स, जोन्स आणि मी मागच्या हौद्यात बसलो. एक नावाडी सुकाणू धरून होता, एकजण इंजिनपाशी होता. बोटीच्या पुढच्या भागात दोन ताकदवान इन्स्पेक्टर्स होते.

“कुठे जायचं?” जोन्सनं विचारलं.

“टॉवरपाशी. जेकबसन यार्डजवळ थांबायला सांगा.”

आमची लॉच खरंच वेगवान होती. अनेक मालवाहू बोटींना तिचं सहजगत्या मागे टाकलं. जणू काही त्या बोटी एकाच जागी थांबल्या होत्या. एका स्टीमरलाही मागे सारल्यानंतर होम्सच्या चेहऱ्यावर समाधानाचं हसू उमटलं.

“नदीवरच्या प्रत्येक गोष्टीपर्यंत आपण पोहोचू शकलो पाहिजे.” तो म्हणाला.

“आपल्याशी स्पर्धा करू शकतील अशा लॉचेसच नाहीयेत इथे.”

“अरोरा. अत्यंत वेगवान म्हणून तिचा लौकिक आहे. ती मिळाली पाहिजे वॉटसन. कालपर्यंत मी छोट्या गोष्टींनीही अस्वस्थ होत होतो, पण मी त्या वैतागावर विजय कसा मिळवला माहित्येय?”

“कसा?”

“स्वतःला रसायनशास्त्राच्या प्रयोगात झोकून दिलं. हीच माझ्या मनाची विश्रांती. कुणीतरी म्हटलंच आहे की, ‘कामात बदल म्हणजेच आराम’. मी तेच केलं. रासायनिक प्रक्रिया करून हायड्रोकार्बनचं विघटन करण्यात मला यश मिळालं आणि मग मी शोल्टोची केस पुन्हा पुढे घेतली. पुन्हा एकदा मुळापासून विचार करायला सुरुवात केली. माझ्या त्या पोरानी नदी वरपासून खालपर्यंत पिंजून काढली होती तरी त्यांना काही सुगावा लागला नव्हता. लॉच परतही आली नव्हती आणि कोणत्याही धक्क्यावर, किनाऱ्यावर दिसतही नव्हती. ती सापडूच नये म्हणून तळाला भोकं पाडून नदीत बुडवून टाकली असण्याची शक्यता अगदीच नगण्य होती. अर्थात बाकी साऱ्या शक्यता मावळल्या असत्या तर तीच एक ‘सत्य’ म्हणून बाकी उरणार होती. जोनाथन स्मॉल हा स्वार्थासाठी कोणत्याही थराला जाऊ शकतो. पण तो असं काही करेल हे मला पटत नव्हतं. कारण बोट व्यवस्थितशीर बुडवण्यासाठीही शिक्षण आणि तांत्रिक ज्ञान आवश्यक असतं. नंतर मी विचार केला की; त्याचं लंडनमध्ये वारंवार येणं होतं. पॉडिचरी लॉजवर त्यानं पाळत ठेवली होती हे तर आपल्याला माहीतच आहे. लंडनमधून क्षणार्धात निघून जाणं हे अवघडच. तयारीसाठी थोडा तरी कालावधी लागतोच. त्याच्याकडे उणापुरा एकच दिवस होता. मी आता या दिशेने विचार करू लागलो.”

“हा विचार मला कच्चा वाटतो. कारण पळून जाण्यासाठी जी तयारी त्याला करायची होती ती तो आधीही करून ठेवू शकला असता.”

“नाही. तसं वाटत नाही. तो जिथे लपून राहात असेल ती आसऱ्याची सुरक्षित जागा तो अशी एकदम सोडून बाहेर पडेल हे पटत नाही. जोपर्यंत त्या

जागेशिवायही आपला निभाव लागू शकेल अशी खात्री त्याला वाटणार नाही; तोपर्यंत तो जागा सोडणार नाही. मी अजून एक विचार केला; त्याचा तो विचित्र साथीदार. त्याला कितीही नखशिखान्त झाकून ठेवला तरी त्याच्याबद्दल चर्चा होऊ शकते आणि त्याचा संबंध नॉरवूड खुनाशी जोडला जाऊ शकतो हे कळण्याएवढा जोनाथन स्मॉल नक्कीच हुशार आहे. ते गच्च अंधारात त्यांच्या आसऱ्याच्या जागेपासून निघाले. दिवस उजाडण्याच्या आत त्याला तिथे परत जायचं असणार. मिसिस स्मिथच्या सांगण्यानुसार त्यांनी रात्री तीनच्या सुमाराला लॉच घेतली. तासाभरातच फटफटणार होतं. पहाटेची वर्दळही वाढणार होती. ते सहजच लोकांच्या दृष्टीस पडले असते. म्हणून माझा कयास असा आहे की ते फार लांब गेलेले नाहीत. मोर्डोकाई स्मिथला तोंड बंद ठेवण्यासाठी पैसे दिले आणि पोबारा करण्यासाठी त्याची लॉच ठेवून घेतली. खजिन्यासकट कुठेतरी दडून बसले. या वेळेत वर्तमानपत्रांत केसबद्दल काय अंदाज बांधले जातायत याचाही त्यांनी अभ्यास केला असेल. पुन्हा कोणाच्या दृष्टीस पडू नये म्हणून आज रात्रीच्या अंधारात ते ग्रेव्हसेंडहून एखाद्या बोटीवर चढतील. अमेरिका किंवा इंग्लंडच्या वसाहती देशात पळून जाण्याची व्यवस्था त्यांनी आधीच करून ठेवली असेल हे मात्र नक्की.”

“पण लॉचचं काय? ती तर त्यांच्या लपून बसण्याच्या जागेपर्यंत नेणं शक्य नाही.”

“हो पण लॉच त्यांच्यापासून फार लांब अंतरावरही नसेल. दृष्टिपथातच असेल. मी जोनाथन स्मॉलच्या भूमिकेत जाऊन विचार केला. त्याच्यासारखा माणूस काय करू शकेल याची कल्पना केली. तो काय करेल? लॉच परत पाठवून देईल; किंवा जर पोलिसांनी पाठलाग केलाच तर पळून जायला मदत म्हणून जवळच्या एखाद्या धक्क्यावर ठेवून देईल. पण लॉच लपवूनही ठेवायची आणि पाहिजे तेव्हा तिचा वापरही करायचा यासाठी काय करता येईल? मी त्याच्याजागी असतो तर? लॉच एखाद्या बोट बांधणी करणाऱ्याकडे किंवा दुरुस्ती करणाऱ्या यार्डमध्ये दिली असती. उगाच काहीतरी किरकोळ काम करायला सांगितलं असतं. त्यामुळे ती लपवलीही गेली असती आणि अगदी काही तासांच्या सूचनेबरहुकूम हाताशीही आली असती...”

“सोपं आहे.”

“सोप्या गोष्टींकडे दुर्लक्ष होणं स्वाभाविकच असतं. मग मी याच शक्यतेवर काम करायचं ठरवलं. खलाशांसारखा पेहराव केला आणि नदीकाठच्या सगळ्या यार्डस्वर, वर्कशॉप्समध्ये चौकशी करायला सुरुवात केली. पंधरा ठिकाणी अपयश आलं पण सोळाव्या ठिकाणी, जेकबसन यार्डवर कळलं की त्यांच्याकडे एका लाकडी पायवाल्या माणसानं दोन दिवसांपूर्वीच ‘अरोरा’ नावाची बोट, सुकाणूचं अगदी किरकोळ काम करण्यासाठी सोडली आहे. ‘ती काळ्यावर लाल रेषा असलेली बोट बघा साहेब. खरं म्हणजे सुकाणूला काहीबी झालेलं नाही. उगाच काहीतरी काम काढायचं म्हणून...’ असं तिथला कामगारच मला म्हणाला. आणि त्याच वेळी बोटीतून कोण उतरलं माहित्येय? ‘मोर्डोकाई स्मिथ’. तो चिक्कार प्यायला होता. अर्थात मी त्याला ओळखू शकलो नसतो. पण त्यानंच स्वतःचं आणि बोटीचं नाव मोठ्याने घेतलं. तो कामगारांवर ओरडत होता; “चला आटपा लवकर. मला ‘अरोरा’ बरोबबर आठ वाजता तयार पाहिजे समजलं? दोघाजणांना घेऊन जायचंय. हा ‘मोर्डोकाई स्मिथ’ प्रवाशांना वाट बघायला लावत नाही...” मोर्डोकाईला खूप पैसे मिळालेले दिसत होते. प्यायलेल्या अवस्थेत तो कामगारांवर नाणी उधळत आरडाओरडा करत होता. मी त्याचा थोडा पाठलाग केला पण तो पलीकडच्या एका झोपड्यात शिरला. मी परत यार्डमध्ये आलो. येताना माझ्या एका पोराला बरोबर घेतलं. त्याला अरोरावर लक्ष ठेवण्यासाठी नेमलं. नदीकाठाशी उभं राहायचं आणि लॉच निघाली की हातरुमाल फडकावून इशारा करायचा अशी कामगिरी त्याच्यावर सोपवली. आता जर पाठलाग करून त्या दोघांना खजिन्यासकट ताब्यात घेऊ शकलो नाही तर आपल्यासारखे करंटे आपणच..”

“हं. ती माणसं गुन्हेगार असोत वा नसोत; तुमचं प्लॅनिंग तर मस्तच आहे..” जोन्स पुन्हा आपल्या तिरपागड्या खाक्यात शिरत म्हणाला; “मी असतो तर काय केलं असतं माहित्येय? जेकबसन यार्डमध्ये पोलिसांची तुकडी घुसवली असती आणि ते तिथे आल्या आल्या एकदम झडप टाकून पकडलं असतं..”

“तशानं काहीच हाती लागलं नसतं. हा जोनाथन स्मॉल चतुर आणि धोरणी आहे. कोणाला तरी टेहळणी करायला पुढे पाठवेल. जर काही संशयास्पद आढळलं तर पुन्हा आठवडाभर तरी गायब होईल.”

“पण तू मोर्डोकाईला तरी ताब्यात घ्यायला हवं होतंस. आपण त्याच्यामार्फत त्यांच्यापर्यंत पोहोचू शकलो असतो.”

“त्यात माझा दिवस वाया गेला असता. मोर्डोकाईला ते कुठं राहतायत हे माहीत असायची शक्यता एकच टक्का आहे. जोपर्यंत त्याला बक्कळ पैसा आणि चिक्कार दारू मिळत्येय तोपर्यंत तो कशाला फालतू चौकशा करेल? त्यांच्याकडून केव्हा काय करायचं याचा निरोप मिळेलच त्याला. सगळ्या शक्यतांचा विचार करता; मी जे केलंय ते बरोबरच आहे.”

असं बोलणं चालू असताना एकीकडे आमची बोट थेम्स नदीच्या विशाल पात्रातून अनेक पुलांखालून पुढे जात होती. शहर मागे पडलं. सेंट पॉल चर्चवरचा क्रॉस सूर्याच्या मावळत्या किरणांत लकाकत होता. टॉवरपर्यंत पोहोचलो तेव्हा संधिप्रकाश पसरला होता.

“हे जेकबसन यार्ड”. होम्स म्हणाला. हा लंडनचा ‘सरी’ विभाग होता. अनेक बोटी डोलकाट्यांना दोऱ्या लावून काठाला बांधून ठेवल्या होत्या. पाण्याच्या हेलकाव्यांनी वरखाली होत होत्या. होम्सनं खिशातून दुर्बीण काढली आणि किनाऱ्याकडे नजर टाकली. “मला तो पोसाग दिसतोय. पण त्यानं हातरुमालाची खूण अजून केलेली नाही.”

“आपण यार्डच्या अजून जवळ जाऊन तिथे त्यांची वाट पाहू.” जोन्स उतावीळपणे म्हणाला. एव्हाना आम्ही सगळेच उत्तेजित झालो होतो. आमच्या बोटीवरच्या खलाशांना आणि पोलिसांना हे सारं काय चालू आहे याची अंधूकच कल्पना होती; तरी त्यांचीही उत्कंठा ताणली गेली होती.

“ही वेळ पोकळ गृहीतकं बांधत बसण्याची नाही..” होम्स म्हणाला; “ते नदीच्या प्रवाहाच्या दिशेने जातील अशी शक्यता असली तरी तशी खात्री देता

येणार नाही. उलट्या दिशेने गेले तर? इथून आपल्याला यार्डचं प्रवेशद्वार दिसतयं; त्यांना मात्र आपण सहजपणे दिसू शकत नाही. रात्र स्वच्छ आहे. भरपूर चंद्रप्रकाश आहे. आपण जिथे आहोत तिथेच थांबूयात. गॅसलाईटच्या प्रकाशाखाली पतंगाचे किडे गोळा होतात तसा तो माणसांचा घोळका दिसतोय बघ.”

“यार्डमधले कामगार काम संपवून बाहेर पडतायत.”

“काय गलिच्छ वेश. पण प्रत्येकाच्या आत अमर्त्य एकमेव असा गुण असतोच. एरवी तुम्ही त्यांच्याकडे पाहणार सुद्धा नाही. माणूस ही एक अनाकलनीय चमत्कारिक गोष्ट आहे.”

“त्याचं कुणीतरी ‘श्वापदात वसलेला आत्मा’ असंही वर्णन केलेलं आहे.” मी म्हणालो.

“यावर विनवुड रीडचं भाष्य फार सुरेख आहे. तो म्हणतो, एकटा माणूस म्हणजे अगम्य असं कोडं; पण तोच कळपात आला की त्याच्याबद्दल गणिताने कयास करता येतो. एकटा माणूस काय करेल हे तुम्ही वर्तवू शकत नाही; पण समाजाबद्दल मात्र तुम्ही अचूक अंदाज बांधू शकता... अरेऽऽ हातरूमाल फडकताना दिसतोय... नक्कीच... तिकडे बघा. पांढरा हातरूमाल हलतोय.”

“हो. हा तर तुझ्या बेकर स्ट्रीट डिटेक्टीव्ह डिव्हीजनमधला पोर्गा. नीटच दिसतोय इथून.”

“आणि ती पहा अरोरा..” होम्स चीत्कारला; “सैतानासारखी सुसाट निघालीय... वेग घ्या. दिवे लावा. त्या लॉचला अडवायचंय आपल्याला. ती जर निसटली तर मी स्वतःला कधीच माफ करू शकणार नाही.

यार्डाच्या प्रवेशद्वारात उभ्या असलेल्या दोन-तीन बोटींमागून अरोरा अचानक वेगाने बाहेर पडताना दिसली. आम्ही तिला पाहण्याच्या आधीच तिचं वेग घेतला होता. आता ती तुफान वेगाने प्रवाहाच्या दिशेबरोबर चालली होती. वेग क्षणाक्षणाला वाढतच होता. जोन्सनं गंभीरपणे आमच्याकडे पाहिलं.

“ती फारच वेगवान आहे. मला नाही वाटत आपण तिला गाठू शकू.” जोन्स हताशपणे मान हलवत म्हणाला.

“आपल्याला तिला काहीही करून गाठावंच लागेल.” दातओठ खाऊन प्रत्येक शब्दावर जोर देत होम्स ओरडला; “इंजिन कोळशाने ठासून भरा. पूर्ण ताकद पणाला लावा. आपली बोट पेटली तरी हरकत नाही, पण अरोरा मिळाली पाहिजे.”

आम्ही अरोराच्या रोखाने निघालो. इंजिनची घरघर वाढली. आमच्या लॉचने जणू मोठा श्वास घेऊन झेप घेतली होती. मागच्या प्रवाहावर डावीकडे उजवीकडे पाण्याचे दोन फवारे सोडत ती सरासरा अंतर कापत होती. इंजिनच्या एकेक झटक्याबरोबर उसळ्या मारत अजून वेग घेत होती. आम्ही जणू एखाद्या वेगवान प्राण्याच्या पाठीवर बसलो होतो. बोटीवरचा भलामोठा पिवळा प्रखर दिवा पाण्यावर प्रकाशाचा झोट फेकत होता. वाढत्या वेगाबरोबर तोही थरथरत होता. समोर काही अंतरावर अरोरा अंधूकशी दिसत होती. तिच्या मागे उसळणाऱ्या पाण्याच्या लाटा तिच्या वेगाची कल्पना देत होत्या. अनेक प्रवासी बोटी, मालवाहतुकीची छोटी जहाजं, गलबतं झटक्यात मागे पडत होती. पाण्यावर आवाजाचे तरंग उठत होते. अरोरा तशीच रोरावत पुढे चालली होती. आम्ही तिचा माग धरून ठेवला होता.

“कोळसा भरा... कोळसा भरा... जल्दी..” होम्स इंजिन रूममध्ये बघून जीव खाऊन ओरडला. इंजिनमधून ज्वाळांचा डोंब उसळला होता. पिवळ्या प्रकाशात होम्सचं अणकुचीदार गरुडनाक चकाकत होतं. “इंजिनची पूर्ण ताकद कामी आणा... चला...” तो कसलेल्या नाविक योद्ध्यासारखा आदेश देत होता.

“मला नाही वाटत फार काही साध्य होईल.” जोन्स अरोराकडे पाहात पडेल आवाजात म्हणाला.

“पण मला खात्री आहे. आपण तिला काही मिनिटांतच गाठू.” मी उत्तर दिलं.

आणि त्याच क्षणी; दुर्दैव आड यावं तशी; एकमेकांना बांधलेली तीन गलबतं आमच्या वाटेत आडवी आली. मोट्या कौशल्याने सुकाणू वळवल्यामुळे जोरदार धडक होता होता वाचली. त्या गलबतांना वळसा घालून आम्ही पुन्हा मार्गावर येऊन वेग घेईतो, अरोरा दोनएकशे यार्ड पुढे निघून गेली होती. तरीही ती अजून दृष्टिपथात होती. धुरकट संधिप्रकाश सरून आता चांदणी रात्र उगवली होती. आमच्या बोटीची इंजिन पूर्ण क्षमतेने पळत होती. धडधडत, घरघरत संपूर्ण ताकद वापरली जात होती. वेस्ट इंडिया डॉक मागे पडलं. आइल ऑफ डॉगजला वळसा घालून आम्ही डेप्टफोर्ड रीचपर्यंत येऊन पोहोचलो होतो. अरोरा आता आवाक्यात आली. जोन्सनं आमचा सर्चलाईट तिच्या दिशेने फिरवला. तिच्यावरच्या माणसांच्या आकृती आता स्वच्छ दिसू लागल्या. एकजण कसल्यातरी गडद काळ्या वस्तूवर ओणवा होऊन बसला होता. त्याच्या मागे एक प्राण्यासारखी काळी आकृती होती. एका पोराने सुकाणूची काठी धरली होती. कोळशाच्या भट्टीच्या उजेडात इंजिनपाशी म्हातारा स्मिथ दिसला. तो बिचारा, जीव वाचवण्यासाठी प्राणपणाने इंजिनमध्ये कोळसा टाकत होता. आपला पाठलाग होतोय अशी त्यांची पुसट शंका आता खात्रीत बदलली होती. ग्रिनविचपाशी आम्ही त्यांच्या तीनशे यार्ड मागे होतो. ब्लॅकवेलपाशी अडीचशे यार्ड. शिकार खेळताना मी आजवर अनेक प्राण्यांचे पाठलाग केले होते; पण आजच्यासारखा थरार मी कधी पाहिला नव्हता. थेम्स नदीत माणसाची शिकार करण्याचा हा जीवघेणा अनुभव वेड लावणाराच होता. आमच्यातलं अंतर आता कमी कमी होत चाललं. रात्रीच्या शांततेत त्यांच्या लॉचच्या इंजिनचा धसफस आवाज ऐकू येत होता. मागच्या हौद्यात बसलेला तो माणूस अजूनही अंग दुमडूनच बसला होता. पण त्याचे हात मात्र कामात असल्यासारखे झराझरा हलत होते. क्षणाक्षणाला तो मान उंचावून आमच्यातलं कमी कमी होणारं अंतर पाहात होता; अदमास घेत होता. आम्ही अजून जवळ गेलो. जोन्सनं ओरडून त्यांना थांबण्याचा इशारा दिला. आता मध्ये फक्त एका बोटीएवढंच अंतर उरलं होतं. दोन्ही बोटी तुफान वेगाने पळत होत्या. इथे नदीला वळणं नव्हती. एका काठावर

लाटा आपटत होत्या आणि दुसऱ्या काठावर पाणथळ जमीन होती. अचानकपणे हौद्यातला माणूस उसळला. त्याच्या दोन्ही मुठी वळल्या गेल्या आणि तो जोरजोराने चिरक्या फाटक्या आवाजात शिवीगाळ करू लागला. तो चांगलाच दणकट होता. दोन्ही पाय फाकवत तोल सावरत उभा राहिला तेव्हा मला त्याच्या उजव्या मांडीखाली पायाच्या जागी लाकडी खुंट बसवलेला दिसला. त्याच्या तशा गुरासारख्या आरड्याओरड्याने पलीकडच्या प्राण्यासारख्या दिसणाऱ्या आकारात हालचाल झाली. तो सरळ झाला आणि एका बुटक्या माणसाची आकृती स्पष्ट झाली. तो मी पाहिलेला आजवरचा सर्वात बुटका माणूस होता. त्याचं मस्तक बेढब, विचित्र होतं. केस अस्ताव्यस्त वाढलेले होते. त्यांच्या जटा झाल्या होत्या. होम्सनं त्याचं रिव्हॉल्व्हर काढलंच होतं. हा माणूसवजा भयानक प्राणी दिसल्या दिसल्या मीही माझं पिस्तूल बाहेर काढलं. त्यानं अंगाभोवती जाडजूड रंग किंवा ब्लॅकट गुंडाळून घेतलं होतं. त्यातून त्याचा चेहरा तेवढा दिसत होता. ते रूपही एखाद्या माणसाची झोप उडवेल एवढं भयंकर होतं. मानवी चेहऱ्यावर एवढा क्रूर पशूवत् भाव मी आजवर कधीच पाहिला नव्हता. थरथरत्या पिवळ्या प्रकाशात त्याचे डोळे लकाकत होते आणि जाडजूड ओठ दातांखाली आवळून धरले होते. तो आमच्याकडे पाहून प्राण्यासारखा गुस्गुरत होता.

“त्यानं हात हलवले तर सरळ गोळी झाडा.” होम्स त्वेषाने म्हणाला. आता आम्ही शिकारीच्या अगदी चरमबिंदूवर होतो. दोन बोटींत थोडंच अंतर उरलं होतं. सर्वलाईटच्या प्रखर प्रकाशात त्या दोघांनाही स्पष्ट पाहू शकत होतो. गोरा माणूस पाय फाकवून मोठमोठ्याने शिव्या देत उभा होता. बुटका, त्याचे पिवळे दात कराकरा वाजवत भेसूर चेहऱ्याने आमच्याकडे पाहात होता.

त्याच्या हालचाली आम्ही इतक्या स्पष्टपणे टिपू शकत होतो हे नशीबच. आमच्याकडे पाहता पाहताच त्यानं चपळाईने ब्लॅकटमधून एक छोट्या बांबूसारखी गोल लांब वस्तू काढली आणि ओठांना लावली. त्याच क्षणी आमची पिस्तूल धडाडली. तो भेलकांडला. हातपाय झाडले गेले आणि पाचोळ्यासारखा उडून तो पाण्याच्या प्रवाहात भिरकावला गेला. पाण्यात बुडतानाही मला त्याचे ते लाल विषारी इंगळ्यांसारखे डोळे क्षणभर दिसून गेले. त्याच क्षणी लाकडी पायवाल्या माणसाने सुकाणूवर झेप घेतली आणि लॉंचला किनाऱ्याची दिशा दिली. अगदी काही फुटांच्या अंतरावरून आमच्या गोळ्या चुकवून लॉंच निसटली. आम्हीही क्षणात पुन्हा वेग घेतला; पण तोपर्यंत अरोरा किनाऱ्यावर पोहोचली होती. संपूर्ण किनारा चिखलाने भरलेला होता. दलदलीवर चंद्रप्रकाश लकाकत होता. जागोजागी डबकी साचली होती. कुजक्या, सडक्या झुडपांची वनं माजली होती. लॉंच वेगानं उडी मारून त्या चिखलाच्या किनाऱ्यावर चढली. तिचं पुढचं टोक आकाशात उंचावलं गेलं. मागचा हौदा पाण्यात झुकला. त्या माणसाने बाहेर उडी मारली; पण त्याच्या उजव्या मांडीखालचा लाकडी खुंट सरळ चिखलात रुतला. तो जिवापाड धडपड करू लागला पण व्यर्थ. आता एक पाऊलभरही पुढे किंवा मागे होणं त्याला अशक्य होतं. हरल्या आवाजात त्यानं किंकाळी फोडली आणि दुसऱ्या पायाने चिखलावरच लाथ मारू लागला. पण त्यामुळे त्याचा लाकडी पाय गाळामध्ये अजूनच रुतत चालला. आम्ही आमची लॉंच किनाऱ्यापाशी आणली तेव्हा तो चिखलात इतका घट्ट अडकला होता की त्याला उपसून काढण्यासाठी त्याच्या खांद्याभोवती दोराचा फास टाकावा लागला. एखाद्या मोठ्या माशासारखं त्याला आम्ही बोटीवर खेचून घेतलं. स्मिथ बापलेक सुन्न होऊन अरोरावरच बसले होते. जरा दरडावलं तसे ते मुकाटपणे काहीच प्रतिकार न करता ताब्यात आले. आम्ही अरोराही खेचून घेतली. तिच्या हौद्यावर भारतीय बनावटीचा एक दणकट पेटारा होता. शोल्टोनी दडवलेला हाच तो खजिना यात काहीच वाद नव्हता. त्या वजनदार पेटाऱ्याला कुलूप नव्हतं. काळजीपूर्वक उचलून आम्ही तो आमच्या बोटीवर आणला. पुन्हा प्रवाहाला लागलो. जाताना चारही दिशांना सर्व लाईट फिरवून पाहिलं, पण त्या भयानक बुटक्या माणसाचा कुठेच थांगपत्ता लागला नाही. त्याचा देह थेम्स नदीच्या अंधान्या तळाशी पोहोचला होता.

“हे बघा,” आमच्या बोटीवरच्या लाकडी दाराकडे खुणावत होम्स म्हणाला; “आपण अगदी नेमक्या वेळी पिस्तूल वापरलं.” बरोबर मागच्या दारावर एक काटा रुतला होता. तो काटा आमच्या चांगल्याच परिचयाचा होता. आम्ही गोळी मारण्याच्या क्षणीच तो आमच्यावर फुंकला गेला होता. होम्सनं नेहमीप्रमाणेच सहजपणे खांदे उडवले. पण माझ्या मात्र; भयंकर मरण, इतक्या जवळून आपल्याला स्पर्शही न करता गेलं होतं या जाणिवेनं अंगावर शहारा आला.

जोनाथन स्मॉल आमच्या लॉचच्या केबीनमध्ये बसला होता. त्याच्या समोरच लोखंडी पेटारा ठेवला होता. त्यानं इतके प्रयास, इतकी प्रतीक्षा केवळ त्याच्याचसाठी केली होती. स्मॉलचा चेहरा उन्हाणे रापलेला होता. डोळ्यांत बेपर्वाईची, बेफिकिरीची झाली होती. महागोनी लाकडासारख्या टणक चेहऱ्यावर रेषांचं आणि सुरकुत्यांचं जाळं पसरलं होतं. उन्हापावसात आयुष्य घालवल्याचीच ती खूण होती. दाढी दाट होती. हा माणूस कशालाही सहजपणे बधणारा नाही हे हनुवटीच्या आकारावरून कळत होतं. वय पन्नाशीकडे झुकलेलं असलं तरी त्याचे दाट, कुरळं केस मात्र तुरळकपणे पांढरे झाले होते. त्याचा आत्ताचा शांत चेहरासुद्धा पाहायला नकोसा वाटत होता. जाड भुवयांमुळे तो चिडल्यावर किती उग्र दिसतो हे मी थोड्याच वेळापूर्वी पाहिलं होतं. हातकडीत अडकवलेले हात मांडीवर ठेवून तो बसून होता. मान छातीला भिडेल एवढी खाली घालून एकटक पेटाऱ्याकडे बघत होता. तो खजिन्याचा पेटाराच सगळ्या करणीचं मूळ होतं. मला असं जाणवलं की त्याच्या चेहऱ्यावर संतापापेक्षाही खिन्नताच जास्त आहे. त्यानं मान उंचावून क्षणभर माझ्याकडे पाहिलं. त्याच्या डोळ्यांत एक उदास हसू चमकून गेलं.

“जोनाथन स्मॉल..” होम्स सिगार पेटवत म्हणाला; “हे असं झालं त्याबद्दल मला अपार खेद वाटतो.”

“मलाही सर.” तो खुलेपणाने म्हणाला; “मलाही असं काही होईल याची कल्पना नव्हती. पण पवित्र बायबलची शपथ घेऊन सांगतो की; मी बार्थोलेमी शोल्टोवर हातही उगारला नाही. टोंगाने त्याला विषारी काटा मारला. त्याच्या मरणात माझा काही संबंध नाही. मला कोणीतरी जवळचा माणूस गेल्याएवढंच दुःख झालंय. टोंगाला मी त्याबद्दल दोरीनं बडवलंसुद्धा. पण झाली गोष्ट मी बदलू शकत नव्हतो.”

“सिगार घे.” होम्स म्हणाला; “तू दोरावरून वर चढत असताना तो छोटा बुटका माणूस शोल्टोला इतका भारी पडला?”

“तुम्ही असं बोलताय की ही घटना घडली तेव्हा स्वतः तिथे हजर होता. खरं सांगायचं, तर त्यावेळी खोलीत कोणी असेल हे मला अपेक्षितच नव्हतं. शोल्टोच्या सवयी मला ठाऊक होत्या. या वेळी तो रात्रीच्या जेवणासाठी खालच्या खोलीत असायला पाहिजे होता. मी काहीही लपवून ठेवणार नाही. खरं सांगून टाकणं हाच सर्वोत्तम बचाव आहे. जर बार्थोलेमीच्या जागी तिथे त्याचा बाप मेजर शोल्टो असता, तर मात्र त्याची मान चिरताना मला जराही वाईट वाटलं नसतं. हा सिगार संपवण्याइतक्या सहजतेनं मी त्याला संपवलं असतं. पण मधल्यामध्ये बार्थोलेमीचा जीव गेला. माझं न त्याचं काहीच वैर नव्हतं.”

“तू आता स्कॉटलंड यार्डच्या ऍथेलनी जोन्सच्या ताब्यात आहेस. ते तुला माझ्याकडे घेऊन येतील. मला तुला काही प्रश्न विचारायचेत. या प्रकरणाची खरी माहिती सांगितलीस तर तुझ्या फायद्याचं ठरेल अशी मला आशा आहे. मी हे सिध्द करू शकेन की; काट्यावरचं विष बार्थोलेमीच्या शरीरात एवढ्या वेगाने भिनलं की तू खोलीत शिरेपर्यंत तो मेलेला होता.”

“तसंच झालं सर. खिडकीतून वर शिरलो तेव्हा त्याच्या चेहऱ्यावरचं विचित्र गोठलेलं हसू पाहून मी शहारून गेलो. मी अक्षरशः थिजलो होतो सर. टोंगानं फार घिसाडघाई केली आणि या गडबडीत त्याच्याकडून काट्यांची छोटी भात्यासारखी पिशवी; काट्यांसकट तिथेच पडली. तिच्यामुळे तुम्हाला आमचा सुगावा लागला. पण तुम्ही आमचा माग कसा काढलात हे मात्र माझ्या आकलनाबाहेरचं आहे. मला पकडलंत याबद्दल माझ्या मनात राग नाही पण वैषम्य जरूर आहे.” तो कडवटपणे हसत म्हणाला; “या खजिन्यातल्या संपत्तीच्या वाट्यावर माझा अधिकार असताना निम्मं आयुष्य मी अंदमानच्या हलाखीत काढलं. उरलेलं निम्मं खजिना शोधण्यासाठी डार्टमोरच्या गटारांमध्ये घालवलं. तो व्यापारी ‘एकमट’ माझ्या दृष्टीस पडला तो क्षण सैतानाचा क्षण होता असं मला आता वाटायला लागलं आहे. हा आग्राचा खजिना म्हणजे अवदसा आहे. पनवती आहे. तो कोणालाच लाभणार नाही. याच्यामुळे खून झाले. शोल्टोच्या वाट्याला जन्मभर भीती आणि अपराधीपणा आला. माझ्या वाट्याला गुलामगिरी आली.

एथेलनी जोन्सचा जाडजूड चेहरा आमच्या केबीनमध्ये डोकावला. “अरे वा. इथे तर कौटुंबिक स्नेहसंमेलनच भरलंय.” तो आत येत म्हणाला; “आपण एकमेकांचं अभिनंदन करूया. त्या बुटक्याला जिवंत पकडू शकलो नाही याचा मला खेद होतोय. असो. जे झालं ते झालं. पण होम्स, लॉचची मात्र खूप दुरुस्ती करावी लागेल.”

“हं. ज्याचा शेवट गोड ते सारंच गोड.” होम्स म्हणाला; “पण अरोरा एवढी वेगवान लॉच आहे हे मला माहीत नव्हतं.”

“स्मिथ म्हणतो की ती थेम्स नदीवरची सगळ्यात वेगवान बोट आहे. लॉच चालवण्यासाठी त्याच्या साथीला दुसरा कोणी असता; तर अरोरा आपल्या हाती लागणं अशक्यच होतं. पण त्याला नॉरवूड केसमधलं काहीही माहीत नाही असं मात्र तो शपथेवर सांगतोय.”

“त्याला काहीच माहीत नाही.” जोनाथन उद्गारला; चकार अक्षरही माहीत नाही त्याला. मी त्याची लॉच निवडली कारण ती सगळ्यात जलद होती. त्याला यातलं काहीसुद्धा सांगितलं नाही; पण पैसे मात्र भरपूर दिले. आम्ही जहाजापर्यंत पोहोचू शकलो असतो तर अजून खूप पैसे देणार होतो. ग्रेव्हसॅंडवरून एमराल्डा जहाजाने आम्ही ब्राझिलला निघून जाणार होतो..”

“जर त्याच्या हातून काही गुन्हा घडला नसेल तर; त्याच्याविरुद्ध कारवाई होणार नाही. अपराध्यांना अटक करण्यासाठी आम्ही जेवढे तत्पर आहोत तेवढे त्यांना फासावर चढवण्यासाठी नाही.” होम्स म्हणाला. जोनाथननं परिस्थिती स्वीकारली होती. होम्सच्या चेहऱ्यावर मंद हसू होतं.

“आपण आधी व्हॉकझॉल ब्रीजपाशी जाऊ.” जोन्स म्हणाला; वॉटसन. तुम्ही तिथे पेटारा घेऊन उतरा. अर्थात तुम्हाला सांगायची गरज नाही की; हे नियमात न बसणारं काम मी माझ्या जबाबदारीवर करतोय. पण मी होम्सना शब्द दिलाय. सरकारी नियम म्हणून या मौल्यवान पेटान्याच्या रखवालीसाठी तुमच्याबरोबर एक इन्स्पेक्टर देतो. तुम्ही व्हॉकझॉलपासून पुढे जाऊ शकाल ना?”

“हो..”

“पेटान्याच्या कुलपाची किल्ली कुठाय जोनाथन?” जोन्सन विचारलं

“थेम्स नदीच्या तळाशी.” जोनाथन स्मॉल तत्काळ उत्तरला.

“हं.. ठीक आहे. वॉटसन, सावधानतेनं पेटारा घेऊन जा. नंतर परस्पर बेकर स्ट्रीटवर या. आम्ही तिथेच असू. तिथून पुढे पोलीस स्टेशनवर जाऊ.”

त्यांनी मला व्हॉकझॉलला सोडलं. पेटारा चांगलाच मजबूत आणि वजनदार होता. माझ्याबरोबरचा इन्स्पेक्टर आता चांगला हसतमुख, उत्साही आणि समजूतदार वाटत होता. पंधरावीस मिनिटांतच आम्ही मिसेस सेसील फॉरेस्टरच्या घरी पोहोचलो. इतक्या उशिरा कुणी भेटायला आल्याचं पाहून त्यांच्या नोकरालाही आश्चर्य वाटलं. मिसेस फॉरेस्टर संध्याकाळीच बाहेर गेल्या होत्या. त्यांना यायला उशीर होणार आहे असं नोकराकडून समजलं. मिस मॉस्टन ड्रॉइंग रूममध्ये होती. पेटारा घेऊन मी ड्रॉइंग रूममध्ये गेलो. इन्स्पेक्टर बाहेर गाडीतच थांबला.

ती उघड्या खिडकीपाशी बसली होती. अंगावर पातळ कापडाचा ड्रेस होता. त्याच्या गळ्याशी आणि कमरेशी लाल रंगाचं काम होतं. आरामखुर्चीत मागे रेलून बसल्यामुळे तिच्या चेहऱ्यावर दिव्याचा मंद प्रकाश पसरला होता. केसांच्या बटा त्या नाजूक प्रकाशात हलकेच चमकत होत्या. एक हात खुर्चीवर विसावला होता. चर्या गंभीर, उदास दिसत होती. माझ्या पावलांच्या आवाजाची चाहूल लागल्या लागल्या ती चपापून उभी राहिली. तिचा उदास चेहरा आश्चर्य आणि आनंदाने उजळून निघाला.

“मी गाडीचा आवाज ऐकला.” ती म्हणाली; “पण मला वाटलं मिसेस सेसील फॉरेस्टरच जरा लवकर आल्या असतील. तुम्ही याल याची मात्र मी कल्पनाच केली नव्हती. माझ्यासाठी काही बातमी आणलीयेत का?”

“बातमीपेक्षा खूप काही मौल्यवान...” मी पेटारा टेबलावर ठेवत उत्साहाने आणि प्रेमाने म्हणालो. माझं हृदय धडधडत होतं. “जगातल्या साऱ्या बातम्यांपेक्षा खूप काही मौल्यवान असं घेऊन आलो आहे. यात तुझं भविष्य आहे.”

तिनं पेटान्याकडे कटाक्ष टाकला. “हाच तो खजिना तर.” तिनं विचारलं, पण तिच्या आवाजात मात्र थंड कोरडेपणा होता.

“हो. हाच तो आग्राचा खजिना. अर्धा तुझ्या मालकीचा आहे आणि अर्धा थॅडियस शोल्टोच्या. प्रत्येकाच्या वाट्याला काही लाखांची संपत्ती येणार आहे. इंग्लंडमधल्या मोजक्या श्रीमंत तरुणींमध्ये तुझं नाव घेतलं जाईल. कसं वाटतय?”

मला वाटतं, मी माझा आनंद जरा जास्तच व्यक्त करत होतो. त्यात लपलेला फोलपणाचा सूर तिच्या ध्यानी आला असावा. तिनं भुवया उंचावून माझ्याकडे रोखून पाहिलं.

“हा जर मला मिळाला तर त्याचं सारं श्रेय तुम्हालाच असेल.”

“नाही नाही.. मला नाही. माझ्या मित्राला, शेरलॉक होम्सला. त्यानं जसा अभ्यासपूर्ण शोध घेतला तसा जगात कोणत्याही विद्वानाला घेता येणार नाही. आम्ही अगदी शेवटच्या क्षणाला, हातातून निसटता निसटता तो हस्तगत केला.”

“बसा ना. मला काय काय झालं ते सारं सांगा.” ती म्हणाली.

“मी तिला दिवसभरातल्या घटना थोडक्यात सांगितल्या. होम्सच्या तपास करण्याच्या पध्दती, अरोराचा शोध, ऍथेलनी जोन्सचं सामील होणं, संध्याकाळची मोहीम, थेम्समधला जीवघेणा पाठलाग... सारं काही. ती ओठ विलग करून, लकाकत्या डोळ्यांनी आमच्या पराक्रमाची हकिकत ऐकत होती. विषारी काट्यापासून आम्ही थोडक्यात बचावलो, तो प्रसंग ऐकताना तर तिची चर्या पांढरीफटक पडली. मला वाटलं आता तिला भोवळच येणार.

मी तिला पाणी दिलं. जरा भानावर येत ती म्हणाली, “मी ठीक आहे. पण माझ्यामुळे माझे दोन चांगले मित्र; कोणत्या प्राणसंकटात पडले असं वाटतं मला.”

“अखेर संपलं सारं.” मी म्हणालो; “तुला अजूनही काही थक्क करणारे तपशील सांगेन पण त्याआधी हे काम करूया. हा खजिना. यापेक्षा आनंदी गोष्ट काय असेल? प्रथम तो तुलाच बघायला आवडेल याची खात्री आहे मला. म्हणून तुला दाखवायला इथे घेऊन आलो.”

“नक्कीच बघायला आवडेल मला.” ती असं म्हणाली खरं; पण तिच्या आवाजात उत्सुकता नव्हती. अभिनिवेश वरवरचा होता. नियतीने तिला खजिना देताना फार मोठी किंमत वसूल करून घेतली होती असंच तिला वाटत असणार.

“किती सुंदर पेटारा आहे!” ती पुढे वाकून पाहात म्हणाली; भारतीय बनावटीचा आहे. हो ना?”

“हो. हे धातूकाम बनारसचं आहे.”

“कितीतरी जड आहे.” पेटारा उचलण्याचा प्रयत्न करत ती म्हणाली; “या पेटान्याचीच किंमत खूप असेल. किल्ली कुठाय?”

“स्मॉलनं नदीत फेकून दिली.” मी उत्तर दिलं; “मिसेस फॉरेस्टरकडे काही हत्यारं असतील का?” पेटाच्याच्या झाकणाभोवती एक भलीभक्कम धातूची पट्टी होती. त्यावर बुद्धाची प्रतिमा कोरलेली होती. त्या पट्टीखाली कटावणी खुपसून उचकटली. जरा ताकद लावल्यावर काडकन् आवाज करत पट्टी तुटली. थरथरत्या हाताने मी झाकण उघडलं. आणि आश्चर्याच्या प्रचंड धक्क्याने आम्ही दोघंही जागेवरच खिळलो. पेटारा संपूर्णपणे रिकामा होता.

पेटारा जड लागत होता यात काहीच नवल नव्हतं. कारण तो पाऊण इंची भरीव लोखंडाने बनवलेला होता. उत्तम, दणकट कारागिरीचा तो नमुना होता. अतिमौल्यवान वस्तू जपून ठेवण्यासाठी योग्यच होता. पण आतमध्ये गुंजभरही सोनं नव्हतं, एखादा फुटका मणी किंवा दागिनाही नव्हता. तो संपूर्ण रिकामा, मोकळा होता.

“शेवटी खजिना नाहीसाच झाला..” मिस मॉर्स्टन शांतपणे म्हणाली.

मला त्या शब्दांचा अर्थ काही क्षणांनी कळला आणि छातीवरून एक ढग बाजूला झाल्याची भावना झाली. या आग्राच्या खजिन्याच्या दडपणाखाली मी किती दबला गेलो होतो हे माझं मलाच ठाऊक. विचार स्वार्थी होता, चुकीचा होता हे मला पटतंय; पण खजिना नाहीसा झाल्यामुळे मिस मॉर्स्टन आणि माझ्यामधली सोन्याची भिंत दूर झाली होती. “थँक गॉड.” मी अनवधानाने बोलून गेलो.

माझ्याकडे प्रश्नार्थक नजरेने पाहात तिने हसत विचारलं, “असं का म्हणता?”

“कारण मला आता तू मिळण्याची शक्यता निर्माण झालीय.” मी तिचा हात हातात घेत म्हटलं. तिनेही तो सोडवून घेतला नाही. “मेरी. तू मला खूप आवडतेस. पण या संपत्तीने, ऐश्वर्याने माझे ओठ शिवले होते. आता तिचा अडसर दूर झाला आहे. आणि ‘मी तुझ्या प्रेमात पडलो आहे’, हे मी स्पष्टपणे बोलून दाखवू शकतोय. म्हणून म्हणालो, थँक गॉड.”

“मग मीही, ‘थँक गॉड’ म्हणते.” ती हलकेच म्हणाली. मी तिला जवळ घेतलं. तो खजिना कोणीही गमावलेला असला तरी, त्या रात्री मला मात्र त्याचा लाभ झाला होता.

इन्स्पेक्टर बाहेर गाडीत वाट पाहात बसला होता. मी बाहेर गेलो तेव्हा तो अगदी आंबून गेला होता, झोपेला आला होता. त्यातून रिकामा पेटारा बघितल्यावर तर त्याचा चेहरा कसनुसाच झाला.

“चला... म्हणजे बक्षिसी गेली.” तो उदासपणे म्हणाला. “लुटीचा माल परत मिळवला नाही तर बक्षिसी नाही. काही हाती लागलं असतं तर आज रात्री मला आणि सॅम ब्राऊनला दहा पोंड तरी मिळाले असते.”

“थॅडियस शोल्टो गडगंज माणूस आहे. त्याच्याकडून काहीतरी बक्षिसी मिळेलच.”

इन्स्पेक्टरनं निराशेने मान हलवली. “ही साली नोकरीच हराम आहे.” तो परत म्हणाला; “ऍथेलनी जोन्सनाही असंच वाटेल बघा.”

त्याची ही बत्तिशी मात्र खरी ठरली. बेकर स्ट्रीटला पोहोचल्यावर मी खजिन्याचा रिकामा पेटारा दाखवला; तेव्हा ऍथेलनी जोन्सनं हताशपणे पाहिलं. ते बेत बदलून आधी पोलीस स्टेशनला गेले होते आणि नुकतेच बेकर स्ट्रीटला पोहोचले होते. होम्स आरामखुर्चीत विसावला होता. त्याच्या चेहऱ्यावर अगम्य, न वाचता येणारे भाव होते. जोनाथन स्मॉल उजवा लाकडी पाय डाव्या पायावर टाकून आपण त्या गावचेच नाही अशा थाटात स्वस्थ बसला होता. मी रिकामा पेटारा दाखवल्याबरोबर तो खुर्चीतल्या खुर्चीत मागे टेकून मोठ्याने खो खो हसायला लागला.

“तुझंच काम आहे हे जोनाथन.” जोन्स संतापाने ओरडला.

“हो. आणि आता तुम्ही खजिन्यापर्यंत कधीच पोहोचू शकणार नाही.” तो अत्यानंदाने किंचाळला; “हा माझा खजिना आहे. जर मला मिळत नसेल; तर मी तो कोणालाच मिळू देणार नाही. त्यावर मी आणि अंदमानच्या कोठडीत सडत असलेले माझे तीन मित्र यांच्या व्यतिरिक्त कोणाचाच अधिकार नाही. पण आता माझ्याप्रमाणेच त्यांनाही याचा काही उपयोग नाही. मी त्यांच्यासाठीही झगडलो. ही ‘साईन ऑफ फोर’ होती. चौघांची मसलत होती. माझ्याजागी त्यांच्यापैकी कोणीही असता तरी त्यांनंही हेच केलं असतं. खजिना कोणा ऐन्यागैऱ्या शोल्टो किंवा मॉस्टॅनच्या घशात घालण्यापेक्षा थेम्स नदीत फेकून दिला असता. आता खजिना शोधण्यासाठी तुम्हाला नदीच्या तळाशी जावं लागेल जिथे मी किल्ली फेकून दिलीये; जिथे टोंगाचा देह बुडालाय. जेव्हा पकडला जाणार असं मला कळून आलं तेव्हाच सारी लूट त्या सुरक्षित जागी उतरवली. आता तुम्हाला त्यातली कवडीही हाती लागणार नाही.”

“तू खोटं बोलून फसवतोयस स्मॉल.” जोन्स म्हणाला; “जर खजिना थेम्समध्ये फेकायचाच होता तर तू पेटान्यासकट फेकला असतास.”

“हो. मला फेकणं सोपं गेलं असतं आणि तुम्हाला तो परत मिळवणंही.” सर्वांकडे क्रुद्ध कटाक्ष टाकत जोनाथन म्हणाला; “जो माणूस मला पकडण्याएवढा बुद्धिमान आहे; तो नदीच्या तळातून लोखंडी पेटारा सहज काढू शकेल. सारे जवाहीर पाच मैलांच्या परिसरात विखुरले गेले आहेत. बसा शोधत. हाती लागणं सोपं नाही. एवढी मोलाची हिरे, रत्नं फेकून देताना मला हृदयावर दगड ठेवायला लागला; पण पाठलाग होताना पाहून मी वेडापिसा झालो होतो. अर्थात जे केलं त्याचा मला पश्चात्ताप किंवा दुःख नाही. माझ्या आयुष्यात मी चांगले दिवस पाहिलेत तसेच वाईटही. सांडलेल्या दुधासाठी रडून काहीच फायदा नसतो एवढं मला नक्की कळतं.”

“हे फार गंभीर आहे स्मॉल.” जोन्स म्हणाला; “कायद्याच्या विरोधात जाण्याऐवजी जर कायद्याला मदत केली असतीस तर तुला न्याय तरी मिळाला असता.”

“न्यायSS.” स्मॉल गुरगुरला; “कसला न्याय? ही लूट आमची नाही तर कोणाची? हा खजिना मिळवण्यात ज्यांचा काडीचाही वाटा नाही; तो फुकटाफुकटी त्यांच्या हवाली करण्यात कुठला आलाय न्याय? माझ्या आयुष्याची उमेदीची वीस वर्षं मी अंदमानच्या दलदलीत, रोगट हवामानात काढली. दिवसा मरेस्तोवर काम केलं, पन्नास पन्नास कैद्यांच्या बराकीत साखळदंडाने बांधलेल्या अवस्थेत रात्री घालवल्या. मलेरियाच्या डासांकडून अंग फोडून घेतलं. गोऱ्या माणसांवर हुकूम सोडायला आवडणाऱ्या काळ्यांकडून छळ सोसला. एक ना एक दिवस आग्राचा खजिना मिळेल या आशेवर सारं सहन केलं आणि तुम्ही मला न्यायाच्या गोष्टी सांगताय. या पैशाच्या जिवावर दुसरा कोणी श्रीमंत झालाय हे मुकाटपणे पाहात बसण्यापेक्षा मी टोंगाचे विषारी काटे घुसवून घेणं पसंत करेन.” स्मॉलनं आता सहनशक्तीचा बुरखा फेकून दिला होता. त्याचा बांध फुटला होता. त्याचे डोळे निखाऱ्यासारखे लाल झाले होते. हातातल्या बेड्या खळाखळा वाजत होत्या. त्याचं ते उग्र रूप पाहून मला मेजर शोल्टोच्या मनात वसलेली स्मॉलबद्दलची भीती निरर्थक वाटत नव्हती. स्मॉल तर शोल्टोच्या जिवावरच टपला होता.

“आम्हाला याबद्दल काहीच माहीत नाहीये हे तू विसरतोयस स्मॉल.” होम्स म्हणाला; “आम्ही तुझी बाजू ऐकलेलीच नाहीये. त्यामुळे ती न्यायाची आहे की नाही हे कसं सांगता येईल?”

“ठीक आहे सर. तुमच्यामुळेच माझ्या हातात बेड्या अडकवल्या गेल्यात याचं मला विशेष वाटत नाही. योग्यच होतं ते. तरीपण तुम्ही मला समजून घेऊन बोलताय म्हणून मी तुमचा आभारी आहे. मी जे सांगतोय ते देवाशप्पथ खरं आहे. एकूण एक शब्द सत्य आहे. माझी बाजू ऐकून घ्यायला तयार झाल्याबद्दल धन्यवाद. तो ग्लास जरा इकडे द्या. एवढं सांगायचंय की घशाला कोरड पडेल.”

“मी मूळचा वोस्टर्सशायर प्रांतातला आहे. माझा जन्म पेरशोरचा. आजही तिकडे स्मॉल परिवार पसरला आहे. मला मात्र तिथून बाहेर पडायचं होतं. कुटुंबाशी माझं फारसं सख्य नव्हतं आणि त्यांचाही माझ्याशी काही ऋणानुबंध होता की नाही याबद्दल शंकाच आहे. ते सगळे चाकोरीबद्ध जीवन जगणारे, नित्यनियमाने चर्चमध्ये जाणारे धार्मिक शेतकरी लोक होते. देशाच्या त्या भागात त्यांना मानही होता. पण माझ्या पायाला जन्मतःच भिंगरी लागलेली होती. शेवटी मी अठरा वर्षांचा झाल्यावर त्यांना फार काही त्रास दिला नाही. एका मुलीच्या लफड्यातही गुंतलो होतो. सगळ्यातून सुटका करून घेण्यासाठी अखेरीस मोजक्या पैशांसह मी भारताला जाणारी बोट पकडली.”

“अर्थात सैन्यात शिपाईगिरी करणंही माझ्या नशिबात नव्हतंच. मी नुकताच भारतात येऊन सैन्यात लेफ्ट राईट करायला लागलो होतो, बंदूक चालवायला लागलो होतो. आणि एके दिवशी मला गंगेत पोहायची अवदसा आठवली. नशिबाने माझा कंपनी सार्जेंट जॉन होल्डरही माझ्याबरोबर होता. तो पट्टीचा पोहणारा होता. गंगेत पोहत असताना एका मगरीने माझा उजवा पाय अक्राळविक्राळ जबड्यात पकडला आणि एखाद्या शल्यविशारदाने सुरीने कापावा तसा मांडीपासून तोडून काढला. खूप रक्त वाहून गेल्यामुळे मी बेशुद्ध झालो. जॉन होल्डरनं पकडून किनाऱ्यावर आणलं नसतं तर वाहूनच गेलो असतो. त्यानंतर पाच महिने हॉस्पिटलमध्ये पडून होतो. उजव्या तुटक्या पायाच्या मांडीखाली लाकडी खुंट बसवला गेला. आता सैन्याला माझा काहीच उपयोग नव्हता. मी कोणत्याही पदासाठी लायक नव्हतो.”

“माझं नशीब या काळात वाईटच होतं. मी विशीचाही होत नव्हतो तोच आयुष्यातून उठलो. पण लवकरच माझी ही अवस्था इष्टापत्ती ठरली. निळीची लागवड करायला आलेल्या एबलव्हाईट नावाच्या माणसाला कामगारांवर देखरेख ठेवण्यासाठी एक मुकादम पाहिजे होता. एबलव्हाईट आमच्या कर्नलचा मित्र होता. या कर्नलनं एबलव्हाईटकडे माझी शिफारस केली. सारं काम घोड्यावर बसून करायचं असल्यामुळे माझा तुटका पाय कामात अडथळा बनणार नव्हता. मला घोड्यावर मांड ठोकता येत होती. माझं काम होतं निळीच्या बागांमध्ये जाऊन लोकांवर नजर ठेवायची आणि कामचुकार कामगारांची माहिती द्यायची. एबलव्हाईट हा भला माणूस होता. तो बऱ्याचदा माझ्या झोपडीत यायचा. माझ्याबरोबर बसून पाईप ओढायचा. इथे असताना कितीही फटकून वागले तरी मायभूमीपासून दूर असताना एक गोरा माणूस दुसऱ्या गोऱ्या माणसाबद्दल नेहमीच आस्था दाखवतो.”

“पण हे बरे दिवसही फार काळ टिकले नाहीत. एके दिवशी ध्यानीमनी नसताना भारतात शिपायांचं बंड झालं. आधीच्या महिन्यात भारत हा आपल्या सरी किंवा केंट प्रांतांसारखा शांत देश होता; तर दुसऱ्याच महिन्यात दोन लाख काळे सैनिक सैतानासारखे भडकले होते. देशात आगीचा डोंब उसळला. अर्थात ते सारं तुम्हाला माझ्यापेक्षा जास्त माहीत असणार. मला त्याबद्दल फार वाचायला मिळालं नाही. पण मी माझ्या डोळ्यांनी पाहिलंय. निळीच्या बागा ‘मुत्रा’ नावाच्या गावात होत्या. वायव्येच्या सरहद्दीवर हे गाव येतं. रात्रीच्या रात्री आसपासच्या पेटवलेल्या बंगल्यांच्या ज्वाळांनी आकाश धगधगायचं. युरोपियन सैनिकांच्या पलटणी आपल्या बायकापोरांना घेऊन आसऱ्यासाठी आग्राकडे रवाना होताना आम्हाला आमच्या बागांमधून दिसायच्या. एबलव्हाईट मात्र ठाम होता. त्याला हे सगळं प्रकरण अतिरंजित आहे असं वाटायचं. हे वादळ जसं उठलंय तसंच शमेलही असं त्याचं मत होतं. चारही बाजूंना आग उसळलेली असताना तो व्हरांड्यात बसून व्हिस्की पीत, चिरूट ओढत बसायचा. अर्थात आम्हीही त्याला धरून होतो. मी, डॉसन आणि डॉसनची बायको. ती व्यवस्थापनात आणि हिशोबात मदत करायची. आणि एके दिवशी कुन्हाड कोसळली. मी दूरवरच्या बागेतून तिन्हीसांजेच्या वेळेला सावकाश परत येत होतो. मला ओढ्याच्या खोल पात्रात काहीतरी पडलेलं दिसलं. मी खाली उतरलो आणि काय आहे ते पाहिलं. ते दृष्य पाहून माझी वाचाच बसली. ती डॉसनची बायको होती. तिची पार खांडोळी केली होती आणि प्रेत कोल्ह्याकुत्र्यांनी अर्धवट खाल्लं होतं. थोडं पुढे गेल्यानंतर डॉसनच धुळीत पालथा पडलेला आढळला. मेलेलाच होता. त्याच्या हातात रिकामं रिव्हॉल्व्हर होतं आणि समोर चार शिपाई पडलेले होते. मी घोड्याला टाच दिली. आता कुठे जावं कळत नव्हतं. त्याच वेळी मला एबलव्हाईटच्या बंगल्यातून धुराचे लोट उठताना दिसले. पाठोपाठ ज्वाळा उसळल्या. आपण काहीही मदत करू शकणार नाही हे मला कळून चुकलं. मध्ये पडलो तर जीव गमावला असता. तिथून मला शेकडो काळे दैत्य जळत्या बंगल्याभोवती धुडगूस घालत, ओरडत नाचताना दिसले. सैन्यातले लाल कोट अजूनही त्यांच्या अंगावरच होते. काहीजणांचं माझ्याकडे लक्ष गेलं. आणि माझ्या दिशेने बंदुकीच्या सटासट गोळ्या सुटल्या. मी भाताच्या खाचरातून भरधाव निघालो आणि रातोरात सुरक्षितपणे आग्राच्या किल्ल्यात येऊन पोहोचलो.”

“इथेही फार काही सुरक्षितता नव्हती. पूर्ण देशातच बंडाचं मोहोळ उठलं होतं. इंग्रज माणूस दिसताक्षणी टिपला जात होता. सर्वत्र जीव वाचवण्याची धडपड चाललेली होती. लाखोजणांनी काहीशे जणांविरुद्ध युध्द पुकारलं होतं. त्यातला खेदाचा भाग म्हणजे आमच्या विरुद्ध लढणारं पायदळ, घोडदळ, बंदूकधारी सैनिक यांना आम्हीच शिकवलं होतं. त्यांना सैन्यात आम्हीच निवडलं होतं. आमचीच शस्त्रे आमच्यावर उलटली होती. आमचेच बिगुल आमच्याविरुद्ध फुंकले जात होते. आग्राला श्री-डी बंगाल बंदूकधारी पलटण होती, काही शीख होते, घोडदळाची दोन पथके होती आणि राखीव जवानांचं पायदळ होतं. कारकून, व्यापारी यांनी तयार केलेला स्वयंसेवी गटही होता. मी तुटक्या पायाची पर्वा न करता त्यात सामील झालो. जुलैच्या सुरुवातीला शहागंजच्या बंडखोरांना अटकाव करण्यासाठी आम्ही तिथे गेलो. त्यांना काही काळ रोखूनही धरलं. पण आमची शक्ती कमी पडली. आम्हाला माघार घेऊन आग्र्यात परत यावं लागलं. चारही दिशांनी वाईटच बातम्या कानावर पडत होत्या. जर तुम्ही नकाशा पाहिलात तर समजेल की आम्ही बरोबर मध्यभागी अडकलो होतो. पूर्वेला शंभरएक मैलांवर लखनौ आणि तेवढंच दक्षिणेला कानपूर होतं. सर्व दिशांनी बंड, चिथावण्या आणि दंगल उसळत होती.”

“आग्रा शहर ही एक नामांकित जागा आहे. इथे सर्व प्रकारचे धर्मवेडे आहेत, मांत्रिक तांत्रिक आहेत. आमचे मूठभर लोक इथल्या वेड्यावाकड्या, अरुंद गल्लीबोळांमध्ये हरवून गेले होते. आमचे अधिकारी नदीपार होऊन त्यांनी आग्राच्या किल्ल्यात आश्रय घेतला होता. या प्राचीन किल्ल्याविषयी तुम्ही काही

एकलंय किंवा वाचलंय का ते मला माहीत नाही. हे फार गूढ, विचित्र स्थळ आहे. सर्वात विचित्र. आकाराने प्रचंड आहे. त्याचा आतला विस्तार काहीशे एकरांचा असेल. नवीन बांधकाम केलेल्या भागात आमचे सैनिक, बायका, मुलं, दुकानं असं सारं काही होतं. इथे खूप खोल्या होत्या. पण जुना भाग मात्र अगदीच एकाकी होता. विंचू आणि काट्याकुट्यांनी भरलेला होता. तिथले जुनेपुराणे, मोठमोठे दिवाणखाने, त्यातले रस्ते, गुंतागुंतीचे बोळ यांच्यात कुणीही सहज हरवून जाऊ शकेल. तिकडे क्वचितच कुणी जात असे. मशाली घेऊन एक पथक अधूनमधून तिथली रखवाली करी.”

“किल्याच्या समोरच्या वाहत्या नदीमुळे पुढून संरक्षण मिळत असे. दोन बाजूंना आणि पिछाडीला असलेल्या अनेक दरवाजांवर सतत पहारा ठेवावा लागे. किल्ल्याचा जुना भागही आमच्याच ताब्यात होता. पण कानाकोपऱ्यात लक्ष ठेवण्यासाठी आमच्याकडे मनुष्यबळ तोटकं होतं. त्या अगणित दरवाजांपाशी गोरे पहारेकरी नेमणं हे अशक्यच होतं. म्हणून आम्ही काय केलं, किल्ल्याच्या मध्यभागी एक मुख्य ठाणं तयार केलं. दरवाजांपाशी एक गोरा अधिकारी आणि त्याच्या हाताखाली दोन काळे स्थानिक शिपाई अशी व्यवस्था केली. नैऋत्येकडच्या लांबच्या एकाकी दरवाजावर रात्रीचा पहारा देण्यासाठी माझी नेमणूक झाली. माझ्या हाताखाली दोन पंजाबी शिपाई देण्यात आले. मला अशा सूचना देण्यात आल्या होत्या की काहीही धोका जाणवला तर माझी ठासणीची बंदूक झाडायची आणि मुख्य ठाण्याला इशारा द्यायचा. तिथून मला मदत मिळणार होती. दोन दरवाजांमध्ये चांगली दोनदोनशे पावलांची अंतरं होती आणि पोहोचायला गुंतागुंतीचे बोळ होते; म्हणून प्रत्यक्ष अडचणीच्या प्रसंगी ही मदत वेळेवर कशी पोहोचणार याबद्दल मी जरा साशंकच होतो.”

“अर्थात मी कच्चा शिपाई म्हणून भरती झालो असल्यामुळे; या छोट्याशा अधिकारपदाच्या प्राप्तीवरही खुषच झालो होतो. त्या दोन पंजाब्यांबरोबर दोन रात्री पहारा ठेवला. ते चांगले उंच आणि धिप्पाड होते. महोमत सिंग आणि अब्दुल्ला खान अशी त्यांची नावं होती. या दोघांनीही यापूर्वी आमच्याविरुद्ध शस्त्रं उचलली होती. ते इंग्लिश चांगलं बोलायचे, पण मला मात्र त्यातलं थोडंफारच कळायचं. ते रात्रभर एकत्र रहायचे आणि अगम्य अशा पंजाबी भाषेत त्यांची चटरपटर चालायची. मी दरवाजाबाहेर उभा राहून विशाल नदीच्या पात्रात चमचमणारी आग्रा शहरातल्या दिव्यांची प्रतिबिंबे पाहात रहायचो. रात्रभर वाजत असलेले ढोल, ढकलगाड्यांचे आवाज, बंडखोरांचा आरडाओरडा आम्हाला नदीपलीकडच्या शत्रूची जाणीव करून द्यायला पुरेसा असे. दर दोन तासांनी एक गस्तीचा ऑफिसर प्रत्येक पहाऱ्याच्या ठिकाणी येऊन सारं काही ठीक असल्याची खात्री करून जाई.”

“तिसरी रात्र अंधारी होती. भुरभुरू पाऊस पडत होता. अशा वातावरणात दरवाजामध्ये तास न तास उभा पहारा देऊन कंटाळा आला होता. मी त्या पंजाब्यांना बोलतं करण्याचा निष्फळ प्रयत्न करत होतो. रात्री दोन वाजता गस्तीचा अधिकारी येऊन गेला. वातावरण थोडं हलकं झालं. या दोघांशी काहीच संवाद साधू न शकल्यावर मी माझा पाईप काढला आणि तो शिलगावण्यासाठी माझी बंदूक क्षणभर खाली ठेवली. त्याचक्षणी दोघांनी माझ्यावर झडप टाकली. एकानं माझं पिस्तूल काढून माझ्या डोक्यावर टेकवलं आणि दुसऱ्यानं माझ्या मानेवर कट्यार ठेवली. ‘जरा हालचाल केलीस तर भोसकेन’ अशी दातओठ खाऊन धमकी दिली.”

“प्रथम मला वाटलं की ते बंडखोरांच्याच टोळीत सामील झाले आहेत आणि ही आमच्या पराभवाची नांदी आहे. जर हा दरवाजा शिपायांच्या हातात गेला तर किल्ला बंडखोरांच्या ताब्यात जायला काहीच वेळ लागणार नाही. आतल्या बायकापोरांची, कानपूरमध्ये झाली तशीच अवस्था होईल. तुम्हाला मी ही कहाणी रचून सांगतोय असं वाटेल. मी किंकाळी मारण्यासाठी तोंड उघडलं ती माझी शेवटचीच किंकाळी असणार होती, पण त्यामुळे ठाण्यावरचे अधिकारी सावध झाले असते. त्या दोघांना माझ्या मनातलं कळलं असावं. ते माझ्या कानात कुजबुजले, ‘आवाज करू नकोस. किल्ला सुरक्षित आहे. नदीच्या या बाजूला कोणीही बंडखोर आलेला नाहीये.’ त्यांच्या या बोलण्यात मला सत्यता जाणवली. आणि हेही जाणवलं की जरा आवाज केला तर माझं मरण निश्चित आहे. मी ते त्यांच्या डोळ्यांत लख्ख पाहात होतो. त्यांना माझ्याकडून काय हवंय हे कळेपर्यंत मी तसाच चूप बसलो.”

“माझं ऐका साहेब..” त्यांच्यातला जास्त भयानक दिसणारा म्हणाला. त्याला सारेजण अब्दुल्ला खान या नावानं ओळखत. “तुम्ही आम्हाला साथ द्या, नाहीतर तुम्हाला कायमचं चूप करू. गोष्ट फार नाजूक आहे. तुमच्या धर्मातल्या पवित्र कुरसाची शपथ घेऊन तनामनानं आमच्याबरोबर असण्याची ग्वाही द्या. नाहीतर तुमचा मुडदा गटारात फेकून आम्ही आमच्या बंडखोर बांधवांकडे निघून जाऊ. तुम्हाला अजून काहीच पर्याय नाही. जिवंत रहायचंय का मरायचंय? केवळ तीन मिनिटांचा अवधी देतो. वेळ भराभर सरतोय. पुन्हा गस्त येण्याआधी सारं आटपायला हवं.”

“कसं काय ठरवू?” मी म्हणालो; “तुम्हाला माझ्याकडून काय हवंय हेच तुम्ही अजून सांगितलेलं नाही. पण लक्षात ठेवा; ते जर किल्ल्याच्या सुरक्षेच्या बाबतीत असेल तर तडजोड होणं शक्य नाही. खुशाल माझी मान चिरा आणि मग काय करायचं ते करा.”

“किल्ल्याचा यात काही संबंध नाही. आम्ही तेच करायला सांगतोय ज्यासाठी तुम्ही तुमच्या देशातून आमच्या देशात येता. श्रीमंत, अमीर बनायला सांगतोय तुम्हाला. आज रात्री जर आमच्यात सहभागी झालात तर या कट्यारीची शपथ, तुम्हाला तुमचा हिस्सा मिळेल. पंजाबी माणूस कट्यारीची शपथ प्राण गेला तरी मोडत नाही. खजिन्याचा चौथा हिस्सा तुमचा.”

“पण खजिना कुठाय?” मी विचारलं; “मी श्रीमंत बनायला तयार आहे. पण कसं ते तर सांगा.”

“शपथ घ्या.” तो म्हणाला; “घराण्याच्या रक्ताची, आईच्या अब्रूची की तुम्ही आमच्याबद्दल कुठेही काहीही वाच्यता करणार नाही. आत्ताही नाही आणि नंतरही कधी नाही.”

“मी शपथ घेतो... पण किल्ल्याला काही झालं नाही पाहिजे.”

“मग आम्हीही वचन देतो की तुम्हाला तुमचा हिस्सा मिळेल. खजिना चारजणांत समान वाटला जाईल.”

“पण इथे तर आपण तिघंच जण आहोत.”

“नाही. दोस्त अकबरला त्याचा हिस्सा मिळालाच पाहिजे. तो येईपर्यंत तुम्हाला सारा प्रकार सांगतो. महोमत सिंग, तू दरवाजाजवळ उभा रहा. ते आले की इशारा कर. तुम्ही शपथ घेतलीय साहेब. फिरंगी एकदा घेतलेली शपथ मोडत नाही म्हणून तुमच्यावर विश्वास ठेवतोय.”

तो पुढे सांगू लागला, “उत्तरेकडच्या प्रदेशात एक राजा आहे. त्याचं संस्थान छोटं असलं, तरी त्याच्याकडे गडगंज संपत्ती आहे. बरीच संपत्ती वाडवडिलार्जित आहे आणि त्यानंही त्यात बरीच भर घातली आहे. तो हलक्या मनाचा आहे. धनाचा लोभी आहे. त्यासाठी तो दोन्ही पक्षांना राजी ठेवतो. एकीकडे बंडखोर शिपायांना आणि दुसरीकडे कंपनी सरकारलाही सांभाळून घेतो. गोऱ्यांचं राज्य बुडतंय असं लक्षात आल्या आल्या त्यानं शिपायांना पाठिंबा द्यायला सुरुवात केली. पण तरीही त्यानं धोरणीपणाने अशी योजना आखली की कोणीही जिंकलं तरी त्याची निम्मी संपत्ती नक्की त्याच्याकडे राहील. त्यानं सोनं आणि चांदी स्वतःच्या राजवाड्यातच तिजोऱ्यांत ठेवलं. मौल्यवान हिरे, निवडक रत्नं, मोती एका लोखंडी पेटाऱ्यात भरली. पेटारा एका विश्वासू सेवकाकडे दिला. या सेवकानं आपण व्यापारी आहोत असं भासवून आग्राच्या किल्ल्यात यायचं; शांती प्रस्थापित होईपर्यंत इथेच रहायचं, बंडखोर शिपाई जिंकले तर सोनंचांदी सुरक्षित राहील आणि कंपनी सरकार जिंकलं तर हिरे, रत्नं, मोती सुरक्षित राहतील. अशी ही दुहेरी योजना आहे. हे केल्यावर त्यानं स्वतः शिपायांच्या बाजूने लढायला सुरुवात केली, कारण त्याच्या सीमेवर त्यांचा जोर अधिक होता.”

“व्यापाऱ्याचं सोंग घेतलेला तो सेवक ऍकमट या नावानं आग्रा शहरात आला आहे. त्याला काहीही करून किल्ल्यात प्रवेश हवा आहे. माझा जिवाभावाचा मित्र, दोस्त अकबर त्याच्याबरोबर सहप्रवासी म्हणून फिरतो आहे. अकबरला त्याचं गुपित माहीत्येय. त्यानं ऍकमटला आज रात्री बाजूच्या प्रवेशद्वारातून किल्ल्यात घेण्याचं वचन दिलंय. त्यासाठी हाच दरवाजा निवडलाय. इतक्यात येईलच तो. महोमत सिंग आणि मी त्याचीच वाट पाहतोय. ही जागा एकाकी आहे. कोणालाही तो इथे येतोय हे माहीत नाही. जगाला ऍकमट नावाचा एक व्यापारी मेला एवढंच कळेल. खजिना आपण चौघांत वाटून घेऊ. काय म्हणणं आहे तुमचं यावर साहेब?”

वोस्टरशायरमधलं जीवन अगदी शांत आणि सद्शील होतं. पण आसपास आग पेटलेली असताना, चहूबाजूंना हिंसेची दहशत असताना जीवनाची दिशाच पालटून जाते. एवढा मोठा खजिना हाती येतोय म्हटल्यावर; तो तोतया व्यापारी ऍकमट मेला काय किंवा जिवंत राहिला काय मला काहीच सोयर्सुतक नव्हतं. इतका अपरंपार पैसा घेऊन मला मायदेशात काय काय करता येईल याची स्वप्नं मी रंगवू लागलो. बिनकामाचा, नालायक म्हणून हिणवल्या गेलेल्या मला; हिऱ्यामोत्यांनी लगडलेलं पाहून; सोन्याच्या मोहरांनी तुडुंब भरलेले माझे खिसे पाहून परिवारातल्या माणसांना काय वाटेल याचा विचार करू लागलो. माझा निर्णय तर झालाच होता. पण अब्दुल्ला खानला वाटलं की मी चाचरतोय. त्यानं अजून ढोसलं...

“विचार करा साहेब. या माणसाला कमांडंटने ताब्यात घेतलं तर सरळ गोळ्या घातल्या जातील किंवा फासावर चढवलं जाईल. सारी संपत्ती सरकारजमा होईल. आपल्या हाती फुटकी कवडीही लागणार नाही. जर आपणच त्याला पकडलं तर? सरकारी अधिकाऱ्यांकडे जाणारा पैसा आपल्याकडे येईल. आपण गडगंज श्रीमंत होऊ. इतकं धन सहज मिळतंय. यातलं बाहेर कोणालाच काही समजणार नाही. सर्वांपासून लांब आहोत आपण. बोला साहेब. तुम्ही आमच्याबरोबर आहात का आमच्याविरुद्ध?”

“तुमच्याबरोबर... तनामनाने तुमच्याबरोबर.” मी म्हणालो.

“ठीक आहे मग. हे बघा..” माझं पिस्तूल माझ्या हाती देत तो म्हणाला; “तुमच्यावर विश्वास ठेवतोय. विश्वासघात करणार नाहीत याची खात्री बाळगतोय. आता दोस्त अकबर आणि त्या व्यापाऱ्याची वाट बघूया.”

“तुमच्या त्या मित्राला माहित्येय का तुम्ही काय करणार आहात ते?” मी विचारलं.

“त्यानंच तर ही योजना आखलीय.”

पाऊस रिपरिप पडतच होता. पावसाळ्याची सुरुवात होती ती. आकाश काळ्या ढगांनी भरून गेलं होतं. आजूबाजूला काळ्या दगडी बांधकामाशिवाय काहीच दिसत नव्हतं. दरवाजासमोर खोल खंदक होता. पण त्यात पुरेसं पाणी नव्हतं. सहजपणे ओलांडता येण्यासारखा होता तो. येणाऱ्या माणसाला ठार मारण्याच्या तयारीत असलेल्या दोन पंजाबींसमवेत तिथे बसून वाट बघत बसणं हे फारच गुदमरवून टाकणारं होतं.

अचानक खंदकाच्या पलीकडे मिणमिणता दिवा दिसला. तो झाकलेला असला तरी त्यातून चोरटे किरण बाहेर पडत होते. क्षणात तो दगडांच्या ढिगाऱ्यामागे अदृश्य झाला आणि पुन्हा हळूहळू पुढे सरकू लागला.

“आले...” मी म्हणालो.

“तुम्ही त्याची नेहमीप्रमाणे चौकशी करा साहेब.” अब्दुल्ला कुजबुजला; “त्याची भीती घालवा आणि आम्हाला त्याच्याबरोबर आत पाठवा. उरलेलं सारं आम्ही पाहून घेऊ. तुम्ही इथे उभं राहून पहारा द्या. फक्त तो आल्यावर कंदील जरा मोठा करा म्हणजे तो नक्की ऍकमटच आहे ना याची खात्री पटेल.”

“दिवा थांबत थांबत जवळ येत होता. त्यामागे दोन आकृती अंधूक दिसू लागल्या. मी त्यांना खंदकाच्या उतारावरून पुढे येऊ दिलं. खड्ड्यातल्या चिखलातून पुढे येऊन पुन्हा वर चढून फाटकाजवळ आल्यानंतर मी हलक्या आवाजात विचारलं.

“कोण आहे ते?”

“मित्र...” उत्तर आलं. मी माझ्या कंदिलाचा उजेड त्यांच्यावर टाकला. त्यातला एकजण धिप्पाड होता. त्याला कमरबंदपर्यंत लांब दाढी होती. एवढा उंच माणूस मी कधीच पाहिला नव्हता. दुसरा मात्र बुटका होता. जाड आणि गोलगररीत. त्याच्या डोक्यावर पिवळा फेटा होता. त्याच्या हातात, शालीत गुंडाळलेली एक वस्तू होती. तो भीतीने लटपटत होता, हात लकवा भरल्यासारखे कापत होते आणि मान सारखी उजवीकडे डावीकडे होत होती. बिळातून बाहेर डोकावणाऱ्या उंदरासारख्या छोट्या डोळ्यांनी तो सर्वत्र पाहत होता. त्याला ठार करण्याच्या कल्पनेने मला कसं तरीच झालं. पण खजिन्याचा विचार चमकून गेल्यावर मात्र माझं हृदय दगडासारखं कठीण बनलं. माझा गोंरा चेहरा पाहिल्यावर त्याच्या जिवात जीव आला. तो माझ्याकडे धावत आला.”

“आश्रय द्या साहेब, आश्रय द्या.” तो धपापत म्हणाला; या गरीब व्यापाऱ्याला सहारा द्या. आग्राच्या किल्ल्यात आश्रय मिळेल या आशेने मी लांब राजपुतान्यावरून आलोय. मी कंपनी सरकारचा सच्चा मित्र आहे, म्हणून मला वाटेत जागोजागी लुटलं गेलं, मारलं गेलं. पण तुम्हाला पाहून मला खूप सुरक्षित वाटतंय. माझी लहानशी अमानत इथे सुरक्षित राहील.”

“काय आहे त्यात?” मी हातातल्या शालीत गुंडाळलेल्या वस्तूकडे बघत विचारलं.

“लोखंडी पेटी आहे साहेब.” तो म्हणाला; “घरच्या दोनचार फुटकळ वस्तू आहेत, त्याचा कोणाला काही उपयोग नाही. पण माझ्यासाठी मात्र मोलाच्या आहेत त्या. साहेब, मी काही भिकारी नाही. तुम्हाला आणि तुमच्या गव्हर्नरना नक्कीच काहीतरी नजराणा देईन.”

“त्याच्या घाबरलेल्या, थुलथुलीत चेहऱ्याकडे पाहून मला त्याची कणव येत होती. अजून बघत राहिलो असतो तर त्याला असं निर्दयपणे मारून टाकणं मला शक्यच झालं नसतं. या भावनेवर मात करणं आवश्यक होतं.”

“याला आत मुख्य ठाण्याकडे घेऊन जा.” मी फर्मावलं. तसे महोमत सिंग आणि अब्दुल्ला खान त्याच्या डाव्या उजव्या बाजूला खेटून उभे राहिले. अकबर मागे उभा ठाकला. त्याच्याभोवती कोंडाळं करून त्याला अंधारी बोळातून आत घेऊन गेले. कोणत्याही माणसाच्या भोवती मृत्यूचा असा विळखा पडला नसेल. मी कंदील घेऊन दरवाजापाशी थांबलो.”

“एकाकी बोळातून आत जाणाऱ्या पावलांचा आवाज मला ऐकू येत होता. पाठोपाठ आत झटापटीचे आणि मारामारीचे आवाज झाले. क्षणभराने माझ्या दिशेने कुणीतरी वेगाने पळत बाहेर येतंय असं जाणवलं. त्याचा श्वास जलद चालला होता. मी कंदील उंचावून पाहिलं, तर लांब अंधार्या बोळातून तो जाडा ऍकमट वाऱ्यासारखा पळत येत होता. चेहऱ्यावरून रक्ताचे ओघळ वाहात होते. त्याला अगदी लागून तो धिप्पाड अकबर वाघासारख्या झेपा टाकत, हातातला सुरा चमकावत धावत येत होता. त्या व्यापाऱ्याइतका जलद गतीने पळणारा माणूस मी आजवर पाहिलाच नव्हता. तो अकबरपासून क्षणाक्षणाला लांब जात होता. मला ओलांडून पुढे खुल्या हवेत गेला असता तर अजूनही जीव वाचवू शकला असता. मला त्याची दया आली; पण पुन्हा मनात खजिन्याचा विचार आला तसा मी कठोर झालो. मी माझं पिस्तूल काढलं, त्याच्या पायाचा नेम घेऊन गोळी झाडली. तो सशासारखा भेलकांडला. खाली पडला. पुन्हा धडपडत उभा राहणार तोच त्याच्यावर अकबरने झडप घातली आणि बरगड्यांमध्ये दोनदा सुरा भोसकला. ऍकमटनं तोंडातून अस्फुटसाही आवाज काढला नाही. तो तसाच निश्चल पडून राहिला.”

“तुम्ही ऐकताय ना? मी दिलेलं वचन पाळतोय. जसं घडलंय तसंच त्यातसं तुम्हाला सांगतोय. मग ते माझ्या भल्याचं असो वा नसो.”

स्मॉल बोलायचा थांबला. होम्सनं दिलेली व्हिस्की घेण्यासाठी त्यानं बेड्या अडकवलेले हात पुढे केले. त्यानं केललं कृत्य भयंकर तर होतंच पण त्याहीपेक्षा तो ज्या निर्ढावलेपणाने, बेपर्वाईने वर्णन करत होता ते ऐकून; मी मनापासून सांगतो की मला आता त्याची भीतीच बसली होती. त्याला जास्तीतजास्त कडक शिक्षा व्हायला हवी असं मला वाटायला लागलं होतं. होम्स आणि जोन्स गुडघ्यांवर हात ठेवून त्याची कहाणी मनापासून ऐकत होते. त्यांच्याही चेहऱ्यावर स्मॉलबद्दल घृणा उमटली होती. स्मॉललाही ती जाणवली असावी. कारण त्यानं पवित्रा बदलला.

“हे सारं खरंच भयंकर होतं. नक्कीच...” तो म्हणाला; “पण मला सांगा माझ्या जागी दुसरा कोणीही असता तर त्यानं गळ्यावर सुरा फिरत असताना लूट स्वीकारायला इन्कार केला असता का? एक तो ऍकमट तरी जिवंत राहील किंवा मी तरी अशीच परिस्थिती होती. ऍकमट किल्ल्याच्या बाहेर पडला असता तर सारा प्रकार उघडकीला आला असता. माझ्यावर कोर्टमार्शल झालं असतं. देहान्त प्रायश्चित्त झालं असतं. कोणीच दया दाखवली नसती.”

“पुढे सांग...” होम्स तुटकपणे म्हणाला.

“मग अब्दुल्ला, मी आणि अकबर; आम्ही तिघांनी मिळून त्याला घसपटत आत नेलं. बुटका असला तरी चांगलाच वजनदार होता तो. महोमत सिंग दरवाजाजवळच पाळतीला थांबला. या लोकांनी त्याच्यासाठी आधीच जागा शोधून ठेवलेली होती. बोळकांड्याच्या जरा बाजूला, पडक्या दिवाणखान्याशेजारच्या भिंतीतल्या विटा ढासळल्या होत्या. जमीन खचली होती. खड्डा आयताच तयार झाला होता. आम्ही ऍकमटला त्यात टाकलं. खड्ड्यावर विटा पसरल्या आणि खजिन्याकडे परतलो.”

“पेटारा तिथे तसाच पडला होता. आत्ता समोर उघडून ठेवलाय हाच तो पेटारा. वरच्या झाकणाच्या कडीला रेशमी धाग्याने किल्ली लटकवलेली होती. आम्ही तो उघडला. कंदिलाच्या प्रकाशात अमाप हिरेमाणकं लखलखायला लागली. त्या तेजाने दिपून जायला होत होतं. मन भरून पाहिल्यावर ते धन आम्ही बाहेर काढलं. त्याची यादी केली. उत्कृष्ट पैलू पाडलेले एकशेतेचाळीस हिरे होते. त्यात जगप्रसिध्द ‘ग्रेट मुगल डायमंड’ही होता. तो जगातला दुसऱ्या क्रमांकाचा मोठा हिरा मानला जातो. सत्याण्णव पाचू लहानमोट्या आकाराची एकशेसत्तर माणकं, चाळीस रक्तमणी, दोनशेदहा इंद्रनील, एकसष्ठ गोमेद आणि फिरोजा, लसण्या, स्फटिक अशी असंख्य अनमोल रत्नं होती. त्या सगळ्यांची नावंही मला त्यावेळी ठाऊक नव्हती. याचबरोबर तीनशे अप्रतिम मोतीही

होते. त्यातले बारा सोन्याच्या कोंदणात बसवलेले होते. पण मी जेव्हा पेटारा हस्तगत केला, तेव्हा त्यात ते मोती नव्हते. कुणीतरी काढून घेतले होते.”

“आम्ही सगळ्याची मोजदाद केली आणि पेटारा महोमत सिंगला दाखवायला घेऊन गेलो. तो मध्यभागी ठेवून पुन्हा एकमेकांशी एकनिष्ठ रहायच्या आणि गुप्तता पाळायच्या आणाभाका घेतल्या. देशात पुन्हा शांतता प्रस्थापित होईपर्यंत ही लूट सुरक्षित जागी ठेवावी आणि नंतर त्याची समप्रमाणात वाटणी करावी यावर आमचं एकमत झालं. तिथल्यातिथे वाटणी करून काही उपयोगच नव्हता. कारण किल्ल्यात किंवा कुठेही ते लपवून ठेवायला गुप्त जागा नव्हती आणि इतके सारे जडजवाहर आमच्या अंगावर सापडले असते तर कोणालाही संशय आला असता. आम्ही पेटारा; एकमतला गाडलं होतं त्या दिवाणखान्यापाशी घेऊन गेलो. एका चांगल्या अवस्थेतल्या भिंतीच्या विटा काढून ढोली तयार केली आणि त्यात तो ठेवून दिला. जागा नीट लक्षात ठेवली. दुसऱ्या दिवशी मी प्रत्येकासाठी एक असे चार नकाशे तयार केले. तळाशी खूण केली. हीच ती ‘साईन ऑफ फोर’. प्रत्येकजण चौघांचाच विचार करेल; कुणीही स्वार्थीपणे वागणार नाही, फितूर होणार नाही, खजिना एकटा लाटणार नाही या ठाम निर्णयाची ती खूण साक्ष होती. ती खूण माझ्या हृदयावर कोरली गेली आहे.”

“शिपायांच्या बंडाची परिणती काय झाली हे तुम्हाला सांगायला नकोच. विल्सननी दिल्ली पुन्हा काबीज केली. सर कॉलीननी लखनौ ताब्यात घेतलं. बंडाचा कणा मोडला गेला. नानासाहेब पेशवे भूमिगत झाले. कर्नल ग्रिथेडच्या आधिपत्याखाली ताज्या दमाची फौज आग्रा शहरात शिरली. मंगल पांडेच्या प्रभावाखाली असलेल्या क्रांतिकारकांना हुसकावून लावलं गेलं. देशातलं वातावरण पुन्हा निवळत होतं. आपापला हिस्सा ताब्यात घेऊन नवं जीवन सुरू करण्याची आशा आम्हाला वाटू लागली. पण या आशेला सुरंग लागला, कारण एकमतच्या खुनाच्या आरोपाखाली आम्हाला पकडण्यात आलं.”

“हे सारं असं घडलं... राजानं एकमतकडे हिरेमोती सोपवले; कारण एकमत त्याचा अत्यंत विश्वासू सेवक होता. पण पूर्वेकडचे लोक फार संशयी आहेत. राजानं एकमतपेक्षाही विश्वासू सेवकाला एकमतच्या पाळतीवर पाठवलं. एकमतला क्षणभरासाठीही दृष्टिआड होऊ द्यायचं नाही, सावलीसारखं मागे राहायचं अशी त्याला सक्त ताकीद होती. त्या रात्री त्या सेवकानं एकमतला दरवाजातून आत शिरताना पाहिलं. एकमतला शरणार्थी म्हणून आश्रय मिळाला आहे असंच त्याला वाटलं. दुसऱ्या दिवशी त्यानं स्वतः किल्ल्यामध्ये प्रवेश मिळावा म्हणून अर्ज केला. आत एकमतचा शोध घेतला, पण त्याचा काहीच ठावठिकाणा लागला नाही. त्याला वास आला. त्यानं सारा प्रकार सार्जंटच्या कानावर घातला. तिथून ते प्रकरण कमांडंटपर्यंत पोहोचलं. त्वरेने तपास सुरू झाला. एकमतचं प्रेत मिळालं. जेव्हा आम्ही स्वतःला सुरक्षित समजत होतो त्याच वेळी आम्हाला अटक झाली. एकमत आत आला त्या रात्री आम्ही तिघे दरवाजावर पहायला होतो आणि चौथ्याला एकमतबरोबर शेवटचं पाहिलं गेलं होतं; म्हणून चौघांवरही खुनाचा आरोप ठेवला गेला. खटला सुरू झाला. खजिन्याची वाच्यताच झाली नाही, कारण एव्हाना त्या राजाला सिंहासनावरून खाली खेचण्यात आलं होतं आणि भारताबाहेर हाकलून देण्यात आलं होतं. त्यामुळे या भानगडीत कुणालाच रस नव्हता. पण खुनाचा मात्र तपास लागला. खटल्यामध्ये चौघांना दोषी ठरवलं गेलं. तिघा पंजाब्यांना जन्मठेप आणि मला फाशीची शिक्षा ठोठावली गेली. अर्थात नंतर माझी फाशी रद्द होऊन जन्मठेपेत बदलली गेली.

आम्ही अगदीच अवघड परिस्थितीत सापडलो होतो. जीव कायम तीळतीळ तुटत असे. चौघांपाशी असं रहस्य होतं, की राजवाड्याचं सुख उपभोगू शकलो असतो; पण ते सोडून सुटकेची काडीमात्र आशा न ठेवता कोठडीत खितपत पडलो होतो. तुरुंगातला कोणीही चिल्लर अधिकारी आम्हाला लाथाबुक्यांनी तुडवत असे. बाहेरच्या जगात उज्ज्वल भवितव्य आमची वाट पाहात होतं; पण इथे मात्र खायला कच्चा भात, प्यायला गढूळ पाणी मिळे. खरं म्हणजे वेडच लागायची पाळी होती; पण मी धीराचा आहे. योग्य वेळ यायची वाट पाहात होतो.”

“आणि अखेरीस तशी संधी येताना दिसलीच. आम्हाला आग्राहून मद्रासला नेण्यात आलं. तिथून अंदमानच्या ब्लेअर बेटावर हलवण्यात आलं. चांगल्या वर्तणुकीमुळे मला काही सवलतीही मिळायला लागल्या. माऊंट हॅरिण्टच्या उतारावर होप टाऊन नावाच्या जागी मला झोपडी देण्यात आली. बराचसा काळ मी एकटाच असे. होप टाऊन ही एक भयंकर रोगट जागा आहे. त्यात भरीस भर म्हणून तिथे नरभक्षक टोळ्यांचा उपद्रव असतो. त्यांच्या दृष्टीस पडलो तर विषारी बाणांसारखे काटे फुंकून मारून ते ठार करतात. आम्हाला खड्डे खणणं, झाडं लावणं अशी अनेक कामं करायला लागायची. पूर्ण दिवसभर राब राब राबायचो. कधीतरी संध्याकाळी थोडासा मोकळा वेळ स्वतःसाठी मिळायचा. तेव्हाही रोग्यांना औषधं बनवून देण्यासाठी डॉक्टरांना मदत करायचो. डॉक्टरांतलं थोडंफार कळायलाही लागलं होतं. पळून जायचे विचार मनात चालूच होते. पण हे बेट देशापासून शेकडो मैल अंतरावर होतं. समुद्रात क्वचितच एखादी नौका दिसे. सुटकेची शक्यता फारच कमी होती.”

“डॉक्टर समरटन हा उत्साही, उमदा मनुष्य होता. तरुण ऑफिसर्स संध्याकाळी त्याच्या खोलीवर पत्ते खेळायला जमत. औषधं तयार करण्याची खोली शेजारीच होती. मधल्या भिंतीला लहानशी खिडकी होती. मी त्याचं बोलणं ऐकू शकायचो, डाव बघू शकायचो. मला स्वतःला पत्त्यांचा नाद आहेच. पत्त्यांचा डाव बघणं हेही प्रत्यक्ष खेळण्याएवढंच रंजक असतं. मेजर शोल्टो, कॅप्टन मॉर्स्टन आणि लेफ्टनंट ब्रोमली ब्राऊन हे तिघं सैन्यदलातले अधिकारी; स्वतः डॉक्टर समरटन आणि तुरुंगात अधिकारी असलेले दोघं-तिघं स्थानिक लोक मिळून पत्ते खेळत. खेळताना स्थानिक लोकांची हातचलाखी चाले.”

“एक गोष्ट मला लवकरच कळून आली. स्थानिक लोक कायमच जिंकायचे आणि सैनिकांच्या वाट्याला हार यायची. अर्थात खेळामध्ये हारजीत चालणारच. स्थानिक लोकांनी अंदमानात आल्यापासून, खेळण्याशिवाय फारसं काही केलंच नव्हतं. पत्ते खेळण्यात ते तरबेज होते. बाकीचे मात्र केवळ मन रमवण्यासाठी पत्ते खेळायचे; डाव नाही जमला की पत्ते फेकून मोकळे व्हायचे. दिवसेंदिवस सैनिकांकडचे पैसे संपत गेले. आणि हरलेले पैसे परत मिळवण्यासाठी ते अजून जास्त पत्ते खेळू लागले. मेजर शोल्टो हा तर नेहमीचाच बकरा होता. सुरुवातीला तो नोटा आणि सोन्याची बोली लावायचा. पण

बाजी पलटली आणि खूप लोन चढलं. तसा तो क्वचित जिंकायचाही, पण थोडं हायसं वाटेपर्यंतच अजून मोठा झटका बसायचा. मग दिवसभर तो काळ्या लोकांवर खवळून असायचा. या काळात त्याचं दारू पिणंही खूप वाढलं होतं.”

“एके रात्री तो आजवर जेवढा हरला नव्हता त्याच्या अनेकपटींनी हरला. मी माझ्या झोपडीत बसलो होतो. तो आणि कॅप्टन मॉस्टन दोघांही पाय आपटत बरळत त्यांच्या बराकीकडे चालले होते. ते दोघं घट्ट मित्र होते. सदा एकत्र राहायचे. मेजर शोल्टो हरण्याचा त्रागा करत होता.”

“सगळं संपलं मॉस्टन.” तो म्हणत होता; “पुरता लुटला गेलो. आता सारं काही विकून परत जाण्यावाचून पर्याय नाही.”

“मूर्खासारखं बोलू नकोस..” शोल्टोच्या खांद्यावर थोपटत मॉस्टन म्हणाला; “माझी तर याहून वाट लागली आहे...” मी एवढंच ऐकू शकलो. पण विचारांना चालना देण्यासाठी तेवढं पुरेसं होतं.”

“पुढच्याच काही दिवसांत मेजर शोल्टो किनाऱ्यावर हिंडत होता तेव्हा मी त्याच्याशी बोलण्याची संधी साधली.”

“मला जरा तुमचा सल्ला पाहिजे होता मेजर.” मी म्हणालो.

“काय स्मॉल? काय आहे?” ओठांतला चिरूट काढत तो म्हणाला.

“तुम्हाला विचारायचं होतं, की एखादा खजिना सापडला तर तो कोणाच्या हवाली करायचा असतो? कोणी योग्य माणूस आहे का? मला पाच सात लाख स्टर्लिंग एवढ्या किमतीच्या खजिन्याबद्दल माहिती आहे. माझ्या तर ती उपयोगाची नाही. असं वाटतं की ती योग्य हाती संपूर्ण करावी. त्यामुळे कदाचित माझी शिक्षाही कमी होऊ शकेल.”

“पाच सात लाख स्टर्लिंग?” माझ्याकडे रोखून पाहात त्यानं संशयानं विचारलं. त्याला विश्वास वाटत नव्हता.

“होय सर. हिरे आणि रत्नांचा खजिना. जो कोणी हात लावेल त्याच्या मालकीचा आहे. त्याचा खरा वास्सदार परागंदा झालाय. तो या संपत्तीवर कायदेशीररीत्या हक्क सांगू शकत नाही. त्यामुळे जो हाजीर तो वजीर.”

“सरकारी मालमत्ता आहे ही स्मॉल. सरकारदरबारीच जमा केली पाहिजे.” तो चाचरत म्हणाला. पण त्याच्या बोलण्यात साशंकता होती. बाण बरोबर लागलाय हे मी मनोमन ओळखलं.

“ठीक आहे. मग ती सरकारकडेच जमा करू म्हणता?” मी शांतपणे सहेतुक विचारलं.

“थांब थांब. अशी घिसाडघाई करू नकोस. नाहीतर नंतर पश्चात्ताप होईल. आधी मला सारं खरं खरं सांग.”

“मी त्याला पुरी कहाणी सांगितली. अर्थात कुठे काय ते नेमकं कळणार नाही असे जुजबी बदल करूनच. माझं ऐकून झाल्यावर तो निश्चलपणे उभा राहून विचार करू लागला. ओठ मुडपण्याच्या लकबीवरून त्याच्या मनात काय खळबळ माजली आहे हे मला समजत होतं.”

“हे फार महत्त्वाचं प्रकरण आहे स्मॉल.” अखेर तो म्हणाला; “यातलं अवाक्षरही कुठे बोलू नकोस. मी तुला लवकरच भेटेन.”

दोन दिवसांनी रात्रीच्या अंधारात कंदील घेऊन तो कॅप्टन मॉस्टनसह माझ्या झोपडीत आला.

“मला जे सांगितलंस ते सारं तुझ्याच तोंडाने कॅप्टन मॉस्टनला सांग.”

मी पुन्हा सारं सांगितलं.

“हे खरं वाटतं?” त्यानं मॉस्टनला विचारलं; यावर काही करूयात का?”

कॅप्टन मॉस्टननं मान हलवली.

“हे बघ स्मॉल.” मेजर म्हणाला; “आम्ही दोघं यावर बोललो आहोत. आम्ही या निष्कर्षापर्यंत आलो आहोत की तुझ्या या प्रकरणात सरकारला मध्ये ओढण्यात काहीच अर्थ नाही. ही तुझी अतिशय खासगी, वैयक्तिक बाब आहे. अर्थात तुला जे पाहिजे ते करायला तू मुखत्यार आहेस. आता प्रश्न एवढाच आहे की हे काम तुला कितीत करून हवंय? कदाचित आम्ही तुला मदत करू शकू, काही नाही तरी लक्ष तरी घालू शकू. अर्थात आम्हाला तुझ्या अटी पटल्या तरच.” तो स्थिर स्वरात बोलायचा प्रयत्न करत होता; पण त्याच्या मनातली हाव काही लपत नव्हती.”

“तर मग...” मीही उत्तेजना लपवण्याचा प्रयत्न करत म्हणालो; “माझ्या परिस्थितीतला माणूस काय तडजोड करू शकतो? मला आणि माझ्या तीन साथीदारांना इथून सोडवा. आम्ही तुम्हालाही भागीदार करून घेऊ. खजिन्याचा पाचवा हिस्सा तुमच्या दोघांत मिळून देऊ.

“हः..पाचवा हिस्सा? छे. फारच कमी होतात हे.”

“तुम्हाला प्रत्येकी जवळपास पन्नास हजार मिळतील.”

“पण तुम्हाला इथून सोडवायचं कसं? ते अशक्य आहे हे तुलाही माहित्येय.”

“अगदीच काही अशक्य नाही. मी बारकाईने विचार करून ठेवलाय. इथून बाहेर पडण्यातली मुख्य अडचण, प्रवासासाठी बोट मिळणं हीच आहे. पण कलकत्ता किंवा मद्रासला अनेक बोटी आहेत त्यातली एखादी आमच्यासाठी मिळवू शकाल. आम्हाला भारतातल्या कोणत्याही बंदरावर नेऊन सोडा. हा सौद्याचा भाग झाला.”

“कोणाला तरी एकाला.” तो म्हणाला.

“नाही. चौघांनाही. आम्ही तशी शपथ घेतलीय. चौघांजण कायम बरोबर असू.”

“बघितलंस मॉस्टन?” शोल्टो म्हणाला; स्मॉल दिल्या वचनाला पक्का आहे. अशा परिस्थितीतही तो मित्रांना दगा देत नाहीये. मला वाटतं त्याच्यावर विश्वास ठेवायला हरकत नाही.”

“काम फारच अवघड आहे.”

“स्मॉल.” शोल्टो म्हणाला; “आधी यातली सत्यता पडताळून पाहावी लागेल. खजिना कुठे लपवून ठेवलाय ते सांग. मी रजा काढतो आणि महिन्यातून एकदा सुटणाऱ्या बोटीने भारतात जाऊन खातरजमा करून येतो.”

“घाई नको.” तो जेवढा उतावीळपणे बोलत होता तेवढ्याच शांत आवाजात मी म्हणालो. “आधी मला माझ्या तिघा साथीदारांशी बोललं पाहिजे. पण हे लक्षात ठेवा की; सुटतील तर चौघां किंवा कुणीच नाही.”

“मूर्खपणा आहे हा.” तो मला अडवत म्हणाला; त्या तीन काळ्या लोकांचं काय काम आहे आपल्यात?”

“काळे असोत वा निळे; आम्ही सारे एकत्र आहोत. एक आहोत.”

“या विषयावर पुन्हा चर्चा झाली. यावेळी आमच्याबरोबर महोमत सिंग, अब्दुल्ला खान आणि दोस्त अकबर तिघांही होते. आम्ही एक योजना आखली. दोन्ही ऑफिसर्सना आग्राच्या किल्ल्याचा नकाशा काढून द्यायचा. त्यावर खजिना लपवून ठेवलेली ती भिंत कुठे आहे तेही दाखवायचं. मेजर शोल्टो कहाणीची खातरजमा करून घ्यायला भारतात जाईल. त्याला खजिन्याचा तपास लागला की खजिना तिथेच ठेवून; तो आम्हाला इथून पळून जाण्यासाठी बोटीची व्यवस्था करून इथे परतेल. आम्ही पळून गेल्यावर कॅप्टन मॉस्टन रजा काढेल आणि आम्हाला आग्रात येऊन भेटेल. तिथे खजिन्याची वाटणी होईल. मॉस्टनकडे त्याचा स्वतःचा आणि शोल्टोचा हिस्सा सोपवण्यात येईल. या योजनेवर आम्ही आणाभाका घेतल्या. कुठेही बोलायचं नाही याचा एकमेकांना विश्वास दिला. मी रात्रभर कागद-पेन घेऊन बसलो. सकाळपर्यंत माझ्याकडे दोन नकाशे तयार होते. त्यावरही मी महोमत सिंग, अब्दुल्ला खान, दोस्त अकबर आणि मी; चौघांची खूण म्हणजेच ‘साईन ऑफ फोर’ केली होती.”

“माफ करा; माझी लांबलचक गोष्ट ऐकायला तुम्हाला जागत, ताटकळत थांबायला लागतंय. हे जोन्ससाहेब तर मला चौकीत डांबायला आतुर झाले आहेत. थोडक्यात सांगायचा प्रयत्न करतो. तो धूर्त, कपटी शोल्टो भारतात गेला; पण कधीच परत आला नाही. कॅप्टन मॉस्टननं काही काळानं शोल्टोचं नाव इंग्लंडला परत जाणाऱ्या बोटीच्या प्रवाशांमध्ये असलेलं दाखवलं. शोल्टोचे काका, त्याच्या नावे गडगंज संपत्ती ठेवून वारले होते म्हणून सैन्य सोडून तो परत निघून गेला असं दिसत होतं. आम्हा पाचजणांना फसवण्यासाठी शोल्टो इतक्या नीच पातळीला गेला होता. थोड्याच दिवसात मॉस्टन आग्राला गेला. आमची भीती खरी ठरली. खजिना नाहीसा झाला होता. शोल्टोनं तो आपल्या घशात घातला होता. त्यानं एकही अट पाळली नव्हती. त्या दिवसापासून माझ्या आयुष्याचं उद्दिष्ट एकच बनलं. सूड. मी रात्रंदिवस सूडाचाच विचार करायचो. ती एकच भावना माझ्या मनावर व्यापून उरली. आता मला कायद्याची फिकीर नव्हती. मरणाच्या शिक्षेची पर्वा नव्हती. इथून सुटका, शोल्टोचा शोध आणि त्याच्या नरडीचा घोट हाच एक विचार घोंगावत होता. शोल्टोला मारून टाकण्याच्या कल्पनेपुढे मला आग्राच्या खजिन्याचं मोलही कमी वाटायला लागलं होतं.”

“अंदाजाने केंद्रेतून पळून जाण्याचे अनेक प्रयत्न केले; पण एकातही यश आलं नाही. जीव रात्रंदिवस तळमळत होता. मी तुम्हाला सांगितलंच की मला औषधांचं थोडंसं ज्ञान मिळालं होतं. एकदा डॉक्टर समरटन ताप आल्याने झोपून होते. कैद्यांनी जंगलातून अंदाजाने स्थानिक टोळीतल्या एका बुटक्या माणसाला उचलून आणलं. तो खूपच आजारी होता आणि मरायला म्हणूनच जंगलातल्या एकांतवासात गेला होता. मी त्याला तपासलं. तशा मरणोन्मुख अवस्थेतही तो सळसळत्या विषारी नागासारखा होता. काही दिवसांतच मी त्याला खडखडीत बरं केलं. आता तो चालू शकत होता. जीव वाचवल्यामुळे तो माझा इतका मित्र बनला की पुन्हा त्याच्या टोळीत जायला तयारच होईना. कायम माझ्याच झोपडीच्या आसपास असे. मी त्याची भाषाही थोडीफार शिकलो. तो तर माझा भक्क झाला होता. त्याचं नाव ‘टोंगा’.”

“टोंगा उत्तम नावाडी होता. त्याच्याकडे स्वतःची वल्हवण्याची नावही होती. जेव्हा मला जाणवलं की तो मला समर्पित झाला आहे; माझ्यासाठी काहीही करू शकतो; तेव्हा मला सुटकेची शक्यता जाणवू लागली. मी त्याच्याबरोबरच योजना आखली. त्यानं रात्री त्याची नाव बेटावरच्या जुन्या एकाकी धक्क्यावर आणायची. या धक्क्यावर कधीच पहारा नसे. मला नावेत घ्यायचं. वाळलेल्या भोपळ्यांमध्ये मी पिण्याचं पाणी भरून ठेवलं होतं. बरीच कंदमुळंही गोळा करून ठेवली होती.”

“टोंगा एकनिष्ठ होता. प्रामाणिक होता. जगात एवढा सच्चा मित्र कोणीच असू शकत नाही. ठरलेल्या रात्री, ठरलेल्या वेळी तो नाव घेऊन आला. अजून एक गोष्ट अशीच जुळून आली; किनाऱ्यावरच एक पठाण पहारेकरी उभा होता. माझा अपमान करायची, मला त्रास द्यायची एकही संधी त्यानं आजवर सोडली नव्हती. त्याच्यावरही माझा दात होताच, आता माझी वेळ होती. जणू काही जुना हिशोब चुकता करण्यासाठी दैवानं त्याला माझ्यासमोर आणलं होतं. तो बंदूक घेऊन उभा होता. माझ्याकडे त्याची पाठ होती. त्याचं डोकं फोडण्यासाठी मी आसपास दगड शोधू लागलो. पण नाही सापडला. मग मला माझ्याच शरीराला जोडलेल्या हत्याराची आठवण आली. मी अंधारात खाली बसलो. माझ्या तुटक्या पायाला बसवलेला लाकडी खुंट मांडीपासून सोडवला. मग उसळी घेऊन तीन उड्यांमध्येच त्याच्यापर्यंत पोहोचलो. त्यानं बंदूक काढायचा प्रयत्न केला; पण तो आता माझ्या तावडीत सापडला होता. जीव खाऊन मी

लाकडी खुंट त्याच्या तोंडावर मारला. इतक्या जोराने की त्याची कवटीच फुटली असणार. हा लाकडी खुंट इथे थोडासा चिरकलाय तो त्यामुळेच. तेल सावरून शकल्यामुळे दोघांही खाली पडलो. पण मी उठलो तेव्हा तो तसाच पडून होता. मी नावेत बसलो आणि तासाभरात आमची नाव खोल समुद्रात शिरली. टोंगानं त्याच्या वस्तू बरोबर आणल्या होत्या. त्याचं गदेसारखं हत्यार, त्याचे देव. बांबूचे बाण आणि काथ्यापासून तयार केलेलं तरट. या तरटाचा उपयोग मी नावेचं शीड म्हणून केला. दहा दिवस नशिबावर हवाला ठेवून आम्ही लाटांशी झुंजत होतो. अकराव्या दिवशी एका मालवाहतूक बोटीने आम्हाला उचलून घेतलं. ती मलय यात्रेकरूंना घेऊन सिंगापूरहून सौदी अरेबियातल्या जिदाहला चालली होते. विक्षिप्त लोक होते ते. मी आणि टोंगानं त्यांच्यात जुळवून घेतलं. त्यांची एक गोष्ट मात्र फार चांगली होती. त्यांनी आम्हाला एकटं राहू दिलं आणि एकही प्रश्न विचारला नाही.”

“तो प्रवास धाडसीच होता. पण मी सगळ्याच गोष्टी सविस्तर सांगू लागलो तर इथेच पहाट होईल. थोडक्यात सांगतो. त्या बोटीबरोबर जगभरात खूप ठिकाणी भरकटलो. प्रत्येक वेळी लंडनला येणं हुकायचं. पण मी माझा उद्देश विसरलो नव्हतो. मला शोल्टोचीच स्वप्नं पडायची. स्वप्नांमध्ये मी त्याला शेकडो वेळा ठार मारलंय. शेवटी मी तीन-चार वर्षांपूर्वी इंग्लंडमध्ये दाखल झालो. शोल्टो कुठे राहतो हे शोधून काढणं फार काही जिकिरीचं गेलं नाही. त्यानं ती रत्नं विकून टाकली आहेत का खजिना तसाच ठेवलाय ह्याचा तपास सुरू केला. नावं सांगणार नाही, पण यासाठी मी काही मित्र जोडले. मला त्यांना यात ओढायचं नाही. मला कळलं की खजिना अजून तसाच त्याच्याकडे आहे. मी शोल्टोपर्यंत पोहोचण्याचा अनेकदा प्रयत्न केला. पण तो मोठा चतुर आणि सावध होता. त्याच्याबरोबर कायम दोन मल्ल, त्याची दोन मुलं आणि खिदमतगार संरक्षणासाठी असायचे.”

“एके दिवशी मला शोल्टो मृत्युशय्येला खिळल्याचं कळलं. मी पॉडिचरी लॉजकडे धाव घेतली. तो माझ्या तावडीतून तसा सुटायला मला नको होता. पॉडिचरी लॉजच्या बागेत आलो, त्याच्या खिडकीतून आत पाहिलं, तो पलंगावर झोपला होता. दोन्ही बाजूंना दोन मुलं उभी होती. मी त्या तिघांनाही सामोरा गेलो असतो; पण त्याच क्षणी त्याची मान कलंडली. त्यानं प्राण सोडले. रात्री मी त्याच्या खोलीत शिरलो. खजिना कुठे ठेवलाय हे कुठे नोंदवून ठेवलंय का याचा शोध घेतला. पण काहीच सापडलं नाही. मी हताश होऊन परत फिरलो. संतापाचा भडका उडाला होता. एका चिठोऱ्यावर ‘साईन ऑफ फोर’ खरडली आणि त्याच्या छातीवर टाचणीने टाचून ठेवली. आयुष्यात माझ्या पंजाबी मित्रांना परत कधी भेटायची वेळ आलीच तर त्यांना हे ऐकून समाधान वाटेल की शोल्टोच्या प्रेतावर मी आमची निशाणी केली होती. त्यानं ज्या माणसांना फसवलं, लुटलं त्यांची नावं बरोबर घेऊनच तो खड्ड्यात पुरला जाणार होता.”

“आम्ही या काळात अक्षरशः डोंबाऱ्यासारखं जिणं जगलो. जत्रेत, चौकाचौकात काळ्या बुटक्या टोंगाचे खेळ लावायचो. तो कच्चं मांस खाऊन दाखवायचा, जंगली नृत्य करायचा. त्यातून पोटापाण्यापुरते पैसे मिळायचे. पॉडिचरी लॉजवर माझं लक्ष होतंच. पुढली काही वर्षं, ‘खजिन्याचा शोध कसून चालू आहे’ या बातमीव्यतिरिक्त काहीच हाती लागलं नाही. अखेरीस तो दिवस उगवला ज्याची आम्ही इतकी प्रतीक्षा केली होती. खजिना सापडला होता. वरच्या मजल्यावर, बार्थोलेमीच्या रसायनशास्त्राच्या प्रयोगशाळेत तो ठेवला होता. पण मी या मोडक्या पायाने तिथपर्यंत कसा पोहोचू शकणार होतो? मला छतामधल्या चोरदरवाजाचं समजलं. बार्थोलेमीच्या रात्रीच्या जेवणाच्या वेळाही मला माहीत होत्या. टोंगाची मदत घेऊन मी काम करू शकणार होतो. मी त्याच्या कमरेला लांब दोर गुंडाळून पॉडिचरी लॉजवर घेऊन गेलो. तो मांजरीसारखा भिंतीवर चढू शकायचा. तो सरासरा वर गेला. बार्थोलेमी त्याच्या दुर्दैवाने खोलीतच होता. टोंगानं अतिहुषारी करून त्याला विषारी काटा मारला. आपण हे खूप मर्दुमकीचं, चतुराईचं काम केलंय असंच त्याला वाटत होतं. मी वर पोहोचलो तेव्हा तो अभिमानाने फुलून गेला होता. आपण केलेल्या या चांगल्या कामासाठी दोराच्या टोकाचे फटके मिळाल्याबद्दल त्याला आश्चर्यच वाटलं. मी पेटारा ताब्यात घेतला. खजिना; ज्यांचा त्याच्यावर हक्क आहे त्यांच्याकडे परत आला आहे हे जाहीर करण्यासाठी टेबलावरच्या एका कागदावर तशीच ‘साईन ऑफ फोर’ चितारली. खजिना घेऊन दोरीवरून खाली उतरलो. टोंगानं दोरी वर ओढून घेतली, खिडकी आतून बंद केली आणि तोही आला तसाच बाहेर पडला.”

“तुम्हाला सांगण्यासाठी माझ्याकडे याहून अधिक काहीच नाही. स्मिथच्या वेगवान लॉचबद्दल मी ऐकून होतो. पळून जाण्यासाठी ही लॉच उपयोगी पडेल असा मी विचार केला. स्मिथनं आम्हाला अमेरिकेला जाणाऱ्या बोटीपर्यंत सुखरूप पोहोचवलं असतं तर त्याला चांगली रक्कम देणार होतो. या सगळ्यात काहीतरी गोम आहे हे त्याला कळतही होतं; पण त्याचा यात काहीही सहभाग नाही. मी कथन केलेलं सारं काही त्रिवार सत्य आहे. हे तुम्हाला भुलवण्यासाठी सांगितलं नाही; मला माहित्येय की आता काहीही लपवून न ठेवणं हाच माझ्यासाठी उत्तम बचाव आहे. मेजर शोल्टो माझ्याशी किती अमानुषपणे वागलाय हे जगाला कळू दे. त्याच्या मुलाच्या, बार्थोलेमीच्या मृत्यूला मी जबाबदार नाही हेही समजू देत.”

“हं... फारच इंटरेस्टिंग.” होम्स म्हणाला; “माझ्यासाठी तुझ्या कहाणीच्या उत्तरार्धातलं काहीच नवीन नव्हतं. तू तुझा स्वतःचा दोर आणला होतास हे सोडून. तेवढं फक्त मला माहीत नव्हतं. अजून एक गोष्ट; माझा असा अंदाज होता की टोंगाकडे सगळे काटे संपले असतील. पण त्याच्याकडे अजून एक काटा शिल्लक होता. त्यानं बोटीवर असताना तो फुंकला.”

“सगळेच संपले होते सर. पण त्याच्या बांबूच्या फुंकणीमध्ये एक तसाच राहून गेला होता.”

“हेही मी विचारात घेतलं नव्हतं.”

“तुम्हाला अजून काही विचारायचंय?” स्मॉलनं अगदी सहज स्वरात विचारलं.

“नाही. काहीच नाही. धन्यवाद.” होम्स म्हणाला.

“होम्स..” ऍथेलनी जोन्स म्हणाला, “तुम्ही कायद्याचे मदतगार आहात. तुमचं म्हणणं शिरसावंद्य आहे. पण मला काही बंधनं आहेत. तुम्ही म्हणाल ते

सारं मी मान्य केलं. नियम बाजूला ठेवून तुम्हाला साथ दिली. पण मला आता मात्र याला माझ्या कस्टडीत घ्यावंच लागेल. खाली दोन इन्स्पेक्टर्ससह गाडी आलीय. तुम्हा दोघांना सहकार्याबद्दल अनेक धन्यवाद. अर्थात खटल्याच्या वेळेला परत एकदा तुमची मदत लागेलच. गुडनाईट.”

“गुडनाईट...” स्मॉल म्हणाला.

“स्मॉल, तुझ्यावर पहारा ठेवताना तू लाकडी पायाने फटका मारणार नाहीस याची मी काळजी घेईन.” जोन्स सावध स्वरात स्मॉलला म्हणाला.

सारेजण जिना उतरून निघून गेले. आम्ही बराच वेळ पाईप ओढत काहीच न बोलता बसून राहिलो.

“हं... अखेरीस नाटकाचा पडदा पडला.” शांतता मोडत मी म्हणालो; “होम्स. केसमध्ये सहभागी होऊन; तुझी काम करण्याची पध्दत बघण्याची ही माझी शेवटचीच वेळ ठरणार. मिस मॉर्स्टननं माझी लग्नाची मागणी मान्य केलीय. तिनं मला पती म्हणून स्वीकारलंय.”

यावर होम्स खर्जात हसला. “मला ही भीती होतीच.” तो म्हणाला, “मी तुझं अभिनंदन करू शकत नाही वॉटसन.”

मला त्याचं ते बोलणं लागलं, “माझी निवड चुकली असं वाटतंय का होम्स?”

“बिलकूलच नाही.” तो म्हणाला; “उलट, आजवर भेटलेल्या स्त्रियांमध्ये मिस मॉर्स्टन सर्वात आकर्षक आहे. आपल्या केसेसमध्ये तिची मदतही होईल. तिच्याकडे उपजत चातुर्य आहे. वडिलांच्या इतर सर्व कागदपत्रांमधून नेमका नकाशाचा कागद तिनं ज्याप्रकारे वेगळा काढून ठेवला होता यावरूनच सिध्द होतं ते. पण प्रेम ही एक भावनात्मक वस्तू आहे. तिचं तर्कनिष्ठ वस्तुस्थितीशी जुळत नाही; जिला मी सर्वात जास्त महत्त्व देतो. मी आयुष्यात लग्न करणार नाही. आणि माझा हा निर्णय कधीच बदलणार नाही.”

“मला माहित्येय ते.” मी हसत सुटलो. “पण माझा निर्णय मात्र कोणत्याही अवघड परिस्थितीत तसाच टिकून राहील. असो. आता मात्र तू खूपच थकलेला दिसतोयस.”

“हो. गेल्या आठवड्यात मी जुनाट पोतेऱ्यासारखा झिजलोय. स्वाभाविकच आहे. असो. या नॉर्वूड केसमधला अजून एक महत्त्वाचा धागा म्हणजे शोल्टोच्या घरातला बटलर, ‘लाल राव’. त्याच्याकडूनच स्मॉलला माहिती मिळत होती. त्याला जाळ्यात घ्यायचं श्रेय तरी जोन्सला द्यायलाच हवं.”

“पण मला ही विभागणी पटत नाही.” मी म्हणालो; “तू हे सारं प्रकरण सोडवलंस. त्यातून मला बायको मिळाली. जोन्सला यशाचं श्रेय मिळालं. तुझ्यासाठी काय उरलं होम्स?”

“माझ्यासाठी?” शेल्वच्या दिशेने आपला हडकुळा हात लांब करत होम्स म्हणाला; “माझ्यासाठी ही कोकेनची बाटली... अजून शिल्लक आहे.”

